

Ա. Ա. ԲՈԶՈՅԱՆ

ՀԱՅ-ԲՅՈՒԶԱՆ ԴԱԿԱՆ
ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՐԻ
ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ
(1165-1178 թթ.)

ԵՐԵՎԱՆ 1995

Սույն գրքի տպագրական ծախսերը հոգացել է
Ամերիկայի Հայաստանյայց եկեղեցու Արևելյան թևի
ԶԳՕՆ ԵՊՍ. ՏԵՐ ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ
Հիմնադրամը

Գիրքը նվիրում եմ
հարապատներիս՝
ԵՐՎԱՆԴ և ՀԱՅԿ
ՍԵՂՈՍԿՅԱՆՆԵՐԻ
հիշատակին

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

Azat A.Bozoian

DOCUMENTS ON THE ARMENIAN-BYZANTINE
ECCLESIASTICAL NEGOTIATIONS

(1165 - 1178)

"GITOUTIOUN" PRESS
YEREVAN

1995

281.6 (091)

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ա.Ա.ԲՈՁՈՅԱՆ

ՀԱՅ-ԲՅՈՒՉԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ
(1165 - 1178 թթ.)

A II
83818

«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1995

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆ.

Պ.Մ.Մուրադյան

Գիրքը հրատարակության են նրաշնչագործը գրաֆուսներ՝
փխչխտփայական գիտությունների դոկտոր **Վ.Ա.Միրոսյան**
պատմական գիտությունների թեկնածու **Պ.Ա.Չոքանյան**

Բողոյան, Ա.Ա.

**Բ-502 Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վա-
զերագրերը (1165-1178) / Պատ. խմբ.՝ Պ.Մ.Մուրադյան. - Եր.:
ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1995. - 256 էջ:**

Հետազոտության մեջ ուսումնասիրվում են Հայ-բյուզանդական բանակցու-
թյունների մի խումբ փաստաթղթեր, որոնք նկարագրվում են, թվագրվում և ենթարկվում
մանրակրկիտ ֆազերագրաչափական և պատմաբանասիրական քննության: Այսպեղ
սկզբնաղբյուրների թույլ ափամ Հնարագրությունների ասեմաններում Հետազոտու-
թյան են ենթարկվում Պատանգուպուրի փայտեղան և պատրարքափան ու Հոսմկույր
Հայոց կաթողիկոսարանի նստարանների պոթուսներույունը և աշխատանքի սկզբու-
նները: Աշխատանքում բնութագրվում են նաև Հայ-բյուզանդական եկեղեցական փո-
հարաբերությունների ֆազերագրերի ժողովուսները, հզորում է բանակցութուն-
րին մասնակցած եկեղեցական և աշխարհիկ գործիչները թերուսթյունը, բացառյում
են նրանց գիրքարդան Հատարափան, քաղաքան ու Հոսմար-եկեղեցական զը-
չտոտանանները: Հայ-բյուզանդական բանակցութունները քննարկում են Մերմար
Արևելյի և Բուզանների այդ ժամանակաշրջանի քաղաքական պատմության նախա-
քի գրա: Վազերագրերի և պատմական մյուս սկզբնաղբյուրների ընծանս նյութի հի-
ման գրա ցույց են արվում եկեղեցական բանակցութունների քաղաքական շարժա-
րթները այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ Օղբիկոյում զրվում էին Հայոց սեղան
պետականության հիմքերը:

Գիրքը Հասցեագրվում է Հայազաններին, բյուզանդացեաններին և Մերմար
Արևելյի պատմությամբ ու գրագր մշակութամբ Հնարքրքրող ընթերցող լայն շրջան-
ներին:

0503020013

Բ _____ 29-91

ԳՄԳ 63.322/4+63.304

700020-95

ISBN 5-8080-0238-9

© ՀՀ ԳԱԱ « Գիտություն» հրատարակչություն, 1995 թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Միջնադարյան վազմերագրերի նկարագրության և Հեռագրաուսթյան սաղարեզում Հայագիտությունը չուի էական ձեռքբերումներ, մինչդեռ այդ բնագավառի բացը լրացնող աշխատությունների երևան գալը կարող է նոր լիցք Հազարվել Հայոց միջնադարյան փաստաթղթերի ուսումնասիրությանը և անփոխարինելի նյութ արածադրել պատմագրությանը, բանասիրությանը, բնագրագիտությանը և Հնագրագիտությանը: Առանց վազմերագրագիտության (Diplomatica) Հնարավոր չէ Հասկանալ միջնադարյան նստաբառերի աշխատանքը, գարաշրջանի քաղաքական և Հասարակական գոխհարարությունների նշանաբանությունը բացահայտող միջնադարում գործած բանաձևային Համակարգերը:

Հայոց մատենագրությունն իր սկզբնավորման օրից ծանոթ է Քուլթ-ուլիբձի գրատեսակին նոր Կտակարանում տեղ գտած նամակների թարգմանություններով: Մակայն զտ չի նշանակում, թե մեղանում այդ գրատեսակը սկսում է կիրառվել Հենց այդ ժամանակներից (այն է Ե գարից): Մոզես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի և Հեռագայի մյուս մատենագիրների ու Հատկապես պատմիչների երկերում Հանախ բերվում են թղթեր, որոնք վերագրվում են մեր Հեթանոս սրբիտոնյա թագավորներին, աշխարհի ու Հոգևոր գործիչներին¹: Արտոնք ինքնատիպ վազմերագրեր են և Հայագիտության խնդիրներից մեկը պետք է Համարել դրանց վազմերականությունն առաջնային ու օգտագործված բանաձևային Համակարգերի Համապարփակ, պատմաբանասիրական և վազմերագրագիտական ուսումնասիրությունը:

¹ Այդ վազմերագրերին առաջին անգամ ուշադրություն է դարձրել և արձեղագրել է Ֆրանսիացի հայագետ Վիկտոր Լամզուան: Նա է քիչ թե շատ հարակարգված գտնացրած ցուցակերի վրա Հայաստանի նստաբառերի գործնետրայնը (տե՛ս Langlois, Le trésor, p. 1-4):

Ն դարից սկսած Հայալեզու մատենագրությանը Հայանի են «թուղթ» նշանակությամբ բազմաբնույթ վավերագրեր, որոնք երբեմն կրում են նաև նամակ, կնիզակ, Հրովարտակ, կանոն, շքաբերական թուղթ (կամ նամակ), ուղերձ, տոմար, մասյան և այլ տեսակներ: Հայագրաբանության առաջին խնդիրներից մեկն է նմանատիպ փաստաթղթերի նկարագրությունը, դասակարգումն ու քննությունը, որը կարող է նոր ուղիներ մատնանշել պատմության ստանդակ բնագավառների՝ վավերագրադիտություն, տմարագրություն, միջնագարում Հասարակական մարի Հետազոտություն ասպարեզում:

Հայ միջնագարյան վավերագրի ուսումնասիրությունը՝ վավերագրադիտությունը մեզանում գեղեցիկ մեափորձել², սակայն նյութի առատությունն ու բազմազանությունը Հայաստան են ներշնչում, որ ուսումնասիրությունը խոստումնալի կարող է լինել: Ամբողջական թղթ-թերի, վավերագրերում կանոնական գործած թվագրման Համակարգերի, թղթառաջներ³ ու թղթավորոնների Համեմատական Հետազոտությունն անդնահատելի նյութ կարող է մատուցել Հին Հայաստանի քաղաքական և անտեսական պատմության, առանձին նոտարական գրասենյակներում աշխատանքի կազմակերպման, միջնագարում աշխարհիկ և եկեղեցական դիվանագիտական գործունեությունն ու միջազգային փոխհարաբերություններին, Հայոց եկեղեցու սրբագրած ձեռքերի և դավանաբանության ուսումնասիրության Համար: Այդ իսկ պատճառով Հայագրության զարգացման ժամանակակից փուլում առաջնահերթ նշանակություն ունի թուղթ-ուղերձների գիտական բնագրերի կազմումն ու վավերագրերի մանրակրկիտ մեարանական և պատմաազրյուրագիտական Հետազոտությունը: Այդ աշխատանքին պիտի Հաջորդեն փաստաթղթերի գիտական լիակատար նկարագրություն-ցանկերի (REGEST) պատրաստումը՝ խիստ ժամանակագրական Հերթականությամբ, ինչպես այդ կատարվում է արդի բյուզանդագրության և եվրոպական միջնագարագրություն բնագավառում: Հետևելով այդ ավանդներին, սույն մենագրություն մեջ փորձել ենք մշակել Հայոց միջնագարյան վավերագրի Հետազոտության և նկարա-

2 Իմպերիալիստական առաջնության կա Մատենադարանում պահպանվող Պայտեղ և պարսկալեզու կալվածագրերի (Աղբյուրում, Կալվածագրեր, Փոստալայն, Կալվածագրերի և պարսկերեն հրավարակների հրատարակության (1973-1984), ՄԿՅԵ և ուսումնադրության բնագավառում:

3 Ոչ միջնագարյան պատաշնչների պատմականական որոշ խնդիրներ անդրադարձել է Ա.Գ.Դրոյանյանը (ՅՆՍ Գրությունում, «Գրատարներ», էջ 66-74):

զըրման Համապատասխան մտեցումներ և սկզբունքներ, որոնց կարիքը վաղուց ի վեր զգում էր Հայագիտությունը:

Թղթերի ժանրի զարգացումը պետք է պարբերացնել մեզ Հասած նյութով, ինչպես նաև թղթառաջներում և թղթավերջներում գարեբրի ընթացքում կատարվող բանաձևային Համակարգերի օրինակով փոփոխություններով: Մեծ կարևորություն է ստանում թղթերի տեսական բաժանումը վավերագրերի և Համապատասխանաբար՝ գրական երկերի: Թեև միջնադարյան գրական գործունեության այս երկու բնագավառներն էլ Հայագիտական ժառանգության անբաժանելի մասն են, այնուամենայնիվ՝ թղթերի վավերագրագիտական ուսումնասիրությունն իր առջև առաջին հերթին խնդիր է դնում, որպես օժանդակ գիտաճյուղ ծառայել պատմագիտության և պատմագրության կարիքներին:

Մեզանում թղթագրական ժանրի զարգացման առաջին փուլը կապված է Արտաշեսյան և Արշակունի⁴ թագավորների գիզմանառնություն մեկավորված փաստաթղթի տեսակների հետ, որոնցից միայն Հատուկենտ նմուշներ են մեզ Հասել անտիկ Հեղինակների և Ն գարի Հայոց պատմիչների աշխատություններում: Դրանցից շատերի վավերականության հարցը զեռես խնդրո առարկա է: Այնուամենայնիվ, զբրանք հնաաքքիբ են այդ գրական տեսակի ուսումնասիրության համար, քանի որ պատենում են Հիշյալ ժամանակաշրջաններում Հունական և Հուսմական մասնագրություններում աարածված ուզերձի Հիմնական տեսակների բանաձևերը, որոնք զրված են նույն սկզբունքներով, ինչ պահանջում էին այդ ժանրի Հունադատնական դասագրքերը⁵: Համեմատությունը ջույց է տալիս, որ զբանց բանաձևային Համակարգերը կրկնում են Մերձավոր Արևելքի Հելլենիստական ետարատներում շրջանառության մեջ զրված կազադարները⁶:

Հայ մատենագրության մեջ թուղթ-ուզերձի զարգացման երկրորդ փուլն անկասկած կապվում է առաքելական և սուրբ Հայրերի թողած նամակագրական ժառանգության Հայաստան մուտք գործելու

⁴ Արտաշեսյան և Արշակունյաց Հայաստանում աղյուսակաճ դիմանառաճ որոշ սնրգրունքերի մասին Տեսարքիբ են Գ Ն Աարգարանի դիտարկումները տե՛ս Հւճ, հտ. Ա, էջ 507, 683-686:

⁵ Տե՛ս Hanger, Die hochsprachliche, S. 203-207, Հարտան, Эпистолиграфия, с. 35-41:

⁶ Ն գարի հուլ մատենագրությանը հարանի քերեթի զրվաճ տեսակի ուսումնասիրությանը հարցերին, միջնարարյան պատմագրության և համակի ժանրի սերտանճան ինդիքներին, քոթի ժանրային ստանճանադարկումներին անդրադարնել է Ա.Վ Ակեցանյանը (տե՛ս Ակեցանյան, Պաշտունական, էջ 127 - 138):

և թարգմանվելու փաստի հետ: Մրանց թղթաուղքային և թղթա-
վարաային բանաձևերը ինչպես և այլ քրիստոնեական ժառանգաբու-
թյուններում և պաշտոնական նստարաններում, երկար ժամանակ կի-
բառվեցին նաև մեզանում, իսկ մի շարք բանաձևային տարրեր օգտա-
գործվում են նաև այժմ՝ կաթողիկոսական զիվանից ելած վավերագրե-
րում: Ե դարի երկրորդ կեսից Հայոց եկեղեցին աստիճանաբար տար-
բոշվեց և՛ արևմտյան, և՛ արևելյան քրիստոնեությունից, իսկ Զ դարում
պատմության ընթացքի բերումով ստեղծվեց թղթագրական ժանրի մի
նոր տեսակ՝ ծրարագրական կամ Հակահառական թուղթը, որի նոր-
մերով գրված վավերագրերը Հայոց եկեղեցին պարբերաբար փոխանա-
կում էր բյուզանդական, վրացական և ասորական եկեղեցիների հետ՝
ծրարագրական վեճերի ընթացքում: Թղթագրական այս տեսակը
երբեմն օգտագործվում էր նաև Հայոց եկեղեցու շրջանակներում, իսկ
Հաճախ՝ քաղկեդոնականություն ընդունած Հայերի հետ զավանական
վեճերի ժամանակ:

Թ դարում պատմական Հայաստանի տարածքի վրա մեավոր-
վում է Բագրատունիների թագավորությունը, որն Արծրունյաց, Սյուն-
յաց և այլ քաղաքական և վարչական կազմավորումների հետ միասին
ստեղծեց նաև սեփական պաշտոնական նստարաններ: Այս Հաստա-
տություններից դուրս են եկել բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնց մի-
այն մի մասն է մեզ հասել: Դրանց Համապարփակ Հասագրությունը
կնշանակիք Հայկական վավերագրություն մի ամբողջ ժամանակա-
Հատվածի ուսումնասիրություն: Պակաս հետաքրքիր չի լինի այդ շք-
ջանում գործող կաթողիկոսական զիվանատան գործունեություն, ինչ-
պես նաև՝ արդեն տանձնացած մի շարք վանական կենտրոններում
ստեղծված վավերագրագրական ժառանգության ուսումնասիրու-
թյունը, մանավանդ, որ դեռևս անհայտներով են ծածկված այդ և
նախորդ դարաշրջանների կաթողիկոսական, եպիսկոպոսական և վա-
նական նստարանների գործունեություն տանձնահատկությունները:

Նոր ու թարմ միտումներ են մեավորվում Հայկական վավերա-
գրի ու թղթագրական ժանրի զարգացման մեջ մի դարում: Կրակելով
սեփական ժողովրդի հակատաղիքը, Հայոց կաթողիկոսարանը փոխա-
գրվում է տարազգի ժողովուրդներով բնակեցված մի տարածաշրջան,
ուր նոր քաղաքական հույզ վրա է գրվում նաև կաթողիկոսական զի-
վանատան գործունեությունը: Պաշտոնական Հարաբերություններ են
Հաստատվում Բյուզանդիայի, Արևելքի իսլամականների, Հուսիս և Արև-
ելքի կաթոլիկ Հուկոս պետերի, Եվրոպայի թագավորների, Արևելքի
մուսուլմանական իշխանավորների և քրիստոնեական Համայնքների

Հետ: Միտազգամական թուղթ-վավերագրի զարգացման այս փուլում թղթի գրական աեսակը մեղանում հասավ իր զարգացման բարձրահատին:

1198 թ. Կիլիկիայի տարածքի վրա Հայոց նոր թագավորութան ստեղծումով, իսկ ԺԳ զարի վերջին Հայոց կաթողիկոսարանի Միա տեղափոխվելուց Հետո, ստեղծվեցին պետութայանը և կաթողիկոսարանին կից զպրատուն-նոտարատներ, որոնք մշակում էին վավերագրերի ու թղթերի կազմման նոր բանաձևեր: Թագավորական նոտարատներում փաստաթղթեր էին արվում նաև լատիներեն և Հին Փրանսերեն լեզուներով: Այդ գրասենյակներում ստեղծված վավերագրերն իրենց արձագանքն են գտել բազմաթիվ ձեռագրերում ընդօրինակված թղթաուսջընների և թղթավարանների բանաձևերի ժողովածուներում: Մեր կարծիքով թղթի զարգացման այս փուլը շարունակվում է մինչև 1444 թ., երբ էլ միաժին տեղափոխվելով, Հայոց կաթողիկոսարանը ստեղծում է նոր զպրատուն և ժամանակաշրջանի քաղաքական պայմաններին համակերպվելով, կազմակերպում է նախորդից որոշակիորեն ասրբեր ձեռագիր ունեցող նոտարատուն:

Թուղթ-ուղերձի զարգացման հաջորդ փուլը կապվում է ուշ միջնադարում (ԺԵ-ԺԷ դդ.) Հայոց կաթողիկոսական զիվանաաան, առանձին վանական հաստատությունների և աշխարհով մեկ սփռված բազմաթիվ երեկելի անհատների ու Հայկական դաջթօջտիներից մեզ հասած ժառանգության հետ: Եվրոպայում հասարակական նոր հարսրերությունների զարգացումը և փոսային ծառայության բարելավումը խթանեց նաև մեզ հասարքքրող ժանրի զարգացումը: Նոր՝ հական ու կաուուցվածքային փոփոխություններ կատարվեցին ոչ միայն վավերագրերի բանաձևային կաուուցվածքում, այլև աննկատելիորեն փոխվեց նաև թուղթ-նամակի դերը⁷: Հասարակական կյանքում տեղի ունեցած Հետագա փոփոխություններն իրենց ազդեցությունն են թողել նաև Հայկական վավերագրի զարգացման միտումների վրա:

Մեղանում, ինչպես ասվեց, դեռևս փորձ չի կատարվել համակողմանիորեն ուսումնասիրել ասրբեր նոտարատներից դուրս եկած վավերագրերը և համարման միջոցով պարզել յուրաքանչյուրի կողմից փաստաթղթերի և հատկապես թուղթ-ուղերձի կազմման սկզբուևքներն ու առանձնահատկությունները: Հայկական վավերագրա-

⁷ Այս առումով ուշագրավ են Գրոս քաման Աղամյանցի «Դիվան Հայոց պատմութեան» (Ա-ԺԲ, Թիֆլիս 1893-1915) շարքի հատրմերը, որոնք ընդգրկում են այդ ժամանակաշրջանի վավերագրերը: Ընդհատված այս հաստարակութայն քաջնիլ լրացնելու օրում ունի սկզված նր շարքը, որի հրատարակվելն է վարդան Գրիգորյանը:

գիտութեան Համար կարևոր է նաև ընդհանրապես մեզ Հասած բոլոր թղթառաջը-թղթազարանների ուսումնասիրութիւնը, որը կարող է նոր խթան Հանդիսանալ այդ ժանրի բոլոր Հիմնական բնագրերի գիտական Հրատարակման և Հետազոտութեան Համար:

Ներկա ուսումնասիրութեան մեջ առաջին անգամ փորձ է կատարված ներկայացնել միջնադարյան Հայկական և բյուզանդական նոտարաներում սահղծված կամ պահպանված վավերագրերի տեսակներից միայն մի քանիսը (այն էլ ժամանակագրական խիստ սահմանափակ դարաշրջանում)՝ կաթողիկոսական, կայսերական և պատրիարքական թղթերը: Ավելի նիշա՝ 1165-1178 թթ. Հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական բանակցութիւնների ընթացքում Հայոց կաթողիկոսների փոխանակած (բյուզանդական կայսր Մանուել Ա Կոմնենոսին և պատրիարք Միքայել Գ Անքիտոսին տուրքով և Հոսմկլայում նրանցից ստացված) վավերագրերը: Մեր նպատակն է այդ փաստաթղթերի կառուցվածքային ուսումնասիրութեան արդյունքները, թե այս աշխատանքում և թե Հետագայում, ծառայեցնել ԺԲ դարի Բ կեսի միջադարձին փոխհարաբերութիւնների ուղարում Հայոց կաթողիկոսարանի տեղը, զերև ու կշիռը սրուշելու խնդրին: Նշված ժամանակաշրջանում Հայերեն և Հուհարեն լեզուներով գրված ու պահպանված վավերագրադիտական Նյութի առատութիւնն ու Համապարփակութիւնը թույլ են տալիս ընդհանուր պատկերացում կազմել Հոսմկլայի կաթողիկոսական գիվանի, Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական և կայսերական գրասենյակների, իսկ Հետագայում՝ Հոսմի պապական և Հակոբիկատորական եկեղեցու նոտարական գիվաններում վավերագրեր գրելու ավանդների և փաստաթղթի կազմման և մշակման սկզբունքների մասին⁸: Այս խնդիրներին են նվիրված մենագրութեան առաջին և մասամբ երկրորդ մասերը:

8 Կոստանդնուպոլսի կաթողիկոսական և պատրիարքական նոտարանների գործունեութենը բավական լայն ընթացքում է ենթարկվել Ի դարի ընթացքում: Բյուզանդիայի կաթողիկոսական նոտարատան աշխատանքներին նվիրված հիմնական աշխատութիւնները պատկանում են գերմանացի գիտնական Ֆրանց Կրոզերին և Քոյն բյուզանդալոտ Հովհաննես Կաթալանապոլոսից. *Dolger-Krauszopoulos, Byzantinische, Dolger, Regesten*: Այստեղ օգտագործվում է վերին զրդի միայն երկրորդ պրակը, որը հրատարակվել է 1925 թ., (*Dolger, Zur Form, S. 83-90*): Աշխատող բյուզանդալոտի վավերագրագիտութեանը նվիրված մնացած հիմնադար աշխատանքները հավաքված են մեկ հատորում (տե՛ս *Dolger, Diplomatik*):

Պատրիարքական վավերագրերի ուսումնասիրութեան համար օգտագործվել է Վ. Գրումկի վավերագրերի Մնարագրութեան երկրորդ հրատարակութեան, երկրորդ և երրորդ միացյալ պրակը (տե՛ս *Grunel-Dumortier*): Այդ բնագրակտի վերջին տարիներին լայն տեսած ուսումնասիրութեանը ուշադրով է *Mazz, Proclonies*:

Քյուզանզական կայսրությունը ժԲ դարի ընթացքում և մասնավորապես Մանուել Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիներին, ելնելով կայսրության արտաքին-քաղաքական նպատակներից, բազմիցս փորձում է սերտ զիջանազիտական փոխհարաբերություններ հաստատել Հռոմի պապական եկեղեցու, Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանի և ասորիների հակաքրիստոսական պատրիարքարանի հետ: 1171 թ., Կոստանդնուպոլսի Միքայել Գ Անքիալոս պատրիարքի օրոք, Հրովիթվել է Հռոմի և քյուզանզական-օրթոդոքս եկեղեցիների միավորման անհրաժեշտությունը հաստատող կղերական ժողով⁹: Սակայն և՛ Հռոմը, և՛ Կոստանդնուպոլսի ժամանակի ընթացքում զավանանքով ու ձեռնով այնքան էին հեռացել միմյանցից, որ ծիսազավանական այս տարբերություններին էլ զուգարկելով քաղաքական հակամարտությունը, եկեղեցական միության հարցը զրական լուծում չէր կարող ստանալ, քանի որ երկու եկեղեցական կազմակերպություններին Հուզոզ Հիմնական հարցը մնում էր գերազանցության խնդիր¹⁰: Քյուզանզական կայսրության և Հռոմի պապական եկեղեցու միջև ժԲ դարի 60 - 70-ական թթ. քանակցությունների քաղաքական շարժումիվը Գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ Բարբարոսայի Իտալական պատերազմն էր, որը Քյուզանզական կայսրությունը և Հռոմի պապությունը ակամա զայնուկիցներ էր զարժրել Գերմանական կայսրության զեմ պայքարում¹¹:

Եվրոպայան գավառի անտոնիկ ամբողջ Հռոմկլայում հաստատված Հայոց կաթողիկոսարանը ժԲ դարի 50-ական թվականներից Հալեպի աթարեկությունը ստորակա առանձին քաղաքական միավոր էր և տիրում էր կաթողիկոսանիստ բերդաքաղաքին ու նրա շրջակայքին: Երբեմն, նորընտիր կաթողիկոսն աթոռին տիրում էր գերակա Հալեպի աթարեկության միջնորդությունը¹², սակայն այս հանգամանքը չէր խոնգարում, որ ժԲ դարի 60 - 70-ական թթ. Հայոց եկեղեցին փորձեր մտնել եկեղեցական հարաբերություններ միջազգային ոլորտ, բու-

⁹ Beck, Kirche, S. 58.

¹⁰ Ար. Վաթիճ տե՛ս Spitzer, La Critica, p. 3-24:

¹¹ Տե՛ս Chobanian, Les Comètes, t. II, p. 563-570, 653-654.

¹² Գրիգոր Գ Տղայի կայսրելիս Մուսաթովելս իրադարձությունների մասին Մյացպի Ասորի հայրենի ստորակա պատրիարքի հաղորդումն Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի համոտա Հալեպի արաբներուց զեքալայրոյան փաստարկ է (տե՛ս ՄՃ., t. III, p. 353-354, Ռժմ. մաս ՄԼԱ., 1871 էջ 472): Ասորի պատմիչ վկայությամբ «ՄյնճԵ շտ զգա (Գրիգոր Գ Տղայից-Ա.Բ.) և տարա սո Նորայինճ, և մոթիճ օգնակյանքումսն Եմոթ զգա ի Հռոմկլայն, և ցուտա յարո հայրապետութեան Յօրէղորճ՝ Գրիգոր անուն»: Հայ մատենագրոթոյան մեջ այս վկայութիւնը կրկնում է ևս երկու անգամ. ժԳ դարի մատենակար Ստեփանոս Եսիսկուտոսի և ԺԷ դարի մատենակիր Դավիթ Բաղձեցու մոտ (տե՛ս Մխմբ. փաստագրութեան մասին, հտ. I, էջ 85, հտ. II, էջ 342):

նակցութիւններ վարեր բյուզանդական, պապական և Հոկտրիկյան եկեղեցիների առաջնորդների հետ:

Հայոց կաթողիկոսարանը մեզ Հնաժողովրդի պատմաբանութեամբ Հայերին միավորող միակ Համազգային իրավական կազմակերպութիւնն էր, այն փաստորեն կառավարման մի շարք լծակներ պաշտօնած Հաստատութիւնն էր պետականութիւնը կորցրած ժողովրդի համար: Կաթողիկոսարանը վեր էր կանգնած Կիլիկիայում և այլուր իշխանութիւն Հաստատուող Հայկական իշխանական տներին և երբեմն միջնորդ դատավորի գեր էր ստանձնում՝ միմյանց զեմ կռիւղ Հայ իշխանների միջև բորբոքման երկպառակալական պատերազմները զազարեցնելու մասհոգութեամբ: Հոսմկլայի իշխան Հայոց կաթողիկոսը միաժամանակ գերագահ զիրք ուներ Հայրենիքում և նրանից զուրա գտնվող բոլոր Հայկական իշխանութիւնների նկատմամբ: Նրա իշխանութիւնն մշտն առանձնահատուկ կողմն էլ ոյն էր, որ կաթողիկոսարանի ազգեցութիւնը տարածվում էր Հայազգի բոլոր Հովատացյալներին վրա. «որք յարեւելս՝ ի սեփական աշխարհս Հայաստանեայց ընկեալք, և որք յարեւմտեան կողմանս սահեալք նշգհհուցեալք, և որք ի Միջերկրայս՝ ի մէջ այլազգու պահս տարաբերեալք»¹³: Հայաստանում և Հայքանակ շրջաններում Հայոց եկեղեցու և կաթողիկոսարանի միջոցով էին լուծվում Հայ ազգաբնակչութիւնն և օտարազգի իշխանութիւնների միջև ծագած վարչական, անասական և եւրոպական քաղաքական հարցերը¹⁴: Հոսմկլայի կաթողիկոսարանի Հոգանութիւնն առարկան էին նաև Համազգային Հոգևոր և մշակութային խնդիրները:

Ի Հակակիւս սելջուկ-թուրքերի սազմարշավների հետևանքով կորցրած տարածքներին, բյուզանդական պետական կառույցները շարունակում էին հարասել Կիլիկիայում և Կիպրոսում: Կայսրութիւնը ժԲ զարի առաջին կեսին, մինչև 1176 թ. Միջերկրագետնի հակասամարտում¹⁵ Իկոնիայի սուլթանութիւնն զեմ մղած պատերազմում պարտութիւն կրելը, կարողանում էր սազմարշավներ կազմակերպել Կիլիկիա և Հյուսիսային Ատորիք: Մերձավոր Արևելքի այս Հատվածում (նկատի ունենք Կիլիկիայի, Կիպրոսի, Միջերկրական ծովի ափամերձ լատինական իշխանութիւնների տարածքը) ստեղծվել էր Բյուզանդա-

13 Տե՛ս ԺԸ, 1871, էջ 1: Հիմնականում օգտագործել ենք այս հրատարակութեանը, գրուներից օգտվելու դեպքում հղում ենք թվականը:

14 Այդ մասին է վկայում օրինակ Բարսեղ Ա կաթողիկոսի այցի սելջուկյան սուլթան Մելիք Շահին (տե՛ս Մատթեոս, էջ 240, Մատթեոս, էջ 117):

15 Միջերկրագետնի ճակատամարտի և Բյուզանդական կայսրութեան պատմութեան մեջ այդ իրադարձութեան նշանակութեան մասին տե՛ս Lillie, Die Schlacht, p. 257-275.

կան կայսրության գերակայությունն ընդունող իշխանությունների բազմաթիվ լայն մի ցանց, որն իբրև կանոն գործուած էր Տարսուսում նրա-տող բյուզանդական գինձորական հրամանատարի Հեա դաշնակցած¹⁶: Այս առումով կարելի է ժամանակների ուշադրությունը հրավիրել Կի-լիկիայում գործող Լամբրոնյան, Նաթանայելյան և այլ իշխանական տների բյուզանդամետ ձգտումների վրա: Նրանց քաղաքական թևին պատկանող մյուս Հայ իշխանական տների մասին Հեաաքքիբ անդե-կություններ են պահպանել Հայկական պատմական սկզբնաղբյուրնե-րը¹⁷:

Մտնուել Ա Կոմնենոս կայսրը 1158 - 1159 թթ. Կիլիկիայի վրայով Հյուսիսային Ասորիք կատարած ռազմարշավի ժամանակ կա-րողացավ ասորահայական կախման մեջ գնել անկախության ձգտող Քորոս Բ Ռուբինյանին, նրան աչյով սևաստոսի պատվանուն: Բյու-զանդական կայսրությունից Ռուբինյան իշխանության կախվածութ-յան մասին Հեաաքքիբը վկայություններ են պահպանել բյուզանդա-կան պատմիչներ Հովհաննես Կիլիկոսը¹⁸, Նիկետաս Խոնիատեսը¹⁹, Կիլիկյան Հայաստանի ժամանակագիր Սմբատ Սպարապետը²⁰ և «Պատնառ խնդրոյ ժրարանութեան» (այսուհետև՝ ՊՄՄ)²¹ վավերա-գրերի ծոցովածուն: Սակայն Ռուբինյան իշխանական տունը Քորոս Բ-ի ղեկավարությամբ ժՐ դարի 60-ական թվականներին էլ շարու-նակուած է Կիլիկիայում գլխավորել Հահարյուզանդական քաղաքական թիւը, որի ծրագրերը և փայփայած Հույսերը ՀամաՀունչ էին ժամա-նակի պտտմական կայսրությանը: ԺՐ դարի 60-70-ական թվականներին

16 Այդ մասին տե՛ս Քորոս, Բյուզանդիայի, էջ 190-216:

17 Նշենք այդ իշխաններից միայն ոմանց անունները. ա) պարոն Սմբատ՝ տե՛ր Պապեո-ցի, բ) պարոն Վասիլ՝ տե՛ր Քարնթարտի, գ) պարոն Տերիմ, դ) պարոն Տիգրան (տե՛ս Անրատ, 1859, էջ 83): ԺՊ դարի հայ ժամանակագիրներից մեկը բյուզանդական գերակայությանը ընդունած տոհմերից կոչում է. «զԱղյազումն, զՆաթանիկանն, զԿոնարոն Անտուսա...» (Անիշան, Հայաստան, էջ 345): Սմբատի վեցերկուսն Նո-ուգրոն Տիշասակվան Տիգրանը կոչվում է. «զտեղն Պապեոն զՏիգրանն» (Անրատ, 1956, էջ 171): Պետք է նաև նշել, որ Պապեոնի տե՛ր Սմբատը Լամբրոնի տե՛ր Օշիկի Լորյարոն է (Անրատ, 1956, էջ 187): Կիլիկիայում, Կապադոկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում ժՄ դարի երկրորդ կեսին ստեղծված ու փնչկ ժՐ դարի կեսերը զբա-սնած ճակատկան իշխանությունների մասին ավելի ժամրաման տե՛ս Dodgson, Les Rouvoires, 88th. Նաև Քաստի, Կիլիկիայի, էջ 17 և հսև.:

18 L.C., p. 186.

19 N.Ch., p. 102-103.

20 Սմբատի Տարեգրի ընդարձակ տարբերակում այս ռազմարշավը թվագրված է 1159 թ. (տե՛ս Անրատ, 1956, էջ 177-178): Այս իրադարձության մասին տե՛ս նաև Աստուտ, էջ 417-419:

21 ՁԸ, 1871, էջ 86:

Բյուզանդական կայսրության նվաճողական միտումները Կիլիկիայում աներկբա էին, քանի որ չէին զտադրում բյուզանդական զորահրամանատարների հետ զաշնակցած հունամետ կողմի և Թուրքիայան իշխանության միջև բորբոքմանը ռազմական բախումները: Նման ընդհարումները թույլ չտալու միտումով էր, որ 1165 թ. Կիլիկիայի զորահրամանատար Նշանակված Ալեքս Աքսուխը և Գրիգոր Գ կաթողիկոսի եղբայր Ներսես ԾնորՀային բանակցություններ են սկսում եկեղեցական միության խնդրի շուրջ: Ակամա երկխոսությունը շարունակվեց մինչև 1178 թ.: Այդ ընթացքում Բյուզանդական կայսրությունը փորձում է Հայոց կաթողիկոսարանի վզին փաթաթել եկեղեցական միության մի այնպիսի ծրագիր, որը Հայոց կաթողիկոսական աթոռը կախման մեջ կդնեի Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությունից²²: 1165-1178 թթ. Հայ-բյուզանդական եկեղեցական միությունը վերաբերող վավերագրերում բյուզանդական կայսրը և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը Հայերի հետ վարվող բանակցությունները և եկեղեցական միության խնդիրը երբեք չեն փորձում կապել Հռոմի պապության հետ կայսրության վարած դիվանագիտական ֆոխհարաբերությունների հետ: Ստեփան Հակոբակ միտումն է նկատվում Ներսես ԾնորՀայու թղթերից մեկում, որը 1165 թ. Սմբատ ներքինու Հռոմից բերած նամակի պատասխանն է: Հռոմի և Կոստանդնուպոլսի եկեղեցական հարաբերությունների նկատմամբ կաթողիկոսի շահագրգռությունն ակնհայտ է. «Նա դի և լուսք՝ թէ Հայրապետն Հռոմից և ֆոխհորդն Գեորգիս առաքելոյ յիւրոց անախ իմաստնոց առաքեաց խոսել առաջի սուրբ Թադաւորութեան ձերոյ վասն միարեսութեան Հուստոյ»²³:

Ինչ վերաբերում է Հայոց եկեղեցուն, այս նա շահագրգռված էր բանակցությունների ոլորտի մեջ ներգրավել նաև սուրբների հակորիկ եկեղեցուն, որի մասին Սմբատ ներքինու Հռոմից բերած թղթում ասվում է. «...առաքեցան առ մեզ երկու եպիսկոպոսք վասն միարեսելոյ ընդ ազգիս մերում, զոր եւ ընկալաք սիրով եւ սահմանեցաք ի

22 Այս փրտմի լավագույն ապացույցը 1171 թ. մազիստոս Թեոփանոսի կողմից Հռոմից բերված «Գլխավարություն» պատմագրության իմնրոդոն է, որի մասին տե՛ս ստորև:

23 ԹԸ, 1871, էջ 117: Հայոց եկեղեցին ժ՛՛՛՛ դարի սկզբներից բավականից սեղտ դիվանագիտական ֆոխհարաբերություններ է պահպանել Հռոմի պապական եկեղեցու հետ, այս տեսակետից հետազոտվում է ԻՊոկենոիոս Բ պատրիարքի Հայոց Գրիգոր Գ կաթողիկոսին (տե՛ս *Տեւ-Իրեանան*, Միչին, էջ 133-138), սակայն, ինչ վերաբերում է անընդմեջ հարաբերություններին, մեր ձեռքի տակ եղած հուրը լավագույն սակավ է և թույլ չի տալիս լրացնել տասնամյակներ ոչ մի տեղեկություն յնադրող սկզբնադրությունի բացը:

պատշաճ ժամու ժողով լինել առաջի մեր և իսկուհի առ միմեանս
յ Աստուածաշունչ զբոց, զի թէ գտանիցի ուսանողութիւն ինչ ի միջի մե-
բում արտաքոյ աստուածազիր կանոնաց, բարձուք յերկոցուց կող-
մանց, և զնուազութիւնն յցցուք միաբանական սիրով...»²⁴:

Հարց է առաջանում, թե ինչո՞վ կարելի է բացատրել Հայոց
կաթողիկոսարանի նման եկեղեցաբազմաբանական վարքագիծը: Մեր կար-
ծիքով, այս Հարցի լավագույն պատասխան կարող է Հանգիսանայ
Հոսմկլայի կաթողիկոսարանի Հեռու գտնվելը Մեծ Հայքի տարած-
քից²⁵: Հայոց Հոգևոր բարձրագույն իշխանութիւնն սոր նստավայրը
չբնութագրված էր կրիկիկայի և Հյուսիսային Ասորիքի բազմաաարք
մուսուլմանական և քրիստոնեական քնակչութիւնը, որոնց Հեռ աուօր-
յա շփման մեջ էր այս տարածքներում Հաստատված Հայկական էթնիկ
տարրը՝ Հասարակ ժողովուրդը, իշխող գասակարգը և եկեղեցին: Շըր-
ջապատի Հեռ Հայերի փոխհարաբերութիւնները, պատմիչների վկա-
յութիւնը, մերթ բարեկամական էին, մերթ՝ թշնամական: Հայոց եկե-
ղեցու Հոգևոր պետերն զգում էին, որ առանց Հարևան ժողովուրդների
Հեռ տանելի փոխհարաբերութիւնների Հաստատման անհնար է Հաս-
նել եկեղեցաբազմաբանական և պետական ինքնուրույնութիւն:

Այս դրութիւնը Հայոց եկեղեցուն թույլ էր տալիս Հանգսն գալ
ողջ ժողովրդի անունից, միավորել Հայկական իշխանութիւններին
ուժերը՝ իրագործելու Համար պետականութիւնը կորցրած ժողովրդի
քաղաքական ձգտումները: Կաթողիկոսարանը քրիստոնյա և մահմե-
դական պետութիւններին Հեռ բանակցութիւններում ոգտագործում էր
բոլոր Հնարավորութիւնները՝ իր առջև զբված եկեղեցական և քա-
ղաքական խնդիրները լուծելու Համար: Այդ քաղաքականութիւն Հե-
ռավոր նպատակն էր, ըստ իս՝ պետականութիւն վերականգնումը:

Եկեղեցական միութիւն Համար բանակցութիւններ սկսելով,
Քյոզանգական կայսրութիւնը մտադիր էր Հայոց կաթողիկոսարանը

24 ԹԸ, էջ 117: Հագ-ատրական Եկեղեցական Քարտեքտրոյունցների Օստիւն տե՛ս ՏԵԼԵ
Մեռնանաց, Հարց:

25 Այս անապատի զտրոյան մասին վկայութեան է պատգամել Կերանս Դ ՕՃրոնալու
1166 թ. գրած Ընդհանգական թուղթը. «Եւ քաղաք քաղաքական և քաղմաթողով ոչ
գոյ ազգի Օրում, որպէս զի անդամար մտնելով յաթո Քաղապետութեան և վարդա-
պետութեան ուսուցանեաք ժողովոյնան մերում յաստուածայն պատկոյանն ըստ ա-
ռաչին Քարապետացն և վարդապետաց: Այլ եմք իրրկ զայնմանց քրտոյաց և ի
շանց վարդապետաց ի քաղանաւս յաբ բնակելով. յրում ոչ և մարմնական Քարգաթ
պիտոյեք շատացելայ ի գիտից, կամ յազարակաց, թոց ունից և ոչ մի: Նստ ոչ
անդապտան ժողով, զի վաստակաց եւ աշխատութեանք զվերս մի լմաց, և ոչ առ-
նորին ուսեք՝ որպէս արման էր ի քաղապոսաց և իշխանաց ի Քրիստոս Քաղա-
տակոց» (ԹԸ, 1871, էջ 6-7):

ենթարկել իր իշխանությանը և Հետապնդում էր երկու Հիմնական նպատակ.

ա) մեռք բերել Բյուզանդական կայսրության ներքում ապրող Հայերի աշակցությունը (Հայանի է կայսրության սահմաններում Հայկական տարրի առկայությունը և նրա զերբ երկրի կառավարման հարցերում²⁶: Եկեղեցական միություն հաստատելով՝ համաձայնություն գտլ կայսրության սահմաններում հաստատված Հայկական գողթօջախների բնակչության Հեռ, որը մինչ այդ Հակագրվում էր բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցուն և զրա համար մեղադրվում էր ազանգազորության մեջ²⁷:

բ) Հաջորդ և Հիմնական նպատակը Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականության Հանգուցակետերից մեկում՝ Կիլիկիայում, Հայերի աշակցության մեքքերումն էր:

ԺՌ դարի Բ կեսին արդեն Հայոց եկեղեցական կազմակերպության մեջ մեազորովել էին երկու իրարամերժ տեսակետներ, որոնց շուրջ բորբոքվում էր տարբեր թեմերի միջև լալը առան կղերաքաղաքական պայքարը: Եիշա է՝ երկու տեսակետների կողմնակիցներն էլ Հայոց եկեղեցին և նրա զավանանքը Համարում էին ուղղափառ, սակայն կողմերից մեկի համար դա միակ ուղղափառ եկեղեցին էր, մյուսի համար՝ ուղղափառ եկեղեցիներից մեկը, որին հարկավոր էր վերագտնել իր տեղը Տրեզերական եկեղեցու նվիրապետական կառույցում: Առաջինները բացառալաորեն մերժում էին Քազկեղոսի ժողովն ընդունող բուլը եկեղեցական կազմակերպությունները, իսկ երկրորդները՝ գործում էին, պահպանելով սեփական եկեղեցու ինքնուրույնությունը և ինքնակա (ΚΑΥΤΟΚΕΦΑΛΗ) նվիրապետական կառույցը, Հաշտության եզրեր գտնել հարեան եկեղեցիների և մանավանդ բյուզանդական եկեղեցու Հեռ: Առաջինները զեմ էին ֆրապավանական որևէ զիջման, իսկ երկրորդները, բյուզանդական եկեղեցու Հեռ միություն հաստատելու համար, պատրաստ էին հատարել որոշ էական զիջումներ:

26 Տե՛ս Κακχαν, Армен; Κακχαν, Социальные; Chertis, The Armenians:

27 ԺՌ դարի բրեզանդական մասեմալաթթումը թարմառ է Հալոց «ալանդի» դեմ զրած ելելոնը (Beck, Kirche, S. 609-663): Տե՛ս նաև Լիսաբոնում, Եվրոմոն Ձեղաքեմու, էջ 286-295, Հալոթթումնա, Գրեթր Գալուրիանը, էջ 175 և հոտ.:

Բրեզանդական կարտաթյան արևմուտքում թարմալան գաղթումներից մեմալում Փիլիսապալիսն էր (այժմ՝ Գրոլեիլ): ԺԱ-ԺԲ ոչ, այլ տարանքի թալ բնակաթթում մաթմ տե՛ս Морг, Армян, с. 25; Ըարթիկում, Լիսաբոնում, էջ 39-44: ԺՌ դարի թալ բրեզանդական բանակաթթումնալում այլ գաղթումնի դեթեմ կաթերալաթումնալ այլ աշխատաթթում երթորդ մաթում:

ժբ դարի 60-ական թվականներից Հայոց եկեղեցական կազմակերպությունը Հոսովյայի կաթողիկոսարանի ղեկավարությունը ընտրեց սեփական եկեղեցու ինքնուրույնության պահպանության, սակայն Հարևան եկեղեցիների հետ Հաշտության կարգի գտնելու նախապահությամբ: Նման զիբբորոշումը բխում էր կաթողիկոսարանի եկեղեցաբազարական ծրագրերից. այն է՝ Կիլիկիայում քիչ թիվ շատ ամուր Հայկական պետություն ստեղծելու անհրաժեշտությունից, որի համար Հարկավոր էր նաև երկրամասը բնակեցնող մյուս, Հատկապես քրիստոնյա, ժողովուրդների աջակցությունը: Գրիգոր Գ Պահլավունին, Ներսես Դ ԵնորՀային, Գրիգոր Դ Տղան և Ներսես Լամբրոնացին ու այդ թվին պահանջող մյուս բարձրաստիճան Հայ Հոգևորականները ջանք չէին խնայում Հաշտեցնելու Կիլիկիայում գործող եկեղեցիներ ունեցող ժողովուրդներին Հայկական իշխանությունների ու Հայոց եկեղեցու հետ: Այդ նպատակով 1165 թ. Հոսովյայի Հայոց կաթողիկոսարանը բանակցություններ է սկսում բյուզանդական արքունիքի և Կոստանդնուպոլսի օրթոդոքս պատրիարքարանի հետ:

Ներսես Դ ԵնորՀային և նրա Հեանորդները հանաչում էին բյուզանդական եկեղեցու ուղղափառությունը և պայքարում՝ երկարնակություն ընդունած Հայազգի գործիչների դեմ, որոնք. «...Հայրենի աւանդութեանն բամբասանք, և այն ստութեամբ և ոչ նշմարութեամբ, յարգոյ լինել կործելով ներՀակացն ուր շողաւ, որպէս և բազումք ի յառաջագունից Հասուածնուցն ի մէջ արարին այսպիսիս:... և որք նովին առելութեամբ զգածեալք ի մերասերիցս՝ ախորժելով լսէին գայնասիկ և Հոււատային. և յայսպիսի սերմանեաց անցեալ և պողաբերեալ՝ որպէս թուի իմաստուն քննողաց, այոքան խաւարին առելութիւն ի մէջ երկուց ազգացս»²⁶: Ներսես ԵնորՀային, որ տարբեր եկեղեցիների և ժողովուրդների Համերաշխութեան գաղափարախոսներից է, բյուզանդական ուղղափառություն ընդունած Հայերին նույնացնում է պատերազմի ժամանակ Հակոտակորդի կողմն անցած գավառներին հետ: Առ Գոռոս քահանա Հայկազն նամակում իր թըղթակցին պարսպելով երկարնակություն ընդունելու և Հայոց եկեղեցուն ամեն տեսակ մեղադրանքներ ներկայացնելու մեջ, Ներսես ԵնորՀային գրում է. «...նմանողք կղեք դուք՝ որպէս ինձ թուի...որպէս թէ երկուց Հարազատաց խոսովութեամբ պատերազմելով ընդ միմեանս. և եթէ ոք ի զորսն ի խոսովութեանն ժամանակ Հասուածեալ յուրոյն առ

28 1871. էջ 207:

11
1881

օտարն անցանիցէ, ի լինել խաղաղութեանն նախատեսն յամենեցուն կրէ զգրծօղս տերանց...»²⁹:

Հետևելով բյուզանդական եկեղեցու մարտադարութեանը, որով նա հրաժարվում էր Հայոց եկեղեցին եվտրիքեական կոչել, Ներսես ԵնորՀալսն և նրա Հեանորդներն էլ նահանջում էին մինչ այդ Հայոց եկեղեցու որդեգրած պնդումից, թե իբր օրթոդոքս-բյուզանդական Հոգևորականութեանը նեստորականութեան է քարոզում:

Ներսես ԵնորՀալսն և նրա Հեանորդները կենտրոնացնում են իրենց ուժերը՝ Հաշտեցնելու համար միմյանց հարևանութեամբ ապրող քրիստոնյա տարբեր եկեղեցիների ներկայացուցիչներին: Ներսես Լամբրոնացին Հենց այդ մասին է, որ գրում է. «Ընդէ՞ր այսչափ զայլս խոտեալ՝ խորշիմք և խուսափեմք ի միմեանց քրիստոնեայքս, որ այլ ազգաց վիճակեցաք կենակիցս»³⁰: Ըստ Տարսուսի արքեպիսկոպոսի, քրիստոնյա երկու եկեղեցիների միջև խժորված հակակրանքն այնտեղ է հասել, որ. «Հայն միշտ ազգապէ՛. Ասաուսե իմ, զՆահամ զքե՛ն, որ շարարէր զիս Հոսոմ, և Հոսոմն զնոյն բանն երկրորդէ, թէ՛ որ ո՛չ արարեր զիս Հայ»³¹: Դաժանական Հանդուրժողականութեան քաղաքականութեանը, որը որդեգրել էին Հոսովայի կաթողիկոսարանը և Ռուբինյան իշխանութեանը, Հետզհետե խոր արմատներ էր ձգում Կիլիկիայում և մերձակա Հայարնակ շրջաններում: Սակայն պետք է նկատել, որ Հայոց պաշտոնական եկեղեցու գիրքը որքան լոյս էր երկարանակների (Հույների և յատինների) նկատմամբ, նույնքան էլ մերժողական էր երկարանակութեան ընդունած և բյուզանդական եկեղեցուն ապաստանած Հայերի նկատմամբ:

Այդ Հանդուրժողականութեան ընդգծված գրսեորումն էր Հայոց եկեղեցու պահվածքը Հյուսիսային Ասորիքում և Կիլիկիայում զործող Հակորիկ-ասորական, օրթոդոքս-բյուզանդական և կաթողիկ-Հոսմական եկեղեցիների նկատմամբ: Այդ մասին են վկայում Ներսես Դ ԵնորՀալու, Գրիգոր Դ Տզայի և Ներսես Լամբրոնացու, աշխատություններն ու թղթերը: Տարբեր եկեղեցիների ծրագրավանական տարբերությունները համարելով դարեր շարունակ իրարից անկախ ապրած ժողովուրդների պատմամշակութային ավանդներից արտածված սովորություններ, Հայոց կաթողիկոսարանը, ի տարբերություն Հարեան եկեղեցիների, գրանց վերացման Հարցը կտրուկ չէր գնում և կոչ էր

29 ԹԸ, 1871, էջ 208:

30 Աստեպատմութեմ, էջ 150:

31 Աստեպատմութեմ, էջ 152:

անուժ մեղմացնել միմյանց նկատմամբ դրսևորվող անհանդուրժողական վերաբերմունքը: Հայ մատենագրության մեջ այս դադափարախոսության հետագա շարունակողները զարման Մխիթար Գոչը և Վարդան Այգեկցին, որոնք իրենց աշխատություններում Հաշտության կոչ էին անուժ կողք-կողքի ապրող տարբեր եկեղեցիների ներկայացուցիչներին³²: Այս և նմանորինակ խնդիրների քննարկմանն է նվիրված մենագրության երրորդ մասը:

ԺՐ դարի երկրորդ կեսի Հայ-բյուզանդական բանակցությունների վավերագրերին նոր պատմագրության մեջ առաջինն անդրադարձել է Կղեմես Գալանոսը³³: Նա իր աշխատանքի ժՐ դարի երկրորդ կեսին վերաբերող Հատվածը գրելու Համար ոչտապործել է կաթողիկոսական զավագանագիրք-ցանկի ներսես ԵնորՀայուն և Գրիգոր Տղային վերաբերող Հատվածները³⁴, Հայոց Հայսմավուրքի տեղեկությունները³⁵, Թեորթանոսի «ΔΙΔΑΧΕΙΣ»-ի լատիներեն թարգմանությունը³⁶, ներսես Լամբրոնացու «Ասենարանությունը», «Գլխագրությունը Հոռոմոց, զորս պահանջին առ ի մէջ է ի պէտս խաղազութեան. ընդ որս և լուծմունք առընթեր եզեալ» և «Ննգիրք Հայոց ի Հոռոմոց»³⁷ մատենագրական սկզբնադրությունը և, իհարկե, եկեղեցու պատմության իր ժամանակի Հիմնական ձեռնարկը՝ Բարոնիուսի պատմությունը³⁸: Կ. Գալանոսը զեռևս չպիտե ՉԽՄ ժողովածուն, քանի որ, Հիմնվելով սեփական ենթագրության և Թեորթանոսի երկի վրա, պնդում է. «... գերկու դուանութիւնս առաքեաց կաթուղիկոսն ներսէս առ թաշաւորն Յունաց. զմինն առաջ քան զգալուսան Տրիանէի (իմա՛ Թեորթանոս - Ա.Բ.), որում ոչ Հուանեցան Յոյնք. և գերկորոզն առաքեաց ի մեռն

32 Տե՛ս Անտանձ. Մանք, էջ 216-220. Արտանձան. Պատանալան, էջ 96-108:
 33 Գալանոս. Միսրամոթիմ, հո. Ա, էջ 238-345:
 34 Նույն տեղում, էջ 238, 324:
 35 Նույն տեղում, էջ 240-241, 323, 325:
 36 Նույն տեղում, էջ 241-322: Օգտագործված է միայն Թեորթանոսի առաջին «ΔΙΔΑΧΕΙΣ»-ի բնագիրը: Ակզբում Կղեմես Գալանոսը հավաստում է, որ այդ բնագիրը ինքը բարգձանել է լատիներենից, իսկ հետագայի վերջում վկայում է «պատմական գրուսս հունաց բարբառու է հայս հաստարձարս և առանց ստույթեան ինչ» (էջ 322):
 37 Նույն տեղում, էջ 326-345: Կղեմես Գալանոսը այս երկի առաջին հրատարակիչն է:
 38 Նույն տեղում, էջ 345:

Տրբանէի՝ յորժամ գարձաւ առ Թագաւորն. և ամա Յոյնք յոյժ Հաւանեցան...»³⁹: Եթէ նրա ձեռքի ասկ լինէր ՊԽՄ ժողովածուն, ապա կիճանար, որ մինչև Թորոհանոսի գալուստը, Ներսես ԵնորՀային անըզպոզն երկու Հաճատո Հանգանակ է ներկայացրել Բյուզանդական կայսրութեանը:

Հիմնվելով Ներսես Լամբրոսացու «Առեհարանութեան» որս էղծված մեռազրերի վրա Կ.Գալանսը Համկիլայի եկեղեցական ժողովի վայրն է Համարում Տարսոն քաղաքը⁴⁰:

ՊԽՄ ժողովածոյում արձարե՛ված պատմական և դավանական խնդիրներին առաջինն անդրադարձել է Հայ նոր պատմագրութեան Հիմնադիր Հ. Միքայել Չամչյանցը իր «Գառնութիւն Հայոց» մեկագրութեան Գ Հատորի ԺԶ և ԺԷ գլուխներում⁴¹: Դրանցից առաջինն անվանված է. «Յաղագս Հաշտութեանն՝ զոր արար ԵնորՀային ի մէջ Թորոսի և Օշնի. և թղթակցութեան նորա ընդ Կիս Մանուէլի կայսեր վասն միարանութեան: Եւս և յաղագս վարձանի նորա. և կաթողիկոսութեան Գրիգորի Տղայ կոչեցելոյ»: Այստեղ պատմարանը մանրամասնորեն անդրադառնում է 1165-1173 թթ. տեղի ունեցած պատմական իրադարձութեաններին: Էջ 97-ի լուսանցագրութեան մէջ Հեղինակը թվարկում է նաև ոչապագրե՛ված սկզբնաղբյուրները. «[1] Ժող. պատ. ի կարգ թղթոց շնորՀա: [2] Լամբրոն: [3] Յունի, 13: [4] օգոսա. 5: [5] Սեպա. 25: [6] Յիշատ: [7] Գառն»⁴²: Մ.Չամչյանցի մաս Հիշատակված առաջին սկզբնաղբյուրը ՊԽՄ ժողովածուն է, իսկ ելում 3, 4, 5-ը Հայամագուրքի Համապատասխան ամսթվերի ասկ գասակարգված նյութերն են: Դրանցից երկուսը՝ Հունի 13-ը և օգոստոսի 5-ը Հայոց եկեղեցիներում Ներսես ԵնորՀայու Հիշատակութեան օրերն են⁴³, իսկ երրորդը՝ Մանուէլ Կոմնենոսի Հիշատակի օրն է⁴⁴: ՊԽՄ ժողովածուն վերահիշյալ Հումմներում կարելի է նույնացնել «Ժող. պատ. ի կարգ թղթոց շնորՀա.» երկի Հետ: Վերահիշյալ գլխի Հիմնական նյութը քաղված է ՊԽՄ-ից: Խոսելով Օշնի Հեթումյանի և Թորոս Ռուբինյանի միջև 1165 թ. ծագված պատերազմի մասին, Հեղինակը մի շարք վերագահութեաններով շարադրում է ՊԽՄ-ի առաջորանում Ներսես

39 Լույս տնդում, էջ 326-345:

40 Լույս տնդում, էջ 325-326, 331, 345: Համկիլայի և Տարսոնի ժողովներին վերաբերող շփոթը, որն առկա է հարադրուողյան մեջ, սկիզբ է առնում Տեղե Կղնես Գալանուցից:

41 Տե՛ս Չամչյանց, Գառնութեան. 97-139:

42 Տե՛ս Լույս տնդում, էջ 97: Ուղիղ փակագծերի թվահամարները իմն են:

43 Գառնութեան, էջ 46թ(612), էջ 46և(685):

44 Լույս տնդում, էջ 4թ(89):

Լամբրոսացու պատճառը: Մ. Չամչյանցն այս բնագրից շեղվում է մի-
այն այն դեպքում, երբ փորձում է այլ վկայություններով լրացնել իր
շարադրանքը: Խոսելով վերահիշյալ երկզգառակաչական պատերազմնե-
րի շարժառիթների մասին և նշելով, որ երկու իշխանների բախման
պատճառը Օչինի Հնազանդությունն էր Բյուզանդական կայսրություն-
նը, Մ. Չամչյանցն ավելացնում է. «Քորոս ստիպէր զՕչին՝ Հնազանդիլ
իճքեան, և ոչ լինել Հարկատու յուճաց. իսկ Օչին չու Համարելով ան-
մին՝ ընդ ձեռամբ կալ կայսեր, ոչինչ անսայր Քորոսի. այլև իրստ
տայր նմա մի մնալ իճքեիշխան, այլ՝ մասնել ընդ Հպատակութեանք
յուճաց. զի թէզէտ նա Հաշտ էր յայնժամ ընդ յոյնս, բայց չէր նոցս
Հարկատու»⁴⁵: Մեզ Հասած որևէ սկզբնաղբյուրով անկարելի է սաու-
զել ընդգծված Հաափանքը, ուստի, կարծում ենք, որ գրանք պատ-
մարան Մ. Չամչյանցի տրամաբանական եզրահանգումներն են: Ելնե-
լով ՊՅՄ-ում տեղ գտած առաջին թղթի բովանդակությունից, նա եզ-
րակացնում է, թե ըստ Ներսես Ենոբչալու «այս պատակածունք ի բառս
են և ի ծէսս. և յայտ արար նմա, թէ զոր ինչ գաւանին Յոյնք, զնոյն
գաւանին և Հայք»⁴⁶: Մ. Չամչյանցը ենթադրում է նաև, որ «Գիր Հա-
ւատոյ խոստովանութեան» թուղթը Ալեքս Աքսուխը Կ. պոլիս տեսելով
«եցոյց Մանուէլ կայսեր և Միքայելի պատրիարքին»⁴⁷, իսկ երանք
փաստաթուղթը թարգմանել են տալիս Հուսարեն⁴⁸: Այս ենթադրու-
թյունը և նմանօրինակ շտաբերը Հաստատվում են: Սակայն այսօր, երբ
հիշված գրքի Հրապարակումից անցել է ավելի քան երկու Հարյուր
առթի, Մ. Չամչյանցի թվագրումներից և նույնացումներից շտաբեր
այլևս քննություն չեն բռնում⁴⁹:

Այս բանակցություններին վերաբերող Հաշորդ գլուխը (ԺԷ) Մ.
Չամչյանցը վերնագրել է «Յազազս մեծի ժողովոյն Հոսմկլայու վասն
միարանութեան Հայոց ընդ Յուճաց»: Այստեղ յուսանցքում նշված
սկզբնաղբյուրներն են. «[1] ի կարգ թղթոց Ենոբչա. և Գրեգորի, [2]
Լամբրոն, [3] Յիշատ.»: Ինչպես տեսնում ենք, Հիշատակվածների մեջ
ամենատառաջինը կրկին ՊՅՄ ժողովածուն է: Այս գլխում Հոսմկլայի

45 Չամչյանց, Պատմություն, էջ 97:

46 Նույն տեղում, էջ 98:

47 Նույն տեղում, էջ 99: Պետք է նշել, որ այստեղ Մ. Չամչյանցը սխալվում է, քանի որ
այս թուղթը Կ. Պոլիս պետք է ծանօթ ամենաուշը 1166 թ., իսկ Միշալի Գ Անճախուք
պատրիարքական գահին է բազմել 1170 թ. (տես՝ Geyrol, La Chronologie, p. 436):

48 Այս եզրակացությունը հաստատվում է Թեոֆանոսի առաջին «Διδασκαλίας»-ի բնագ-
րով:

49 Տե՛ս, օրինակ, վազնրագրագիտական ցանկ, 6, 3, 11-13 և այլն:

ժողովը Մ. Չամչեանցը թվագրում է 1179 թ. ապրիլով, ուր նրա կարծիքով իր Ասեկարանութունն է որտասանել ներսես Լամբրոնացին⁵⁰: Հայ-բյուզանդական բանակցությունների ժախտումը Մ. Չամչյանցը վերագրում է նախախնամությանը, մասածելով, որ եթե միությունը կայանար՝ այս կիսափանփեր Հայերի գործովը հպատակությունը կաթռիկ եկեղեցուն⁵¹: Մ. Չամչեանցը ՊեՄ ժողովածուի կազմումը սխալմամբ վերագրում է Գրիգոր Գ Տղա կաթողիկոսի ասեկադպրին:

1165-1178 թթ. Հայ-բյուզանդական եկեղեցա-քաղաքական բանակցություններին 1786 թ. անդրազարմել է նաև Ջիովանի դը Մերգուսը իր «Համաստ պատմութեան» երկրորդ Հատորում⁵², ուր շարագրանքը Հիմնականում Հենդած է Կղեմես Գալանոսի գրքի վրա:

Հովսեփ Արղուսյանի շահագրգիս մեկենասությամբ ներսես Երեւոր Հայու նամակների և ՊեՄ ժողովածուի առաջին Հրատարակումից Հետո⁵³ ժԲ գրքի Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների ուսումնասիրությունը նոր սրակ սաացավ:

ԺԲ գրքի երկրորդ կեսի Հայ-բյուզանդական բանակցությունների թուղցիկ կերպով քննարկվել են էլուարդ Դյուլորիեի կողմից⁵⁴: Ըստ նրա, մինչև 1160 թ. Հունական եկեղեցին ծայրագույն Հանդուր-ժողականություն էր Հանդես բերում Հայոց եկեղեցու նկատմամբ և 1160 - 1179 թթ.: մինչև Հոսմիլյաի ժողովը բանակցություններ էր վարում նրա Հետ: Հեղինակին ծանոթ է ՊեՄ ժողովածուն և Թեորիանոսի միայն առաջին «Տրամախոսութեան» (Διδάχης) բնագիրը⁵⁵, թեպետ երևում է, որ Հեղինակը առաջնությունը տալիս է Հունարենով պահպանված սկզբնաղբյուրին, քանի որ դավանական Հարցերին անդրադասուալիս օգտագործում է միայն բյուզանդական աստվածաբանի երկը:

50 Չամչեանց, Պատմորիս, էջ 123-124:

51 Նույն տեղում, էջ 135: Այնուամեն մեջբերում է ներսես Լամբրոնացու «տո Յուական» «սյլ ընդ յոյս միայն»:

52 Serris, Compendio, p. 63-88.

53 Այդ ժողովածուն յույս է տեսել 1788 թ. (Ապրապարտություն տե՛ս Մանգուս-Նորդստամ-կոթբուցեղ, որոնք յույս են տեսել 1825, 1865 և 1871 (ԹԸ, 1871) թվականներին, ապե՛ն

54 Dulaurier, Histoire, p. 39-53:

55 Է.Նյուլորիեի գիտն թեորիանոսի միայն մեկ աղբյուրումը Հոսմիլյա, որն էլ թվագրում է 1172 թ. (Dulaurier, Histoire, p. 47):

Հիմնվելով Հայերի և ասարների առջև սեպտեմբեր 1862 թ. հոկտեմբեր 1862 թ. հարող ընդունելով⁶²:

Ի՞նչպես Տրոիցկին և անդրազարմել է ժն զարի երկրորդ կեսի Հայ-բյուզանդական բանակցությունների ծրագրավանական խնդիրներին⁶³: Ռուս աստվածաբանը իր «Изложение веры церкви армян-СКИЯ» ղոկաորական մեկնաբանության մեջ խնդիր է դրել պարզել, թե Հայ և բյուզանդական եկեղեցիներն ունեն արդյո՞ք ծրագրական և զավանական էական տարբերություններ: Միջնազարյան բնագրերից Հեղինակի բացարձակ վստահությունն է գայելուս Հունարենով Հասած Թեոթիանոսի «Տրամաբանություն» բնագիրը: Ի. Տրոիցկին «պատգործում է նաև ՊՆՄ-ի ուսուցիչները թարգմանությունները: Նրա ուսումնասիրությունների հիմնական նպատակն է պարզել, թե Հայոց զավանական արդյո՞ք նույնն է Կ. Պոլսի եկեղեցու զավանականության Հեռ. ինչպես այդ, ըստ նրա, փորձում է ներկայացնել ներսես Դ Թեոթիանոս: Այս, կատարելով Հեղինակի աղբյուրագրական-Համեմատական աշխատանք⁶⁴, Հեղինակը գայիս է այն հզրակացություն, որ ներսես Թեոթիանոս և Հայոց եկեղեցու բարձր Հավատ Հանգանակներն իրենց բազմաթիվ արտահայտչամիջոցներով մնում են միմյանից և չեն կարող Կասանդուկուզուրի և Ռուսիո եկեղեցիների կողմից ուղղափառ դիտվել: Ի. Տրոիցկին փորձել է նաև պարզել երկու եկեղեցիների ծրագրական միասնականության պատմության և զավանականության Հեռ: Միասնական Հավատ Հանգանակում, Հեղինակն եկել է այն Համոզման, որ բնագրավառում էական տարբերություններ, որոնք արտահայտված են նաև ձեռնարկում: Նրա աշխատանքն ուսում եկեղեցու Համար Հայտված են զործնական նշանակություն. պարզել թե Հնարավոր է արդյո՞ք ապահովել Հայոց առաքելական եկեղեցու միությունը արդյո՞ք ապահովել Հեռ⁶⁵: Այս Հարցին Ի. Տրոիցկին տալիս է բացասական պատասխան:

62 Նույն տեղում, էջ 484:

63 Տե՛ս Троицкий, К вопросу; Его же, Изложение.

64 Պետք է նշել, որ Տեղիակն օգտվում է միայն Ռուսերի սկզբնաղբյուրների տեսերից և ելնական բարձրագույններից:

65 Ի Տրոիցկուց առաջ օրբորդու եկեղեցու պատասխաններից մի շարքից և անդրադարձել է՞ն այս խնդրին: Ի՞նչ զարի երկրորդ կեսի երկու եկեղեցիների միության անհրաժեշտությանը անդրադարձել է նաև Ռուսերական և սեկուլյար Պոլսի Պատվոնականին 1864 թ. Քիոսի Ռուս մեստրադիոս Գրիգորի Վիզանդոսը Թրապիզոնից Հայոց եկեղեցու Ռուս միության սեփական ծագից «Սուրբ Հուսեպոս տն Կոստանուս»:

Ռուս սաստիածարանի գրքի գաստվորական խեստ կնցվածքը, Հայոց եկեղեցու ծիսադասական ասանձնահատուկութունները քննարկման ընթացքում, յուրը քննադատության է ենթարկվել Հենց ուսական միջավայրում⁶⁶:

ԺԲ դարի Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցութունների վաղերադրերին անդրադարձել է նաև բազմապատակ Հայագետ Հ. Ղևնդ Ալիշանը⁶⁷: Նա առաջինն է, որը Ներսես Լամբրոնացուն է վերագրում Պեմ ժողովածոյի կազմումը⁶⁸: Գրանկանը տպվում է նաև Թեոդորանոսի երկու գեսպանագնացութունների Տրամատոսութունների բնագրից, սակայն մասնակի վերադաշումով⁶⁹, գանկով, որ գրա Հեղինակը, «չըսեմք թէ խորագրած և փոփոխած, այլ գէթ տեղ տեղ այնպէս յարմարուցած՝ որ ինքն միշտ յազնոց երնի»⁷⁰: Ղ. Ալիշանը վաղերում է Պեմ ժողովածոյում պաշտօնական վաղերադրերից շատերը և անդրադառնում է գրանց Հիմնականում որպես պատմական իրադարձութունների ճշգրտման վկայադրերի և ոչ որպես Հայոց եկեղեցու դավանաբանության Հետազոտման սկզբնադրյալի: Հայ-բյուզանդական բանակցութունների մտքիցները վերլուծելու նպատակով վենետիկյան Հայագետը պատգործում է նաև Միքայել Ասորու Ժամանակագրութունը, որն այդ ժամանակ գիտական աշխարհին Հայտնի էր միայն Հայերեն բնագրով: Ղ. Ալիշանը վերապահ է մտնել գաղտնական վեճի մանրամասների մեջ և, նկատի ունենալով Թեոդորանոսի Տրամատոսութունները, գրում է. «աստիածարանութիւն կարճուածն խաժուստարանութիւն մը կ'ըլլայ»⁷¹:

Պեմ ժողովածոյի նկատմամբ Հետաքրքրութունը էջմիածնում մեծացավ միայն այդ բնագրի Ս. Աթոսում Հրատարակվելուց (1866 թ.)⁷² Հետո: Արևի արքեպիսկոպոս Մխիթարյանցն առաջին էջմիած-

της 'Ανατολικής ὀρθόδοξου Ἐκκλησίας. 'Εν Κωνσταντινουπόλει ἠθρησθεῖς τῆς ἡμετέρας Προνοίας. Изложение, с. VIII, пѣтерѣ рѣчьте' Христианское чтение, 1866, с. 791-853, 1861, с. 19-20:

66 Տե՛ս Церковный Вестник, 1875, номер 17, И. Челищев, Диспут в духовной Академии (письмо к редактору), Церковный Вестник, 1875, номер 129:

67 Տե՛ս Ալիշան, Օտարալի, էջ 406-440:

68 Նույն տեղում, էջ 409, նաև, 1:

69 Նույն տեղում, էջ 409:

70 Նույն տեղում:

71 Նույն տեղում, էջ 412:

72 Նշված և այսպիսով 1871 թ. հրատարակված Պեմ ժողովածոյի լուսագրույն հրատարակարարներն են և գիտական շրջանառության մեջ են մտնել այսօր:

նական գիտնականն էր, որ իր «Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» գրքում ստատորոծեց ՊԽՄ ժողովածուն, ի մասնավորի անգրագականալով Համկլայի ժողովին և այնտեղ արժարժեքով խնդիրներին⁷³:

Թեոթիանոսի Տրամախոսութիւնների ամբողջական բնագիրը 1878 թ. Հայ ընթերցողին ներկայացրեց Հ. Ազեքստեղը Պալմայանը⁷⁴: Կղեմես Պալանոսից Հեառ, նա ևս մեկ անգամ գիտական շրջանառութիւն մեջ գրեց Համկլայի ժողովի աւիթով ստեղծված բյուզանդական ինը կետերի պատասխանները: Ա. Պալմայանը նախապատմութիւն է տալիս Թեոթիանոսի Տրամախոսութիւններին, երբեմն՝ շրջանցելով ՊԽՄ ժողովածուն:

ԺԲ դարի երկրորդ կեսի Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցութիւններին անգրագական է նաև Արշակ Տէր-Միքելայանը⁷⁵: Հաճառ չընծայելով Թեոթիանոսի Տրամախոսութիւններին, նա բարձրացնում է Հայերենով պատկերացման վավերագրերի նշանակութիւնը⁷⁶: Հայագիտութիւնը նրան է պարտական բազմաթիվ բնագրերի ու Հատկապես Գրիգոր Դ Տղայի՝ Մտնուել Ա Կոմնենոսին առաջած թղթերից մեկի Հայտնաբերման և Հրատարակման Համար, թեև գիտնականը Հնարավորութիւն չի ունեցել ճշտել այդ վավերագրի Հեղինակային պատկանելութիւնը⁷⁷:

Եվրոպական Հայագիտութեան առաջընթացում նոր փուլ նշանավորեց մըր. Թուրներիցի «Հայաստանի քաղաքական և եկեղեցական պատմութիւնը», ուր Հեղինակն անգրագականալով մեկ Հնաարքերոց սկզբնագրայութիւններին, առաջնութիւնը տալիս է Թեոթիանոսի «Տրամախոսութիւններին» բնագրին⁷⁸:

Մեկ Հնաարքերոց խնդրին, ուստական օրթոդոքս եկեղեցու միջավայրում, քսաներորդ դարի սկզբին անգրագարձով եկեղեցու պատմարան Ալեքսանդր Անիսկին⁷⁹: Նրա գիրքը ուստական միջավայրում Հայոց եկեղեցու պատմութեան վերաբերյալ առաջին ամբողջական շա-

73 Մեմուսեան, Պատմութիւն, էջ 112-117:

74 Պալմայան, Պատմութիւն, էջ 30-48, 204-266:

75 Ter-Mikheleian, Die armenische Kirche, S. 87-105, Այս երկի հայերեն քաղվածութիւնը տես Տէր-Միքելայան, Հայաստանայց, էջ 161-196:

76 Ա.Տէր-Միքելայան Թերթիանոսի «Տրամախոսութիւն»-մըր ընթացման պատկերացման իր վերոնշյալ մնացորդում հայերեն տարբերակ մեջ:

77 Տէր-Միքելայան, Միջոց, էջ 27-48: Տես նաև Բուրաճ, Գրիգոր, էջ 96:

78 Touchebize, Histoire, p.239-257:

79 Անիսկին, История, 183-208/

բազրանքն է: Հեղինակն անդրադառնում է նաև 1165-1178 թթ. Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցություններին, սակայն նրա մտածելու միակողմանի է: Նա եւ շարունակում է պատգործել Պեմ-ի խուզարահյան թարգմանությունը և ոգավում է կգ-Փայտնոսի գրքի Համապատասխան մասից, մեկսփ Ի. Տրոիցկու գրքի ազդեցության ներքո:

Թեոթիանոսի բնագրին Հովատ չընծայելու գծի ամենազորեղ պաշտպանը⁸⁰ Մաղաքիա պարբերք Օրժանյանն է, որն էլ «Ազգապատում» աշխատության մեջ բավական Հանդամանորեն է անդրադարձել մեզ Հեռաբրբրոզ պատմական սկզբնաղբյուրներին⁸¹: Նա կարողացել է Հայադիտությունը մասնացույց անել եկեղեցական փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության մի ճանապարհ, ըստ որի ժողովրդի Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների Հեռադատության Համար պետք է Հաշվի առնել նաև տարածաշրջանում աղյուլ ժամանակաշրջանի բազաբական իրադրությունն ու շահագրգռելու կողմերի ակնկալիքները:

Մեր դարի ընթացքում բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են հրատարակվել, որտեղ քննարկվել են ժՒ գարի Բ կեսի Հայ-բյուզանդական փոխհարաբերությունները: Այդ աշխատանքների մեջ Հրշարժան են Հ. Լ. Կոզյանի⁸², Հ. Պ. Թեքեյանի⁸³, Հ. Ա. Քեչիշյանի⁸⁴, Հ. Լ. Ջեքիյանի⁸⁵ և Հր. Բարթիկյանի աշխատությունները: Եթե Հրշարակված առաջին երկու Հեղինակները Հիմնական շեշտը դնում են զուգահարանության Հարցերի վրա և փորձում են ազատույցել, որ ժՒ գարում Հայոց եկեղեցու զավանանքը մտանում է Քաղկեդոնի զավանաբանությունը, ապա վերջին երեք Հեղինակները մանրակրկիտ պատմաաղբյուրագրիտական Հետազոտություններ բացահայտում են գարաշրջանի մասնություն մի շարք կարևոր Հարցադրումներ և լուծում Հայ պատմագրության առջև ծուռացած էական խնդիրներ:

80 Արտավազ Գալեոսեղյանը եւ անդրադառնալով Թեոթիանոսի «Տրամախոսութեանքին» և ՊեմՄ ժողովածոյն, առաջնորդուլն տալիս է վերջինն (տե՛ս Գալեոսեղյան, Միտքնմանք, էջ 35, 54-54):

81 Տե՛ս Գալեոսեղյան, Ազգապատում, էջ 1338-1477:

82 Լուսն, Հայոց, էջ 409-422:

83 Եկեչյան, Հոտոտես:

84 Կեշիշիան, The problem.

85 Ջեքիյան, Համաթրոպեման, Հեկիտ, Տե՛ս Նեսես:

Գրքի բուն բովանդակությանն անցնելուց առաջ պարտքս եմ Համարում երախտագիտությունս Հայտնել իմ ուսուցիչ, ներկա աշխատանքի առաջին ընթերցող և խմբագիր, պրոֆ. Գ.Մ. Մուրադյանին, ինչպես նաև ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Քրիստանյա Արևելք բաժնի իմ գործընկերներին, որոնք ընթերցել են այս աշխատանքն ու իրենց շահեկան խորհուրդներով և գիտողություններով օգտակար եղել:

Հայաստանյան գրատպության սուղ պայմաններում այս գրքի հրատարակությունը հոգացել է Հայոց եկեղեցու Հյուսիսային Ամերիկայի Արևելյան թեմի «Ջոզե Էպիսկոպոս Տէր Թակորեան Լիմուզրոմի» Հոգաբարձուների խորհուրդը, որի Հարգարժան անդամներին և թեմի առաջնորդ Գերաշնորհ Տեր Խոթակ արքեպիսկոպոս Պարսամյանին Հայտնում եմ անմնացորդ շնորհակալությունս:

Շնորհակալություն նաև «Պարբերական» Հրատարակչության տնօրեն Վ.Վ.Մարկոսյանին, որը Հանձն առավ գրքի ապագրումը:

ՄԱՍՆ Ա.

1165 - 1178 թթ. ՀԱՅ-ԲՅՈՒՉԱՆԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈԽԱՆԱԿՎԱԾ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Միջնադարյան փաստաթղթերի գիտական ուսումնասիրության բնագավառում չափազանց կարևոր նշանակություն ունեն վավերագրագիտական ստույգ ցանկերի կազմման աշխատանքները, որոնց միջոցով միջնադարագետ պատմաբան, վավերագրագետ և բանասեր մասնագետները հզորիա տեղեկություններ են ստանում պաշտպանական կամ կորած յուրաքանչյուր վավերագրի, դրանց պատճենների կամ մատենագրության մեջ նրանց մասին պաշտպանական վկայությունների, յուրաքանչյուր փաստաթղթի գրման շարժառիթների, թվականի և հնագրական տվյալների վերաբերյալ: Այս բնագավառում բազմական արդյունավետ աշխատանք են կատարել հզորական միջնադարագետները, որոնք ուսումնասիրողներին տեղանի են զրել Հոսմի պապական¹, բյուզանդական-կայսերական² և պատրիարքական³ և այլ նոտարա-

¹ Մասնավորապես տե՛ս Joffé, Regesta; Bothast, Regesta, Dölger-Karavancopoulos, Byzantinische, S. 10, a. 3 und 4:

² Մեջ հետազոտող ժամանակաշրջանի վավերագրերի փաթեց տե՛ս Dölger, Regesten, Teil 2:

³ Տե՛ս Grumel, Documents. Vol I, Fasc. II, III.

աներից դուրս եկած փաստաթղթերի ցանկ-նկարագրությունները (Re-
gest):

Հայագիտության մեջ նման, սակայն, միայն մեզ Հնասարքերոյ ժամանակահատվածի վավերագրերի ուսումնասիրության և ցանկերի կազմման նախնական աշխատանքի տուալին փորձ կարելի է Համարել Հ. Լևոն Զեքիյանի Հրապարակած ուսումնասիրության «Ժամանակագրութիւն ս. ներսէս ԵնորՀալիի Յոյն եկեղեցիին Հեռ միութեան աւեր-
չակից թղթակցութեան» Հատվածը⁴: Կարելի է Հիշատակել նաև Հա-
յազեա Ասատուր Մնացականյանի կողմած Գրիգոր Դ Տղայի և Նրա
թղթակիցների փոխանակած գրությունների մասենագիտական ցան-
կը⁵: Ի տարբերություն նախորդի, զերջինս իր կառուցվածքով ավելի
մտանոլում է բնագրագիտական պարզ մասենագիտության:

Ասորև բերվող նկարագրությունը սոսկ առաջին փորձն է ՃԲ
դարում Հոռմիլայի կաթողիկոսական (մասամբ նաև Կոստանդնուպոլսի
կայսերական և պատրիարքական) նոտարատուն մուտք գործած սրտ
վավերագրերի նկարագրության և գիտական դասակարգման⁶:

Նկարագրությունը կազմելիս փորձել ենք Հնարավորին չափ
ամբողջական ներկայացնել յուրաքանչյուր վավերագիր. բացահայտել
դրանց բնույթն ու էությունը: Անչուշա, Հաճախ տուրք ենք տվել Յր.
Դյուլգերի և Վ. Գրյունիլի կազմած ցանկերի կառուցվածքին: Այնուա-
մենայնի՞վ, ի տարբերություն նրանց⁷, մեր ցանկում Հիշատակվում են
միայն այն փաստաթղթերը, որոնք գրված են 1165 - 1178 թթ., ունեն
պաշտոնական բնույթ և դուրս են եկել Հայոց կաթողիկոսական (Ն),
բյուզանդական կայսերական (Մ), և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքա-
կան (Յ) նոտարատներից և անպայման զերարերում են Հայ-բյուզան-

4 Ասոր ևս Մուզանդական վավերագրերի ուսումնասիրության և հրատարակման գրքի
շարունակվում է, տե՛ս Huzar, Register, S. 20-35.

5 Տե՛ս Զեքիյան, Համափորձնական, էջ 55-58:

6 Տե՛ս Գոհար Տոս, Բանաստեղծություններ, էջ 48-53:

7 Գրքին ձեռնմանք արևն ձեռնարկել է ճմանատիպ ֆի աշխատանք, սկսելով է դարում
կարողիտական զիվանից մեզ հասած վավերագրերի գիտական հրատարակումից և
նկարագրությունից: Պետք է նկատի ունենալ, որ պահպանվել են մեծ քանակության
վավերագրեր, որոնց մինչև այսօր նկարագրված չեն: Ի տարբերություն ձեռագիր
մատյանների նկատմամբ հարազատության, զրեքն ցուցադրական, արտակարգ խնամ-
քին, վավերագրերը շատ ու շատ դիճանասներում ու արխիվներում դեռևս նույնիսկ
դասակարգված չեն և պահվում են առանց նկարագրության:

8 Այդ ցանկերում նկարագրվում են միայն կարծրական կամ պատրիարքական նոտա-
րատներից որոս կամ անխոյր սրբո վավերագրերը:

դական եկեղեցաբարձական առնչություններին, այսինքն՝ նշված միջնադարյան նստարանների միջև փոխանակված վավերագրեր են⁹։

Ցանկը շծանրաբռնելու նպատակով, Հրատարակություններ և թարգմանություններ խորագրի տակ բերում ենք միայն, Հնդկահարական թուղթք Սրբոյն Ներսիսի Ենթահայւոյ (երուսաղէմ 1871, էջ 85-201)¹⁰ գրքի և Թեոփրիանոսի Հուճարին բնագրի վերջին Հրատարակության (J.-P. Migne, Patrologiae Graecae, tomus 133, p. 113-298) էջերը, քանի որ մյուս Հրատարակություններն ու թարգմանությունները վավերագրագիտության առումով նորույթ չեն բերում։ Տեղ խնայելու նպատակով, գրականությունը նշելիս խուսափել ենք բերել Պր. Դյուլզերի և Վ. Գրյունելի աշխատություններում յուրաքանչյուր փաստաթղթի վերաբերյալ Հիշատակված բոլոր ուսումնասիրությունները¹¹, և վավերագրերի ժԹ-ի դարերում հասարակած թարգմանությունները։

№ 1

1165 թ. սևպտեմբեր

Սկսելով Հայ-բյուզանդական երկխոսությունը, Բյուզանդական կայսրությունը կրիկիբայի 1165/66 թ. զուրս Ալեքս Աքսուխի միջոցով Ներսես Ենթահայի արքեպիսկոպոսին է ներկայացնում ծրագրավանդական Հարցերի մե խումբ, որոնց արվելիք պատասխաններին Հիման վրա Կոստանդնուպոլսի եկեղեցին նպատակ էր դրել պարզել Հայոց եկեղեցու ուղղափառ լինելու կամ չլինելու խնդիրը, Հատակեցնելու Համար Բյուզանդական եկեղեցու և կայսրության զիրքը Հոռոմիայի կաթողիկոսարանի Հեռ փոխհարարներություններում։ Այս Հարցադարն առանձին վավերագրի տեսքով մեզ չի Հասել, սակայն Հաջորդ (№ 2) վավերագրում պահպանված Հատվածներից կարելի է ճոտավորապես վերականգնել զրա բովանդակությունը։ Գատախան վավերագրում (№ 2), յուրաքանչյուր ծրագրավանդական խնդրի անզրազառնալուց առաջ, Ներսես Ենթահային բերում է մեզ չՀասած այս փաստաթղթում ար-

9 Չե՞ն չերկրո՞ւմ այն վավերագրերը, որոնք չեն գրվել զրանցից մեկի կողմից կամ չեն ուղարկվել այս երեք՝ հոգևոր և աշխարհիկ զանեթից։ Միակ բացառությունը համար 2 (Ալեքս Աքսուխի բյուզանդական պաշտոնյայից հասցեված) վավերագիրն է, որով սկսվել են 1165-1178 թթ. հայ-բյուզանդական բանակցությունները։

10 Այս հրատարակության հիմքի վրա է կազմված ՊԽՄ ժողովածուի վեր կազմած համեմատական բնագիրը։

11 Բավարարվել ենք միայն վերջից մի քանի հրատարակությունների և ուսումնասիրությունների հղումներով։

ձանագրված Հարցապնդումը կամ մեղադրանքը և ապա անցնում իր նյութին:

Բովանդակություն.

ա) «Գրեալ էր առաջին. թէ ի Յունվարի ի Հինգն ասենն վաղիւն Աւետեաց եւ երկնոյն Մննդեանն, եւ ի միւս վաղիւն՝ որ է վեց Յունվարի, Մկրտութեան Քրիստոսի» (ԹԸ, 1871, էջ 94):

բ) «Զերգս սրբոյ Աստուածածնին, զրեալ էր ի թղթի ասա, ոչ ասել յեկեղեցիս մեր...» (ԹԸ, 1871, էջ 95):

գ) «Դարձեալ ի թղթի ասա զրեալ էր վասն մեր եւ այս ինչ, եթէ մի բնութիւն դաւանեն Բանին եւ մարմնոյն, յորմէ Աստուծոյն ասեն ի մէնջ մտաւորանի...» (ԹԸ, 1871, էջ 96):

դ) «Դարձեալ՝ զրեալ էր ի զիրս. ի բուսարէր միթոյ, զոր չուշմայ անուանեն, լինել Միւսոնի մերոյ եւ ոչ ի ծառոց միթեանաց» (ԹԸ, 1871, էջ 97):

ե) «էր ի զիրս ասացեալ եւ վասն սրբոց պատկերաց, եթէ ոչ ընդունին Հայք ամենեւին» (ԹԸ, 1871, էջ 98):

զ) «Գրեալ էր եւ զայս ինչ, թէ զամենայն խաչս բուսուէն» (ԹԸ, 1871, էջ 98):

է) «Վասն երկոց Սրբասացութեանցն զրեալ էր, զի խաչեցար ասեմք» (ԹԸ, 1871, էջ 98):

ը) «Նաեւ այս եւս ամբաստանութիւն զրեալ էր զմէնջ. թէ ի սուրբ քառասնորդոն զկիթա անասնոց եւ զմու հաշակէն ի շարաթ եւ ի կիւրակէ» (ԹԸ, 1871, էջ 99):

թ) «Գրեալ էր ի զիրս վասն մեր եւ այս ինչ, եթէ՝ գինեաւ միայն առանց ջրոյ խաւսման մատուցանեն զգառարագն» (ԹԸ, 1871, էջ 100):

ժ) «Դարձեալ՝ էր ի զիրս եւ ծիծաղական իրս, թէ զամենայն խաչս իւրեանց յամենայն ամի նորոգ մկրտեն եւ աւրչեն» (ԹԸ, 1871, էջ 101):

ձա) «Յցոյց մեզ զրեալքս եւ զայս ինչ, թէ՝ չուսք յոմանց ի նոցանէ ասել, թէ Քրիստոս՝ մարմին Համագոյակից մեզ թանձր մաշկանացու շարշարելի երկրային ազականացու եւ եղանելի ոչ ա՛ն ի Կուսէն, այլ անազական անսար անշարշարելի և անեղանելի, և թէ՝ երեւցաւ մարդ որդէս կամեցաւ, եկիր եւ սրբ իբրեւ տա ԱրբաւՀամու» (ԹԸ, 1871, էջ 102)

ժբ) «Դարձեալ՝ զի վկայի ի զիրս, եթէ զհիրս ոչ ակամայ այլ կամաւոր կրեաց, և այս կիրք ապահանութեան ոչ կամաւոր, այլ ակամայ և բռնութեամբ ներգործի ի բնութիւնս...» (ԹԸ, 1871, էջ 104):

ժգ) «Կրեալ էր վերստին զմէնը, եթէ՛ վասն այնորիկ ասեն մի բնութիւն Քրիստոսի, որպէս թէ ամենեւին ընկզմեցաւ մարդկութիւնն յաստատանութիւն անգր, ըստ օրինակի՝ զի կաթիլ մի քացախոյ և մեղեր ի ծով անկեալ աներեւութանայ» (ԹԸ, 1871, էջ 104):

ժդ) «Ասացուք քոքր ինչ և վասն Առաջաւորացն ի մէնը անուանեալ պաշտ, զոր Հայհոյէք տղիտարար, Սարգսի ուրուժն ասելով կոխարդի՛ էչ և սկուեղ սւեռդի, ի յապտատմելոցն ի Հաւատոյս մերոյ առաջեղարանելով ի զանազան իրս վասն սորին, և պատմելով ստասոյ բանիւ առաջի ձեր» (ԹԸ, 1871, էջ 105):

Մտտաճորտացես սա է մեզ շահամ վաճերազիր-Հարցաշարի բովանդակութիւնը¹²:

Պարագաներ. Վերևում մտամբ վերականգնված վաճերազիրն, ամենայն Հաճանականությամբ, կազմված է եղել Կասանդուուպոլսի պատրիարքության նուտարատանը կամ նրա կողմից շրջանապատմելու մեջ զբովանդակումը որ փաստաթղթի Հիման վրա: Ի Հարկն, չի բացառվում, որ վերականգնված այս փաստաթղթի Հեղինակ կարող էր լինել նաև Ալեքս Աքսուխ զորահրամանատար-կառավարչը, որը փորձել է ի մի Հաճարել Հայոց եկեղեցուն Կասանդուուպոլսի պատրիարքության կողմից ներկայացվող մեղադրանքները¹³: Այս վերջին վարկան Հուշող միակ ակնարկը Հանդիպում ենք ԺԳ դարի պատմիչ Կիկոս Գանձակեցու երկում. «Դարձեալ զրեաց իմա՝ Ալեքս Աքսուխ - Ա.Ք.) առ նա իմա՝ Ներսես ԵնորՀալի - Ա.Ք.)»¹⁴: Հնարավոր է նաև, որ վաճերազիրը «Հայոց Հերձվածի» դեմ օրթոդոքս եկեղեցում ԺԱ-ԺԲ դարերում շրջանառության մեջ զբովանդակումը մեղադրական երկրից մեկն է: Նման ենթադրության ազդեցւոյց կարող է լինել բերված ԺԴ կետերից ամենավաճերջինը: Նմանատիպ Հակահայկական երկերով Հարուստ են միջնադարի և՛ բյուզանդական, և՛ վրացական մատենագրությունները¹⁵:

¹² Վերևում ընդգծված են Նոսրես ԵնորՀալու պատմաբանի արտահայտությունները:

¹³ Հետաքրքիր է, որ Երս Թալլո Թալլոնի է բյուզանդական մատենագրությանը իր դավաճարմանակն երկերով, տե՛ս Beck, Kirche, S. 625:

¹⁴ Տե՛ս *Արմենիա*, էջ 124:

¹⁵ Բյուզանդական մատենագրության մեջ պատմամակն են բազմաթիվ երկեր, որ կես առ կես թիշարակում են «Տերզմում» են Հայոց շաբանամբի և Թատարալի իրենց կարծիքով ոչ տղապատ դրուցմեր: Մի շարք Եմանտիպ երկեր օրթոդոքսում բազմաճ-

Թվականը. Աշխարհ Արտաբար Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչ է նշանակվել 1165 թ. սեպտեմբերին և իր պաշտոնը վարել է Հափանաբար, մինչև Հաջորդ տարվա նույն ամիսը: Ելնելով այս Հանգամանքից և նկատի ունենալով, որ Հաջորդ վավերագիրը (№ 2) գրված է 1165 թ., առաջարկում ենք վերորերյալ թվագրումը, այսինքն՝ 1165 թ. սեպտեմբեր:

Գրականություն. ԹԸ, 1871, էջ 94-105, Բազմյան, Բյուզանդիայի, էջ 207-210, 214, 233

№ 2

1165 թ. սեպտեմբերից հետո:

Վերնագիր. «Գիր Հուսառոյ խոստովանութեան Հայաստանայց եկեղեցւոյ՝ գրեալ ի ներսինէ արքեպիսկոպոսէ, յեղբարէ տեան Գրիգորիսի կաթուղիկոսի Հայոց, / ի խնդրոյ, գերապատիւ փեսայի ինքնակալ թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի, Ալէքսի մեծի պալատատարաւառի, / յորժամ ել յԱրեւելս եւ էր ի Մամեսաիա մայրաքաղաքին Կիլիկիացոց, / ի թուականութեան Հայոց՝ զից Հարիւր շորեքասան»:

Ի տարբերություն կաթողիկոսական նաարատանը պաշտանակող մյուս վավերագրերի, այստեղ՝ խորագրում հիշատակվում է նամակի գրման տեղը և տարիթիվը:

Բանաձև. Գիր N ի խնդրոյ X: Ունի քառամասն բանաձև. Հեղինակ / Հասցենաւոր / տեղ / թվական:

Թղթառաջք. Բանի որ այս փաստաթուղթը պաշտոնական բրնույթ չի կրում և ընդամենը Հայոց Հափաարի ընդարձակ խոստովանություն է և որոշ ձիսական խնդիրների բացատրություն, այդ իսկ պատճառով բացակայում է կաթողիկոսական թղթերին բնորոշ թղթառաջքը և թղթառաջ-ողջոյնը:

Վեյ և՛ նաև վրացերեն: Դրանցից մեկը, որը վերագրված է Հովհան Գաճապալուց, Միսոն Գղմնախանցու կողմից, վրացերենից թարգմանվել է Ֆայերեմ (տե՛ս ԱՍՏՄԱՆ, Միսոն Գղմնախանցի, էջ 96-98, ԱՍՏՄԱՆ, Կիտիոն, էջ 69-70): Այլ երկի Ֆայերեց թարգմանության բնագիրը տե՛ս Կիտիոնում, Հին: Բյուզանդական և վրացական գրավանդության մեջ հավասարակշիռ երկերի մասին տե՛ս Block, Kirche, p. 669-663, Carite, La source, p. 111-116, Ալեքսանի, Ալսեմ Վաչե-Յոթ, էջ 133-158, Լափալա, Կեղծ Իսամակ, էջ 64-76:

Բովանդակություն.

Սկ.—Բանիւք զուզնաքծայ իմն խաւսելով ի լսելիս խաճեմազու-
նիդ...

Վրջ.—...Եւ որ քր յետ զայստսնի լսելոյ ի մէնջ գայթակղեսցի
զարձեալ ի մեզ՝ ոչ հաւատալով ասացելոցս, ինքն տողէ պատասխանի
Քրիստոսի յաւուր գատաստանի նորա իբրեւ զպատակառոջ անգամոց
նորին. իսկ այն՝ զոր միանգամ լսէ և հաւատայ և ոչ զատի՝ որպէս ա-
սաց ընկողն սրտից, ընդ հշմարիտ հաւատացելոցն ընկալցի վարձս բա-
րեաց ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որում փառք եւ զորութիւն՝ յաւի-
տեանս յաւիտեանից. ամէն:

Այս վավերագրի բովանդակութիւնը հասկնորեն կարելի է իրմ-
բովորել Հետեյալ բանաձևի ներքո.

ա) Մուտք (prooimion) — Ներսես ԵնորՀայրն արձանագրում է, որ
թեպեւ և բանավոր պատասխաններ ավելի բոլոր Հարցումներին, ա-
կայն զրանք կորոզ են մտաացութեան մասովել: Այդ իսկ պատեառով
խնդրեցիք պատասխանները գրավոր ներկայացնել, որը համառոտա-
բար կատարում եմ, շարադրելով մեր հշմարիտ Հովառը, սուրբ Հայրերի
ավանդներին Հովատարիմ եկեղեցու ձրսակարգը:

բ) Բուն խնդիր (necessatio) — Բերվում է Հայոց եկեղեցու Հովատա
խոստովանութիւնը (ԹԸ, 1871, էջ 88-93), ապա անգրազատեւում է
այն բոլոր ձրսական Հարցերին (տե՛ս № 1), որոնց գրավոր պատաս-
խանները Ներսես ԵնորՀայրուց խնդրել էր Ալեքս Աբսուխը:

գ) Վերջարան-ամփոփում (conrobatio) — Ահա մեր խնդրածի
համաձայն ներկայացնում եմ Հայոց եկեղեցու հշմարիտ զավանու-
թիւնը: Աւ եթե որեւէ բան թաքցրել կամ ավելացրել եմ, թող ենթարկ-
վեմ Աստու գատաստանին, կամ ով չՀավատա ասածներին, թող ինքը
Դատաստանի որը պատասխան տա Քրիստոսին:

Թրքավարտ-իրաճելչոյի բանաձև. — Այս վավերագիրը պաշ-
տոնական որեւէ բանաձև չուելի, այդ բացը չբացնում է որպեւ վրջ-
բերված Հաավաճը:

Շարահյուսական առանձնահատկություններ. — Ներսես
ԵնորՀայր արքեպիսկոպոսը բյուզանդական զուքսին է գիմում հոգեա-
կի թվի երկրորդ զեմքի գերատոււնով ԹԸ, 1871, էջ 87Ձ, 106ՁԹ, իսկ իր
և Հայոց եկեղեցու մասին խոսում է հոգեակի աւալին զեմքով:

Վավերականություն. Ինչպեւ այս խմբի բոլոր վավերագրերի,
այնպեւ էլ սույն թղթի բնորինակը մեզ չի հասել: Նրա ամբողջական և

մասնակի ընդորինակությունները առկա են Հայերեն և Հույարեն մասնագրական երկերում.

ա) ՊՆՄ ժողովածու.

բ) Կիրակոս, էջ 121-147:

գ) Կոստանդնուպոլսի կայսերական նստարատանը պահպող Հույարեն ասրբերակից Հատվածական ընդորինակություն կարելի է Համարի Թեորիանոս մազիսորոսի առաջին «Տրամախոսութեան» բնագրում պահպանված Հատվածները (տե՛ս PG, t. 133, p. 124 C, 181 B, 184 A, 192 A, 192 B):

Թվական և գրման պարագաներ. Այս ծիսահավատարանական թուղթը, ինչպես որ վկայում է վերնագիրը, գրվել է Հայոց ՌժԴ թ: Հայոց տամարի այս թվականը Համապատասխանում է 1165թ. փետրվարի 8 - 1166թ. փետրվարի 7 ժամանակամիջոցին: Նամակն ամենայն Հավանականությամբ գրվել է 1165 թ. սեպտեմբեր ամսից Հնոս, սակայն ավելի վաղ քան 1166 թ. փետրվարը: Հաջորդ թղթի (N° 3) թվագրումից կարելի է կռահել, որ այս նամակը Կոստանդնուպոլսյան պետք է Հասած լիներ կամ 1165 թ. վերջին, կամ ամենաուշը 1166թ. սկզբին (առաջին կեսին), որովհետև N° 3 վավերագիրը գնահա չգրած Գրիգոր Գ-ի մաշը: Այս նամակն անկասկած Հասել է Կոստանդնուպոլս: Այդ են վկայում ոչ միայն Թեորիանոսի առաջին «Տրամախոսութեան» մեջ պահպանված Հատվածները, այլ նաև Մանուել Ա Կոմենենոսի նամակի (N° 3) Հետևյալ վկայությունները.

ա) «...ընկալա թագաւորութիւնս մեր գրով աւեւայ առ ի մէնջ» (ԹԸ, 1871, էջ 108₁₇₋₁₈):

բ) «...ի գիրք բարեպաշտութեան մերոյ, որ թարգմանեալ ցուցաւ» (ԹԸ, 1871, էջ 108₂₁₋₂₂):

Վավերագրագիտական նույնացումներ. Այս Հատվատ խոստովանությունը ևս մի քանի անգամ ոգտագործվել է Հայոց եկեղեցու կողմից՝ Հռոմի և Կոստանդնուպոլսի քույր եկեղեցիներին ապացուցելու Հայոց դավանանքի ուղղափառությունը.

ա) Վավերագրի Հատվատ խոստովանության Հատվածը Կոստանդին Ա Բարձրաբերզցին (1221-1267) չնչին խմբագրական փոփոխություններով առաքել է Կոստանդնուպոլս, Մանուել Ա պատրիարքին (1244-1255)¹⁶:

¹⁶ Տե՛ս ՄՄ-2174, էջ 151ա-155բ: Այս շքանմի պատկանող, դեռևս չիբապարակված, հաղ-րուզանյալից քանակցությունների ներ խումարեն վավերագրերի մասին տե՛ս Bartikian, Relations, p. 50-53, Երտիցես, Ուսուսումնալ, c. 109-110:

Վերնադիր - Դաւանութիւն զոր գրեաց Հայոց եկեղեցին եւ անը
Կոստանդին կաթողիկոսն ի Կոստանդինուպուլսոյ ի պատրիարքն եւ ի
ժողովն այսպէս:

Սկ. - Մեծի Աստուծոյ եկեղեցւոյ պատուական գլխոյդ Մանու-
էի սրբազան Կոստանդնուպուլսոյ Նոր Հոռոմ եւ տիեզերական պա-
րիարքի եւ ամենայն սուրբ ժողովոյդ Կոստանդին կաթողիկոս Հայոց
մերով ժողովրդս ծանուցանեմք: Զի խոստովանիմք զամենասուրբ
գերբորգութիւնն...

Վրջ... եւ զմեռեալս արգարութեամբ, որում փոքք եւ զաւրու-
թիւն յաւիտեանս. ամէն:

բ) Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցին վազիրազրի Հաւաստ խոստու-
վանութեան Հատվածը Տիմանչ լիկաթի (պապական եզիրակ)¹⁷ մեքով
ուզարկել է նաև Հոռոմ, Ինոկենիոս Դ պապին (1243-1254): Այս փաս-
տաթղթի բնօրինակը պահպանվել է Վատիկանի առաքելական արխի-
վում (Archivum secretum, Apostol. Vaticanum)¹⁸: Այն գրված է մագաղա-
թի վրա:

Վերնադիր - Գիր Հաւաստոյ խոստովանութեան Հայաստանեաց
եկեղեցւոյ. զոր խնդրեաց ի մէնջ առաքելական Հայրն մեր Պապն
Հոռոմ Ինուկենուսն ի մեռն խոհեմագոյն լիկատին փրեր Տիմանչին, որ
է ի կարգի փրեր մնուբացն:

Սկ. - Բանիւք զուզեաքեալ իմն խաւսելով...

Վրջ. --- երկարանչիւրջն ի սահմանի են ուզաքաճառութեան:
Այս գիր մեռն իմոյ է Կոստանդիա ծառայի եւ շնորհուքն նորին
կաթողիկոսի Հայոց¹⁹:

Այս վազիրագիրն իրեն կից ունի նաև ժԶ-ժԷ զարերի իտալերեն
Թարգմանութիւն, որի վերնագրում փաստաթուղթը թվագրված է
1225 թվականով²⁰:

17 Այս գործընթացում է մահ Վարդան Արևելցու «առ շերտն» թղթում (1328-
1901, էջ 503-509, 1994, էջ 657-665): Վարդանի գրած թղթի գրման պարագաների
մասին տե՛ս Չոլմաճեան, Ազգայնամբ, էջ 1642-1643:

18 Տե՛ս AA. Arm. I-XVIII 1804: Վազիրագրի լուսանկարները մեզ տրամադրելու համար
շնորհակալորդում ենք հայրմեռ շէ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտի գիտաշխատող
Մարտիան Կարապետյանին:

19 Վերմագրը, սխալմբն ու կարողիկոսի անձնական ստորագրությունը կազմիր քանա-
քով են:

20 Իտալերեն բնագիրը իմ խնդրանքով վերանշէ և սիրով մեզ է տրամադրել Ռոլոնճայի
համալսարանը պրոֆ. Գաբրիելա Ռոլոնճեանը, որին էլ հայրմեռ ենք մեր կրակա-
տաշնորդները:

զ) Այս նույն Հաժառո խոստովանությունը եռալեզու (Հայերեն, Հունարեն և լատիներեն) գուգահեռ ընաղղերով 1574 թ., որպես Հայոց եկեղեցու ուղղափառ Հաժառոքի Հաժառոտագիր, Լեմբերգի Հայոց Հաժայնքի կողմից ներկայացված է Լեհաստանի Թագավոր Հենրի 9-ին: Այդ փաստաթուղթը կցված է Լեհաստանի Թագավորին Հասցեաղբբոված նամակին: Վավերագրին այժմ պահվում է Սանկտ Պետերբուրգի Սալտիկով-Շչեգրինի անվան գրադարանի օտարալեզու վավերագրերի ֆոնդում²¹:

ՎՔն. - Բան Հուսաոյ Հայտատանեայց եկեղեցւոյ՝ ի Հարցն սըրբոց աւանդից ընկալեալ եւ գրեալ զայզն ինչ առ սրբազան պատրիարքն Կոստանդնուպօլսի Հրամանաւ Տեառն Կոստանդեայ կաթուղիկոսի Հայոց:

Սկ. - Խոստովանիմք զամենասուրբ զերրորդութիւն. զՀայր և զորդի...

ՎՔջ. - ...իրքն զկաթիլ մի ի զուլէ (այսպե՛ս - Ա.Բ.) առ ծովացեալ իմաստութեան ձերում. եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս ամէն:

Հրատարակություններ և քարգանություններ. ԹԸ, 1871, էջ 87-107:

Գրականություն. Keshishian, The problem, էջ 91-93, Զէքիան, Համամթութենական, էջ 55, Բողոյան, Բյուզանդայի, էջ 233-236:

№ 3

1186 թ. ապրիլ-հուլիս (²)

Վերնագիր. «Թուղթ առջին՝ Թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի / առ սրբազան կաթուղիկոսն Հայոց տէր Գրիգորին»:

Բանաձևը երկմաս է (նամակագիր / Հասցեատեր). Թուղթ X ա N:

Թղթառաջք - Մանուէլ ծիրանածուեւզ արքայ, կարող և բարձր միշտ. օգոստոս ինքնակալ Հոռոմոց Կոմնինոս և Քրիստոսի Աս-

21 Վավերագիրը պատկանէ է Պետր Դուրյովսկու հավաքածուին: Ար է հաստատում մահ ձեռագրի կազմի ներսի կողմ յատկանատա ճիշտաւարագրութունը «Ex Museo Petri Dubrovsky»: Սակայն արդե՞ն դարակզրին վավերագրից պահվում էր Սանկտ Պետերբուրգի նշանաւոր Կարմրական (Սալտիկով-Շչեգրինի անվան զբոսայրանում թեուղալ՝ Q. v. I. № 7) ձեռագրամասի տակ: Ձեռագրի միջոցաւարվեց ունի մահ էրկանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանը (ՄՄ դրոքի ժաւարվեցների ֆոնդ N. 1003): Հենրի 9-ի նամակը և հաժառո համագանակ յատմներն ընաղղի հրատարակութունը տե՛ս Szack, Die Confessio, p. 192-196.

առևճայ Հաւատարիմ թագաւոր, / առ շնորհիւ նորին պատուական եւ սրբազան կաթողիկոսն Հայոց աէր Գրիգորիս, / ողջոյն սիրոյ առաքեմք:

Բանաձեռ եռամաս է . X ու N, իսկ վերջում ողջոյնի բանաձեռն է:
Բովանդակութիւն.

Այ. - Պարտ է անհնցուն, որք ի ձեռն աւառուածային մկրտութեանն զՔրիստոս զգեցեալ են...

Վրջ. - ... կարող էր Հաւատալ առ ի զժանկ ասացելոցն:

Բանաձեռ. մուտք-բուն խնդիր - վերջարան (ամփոփում):

Կառուցուածք.

ա) Մուտք - Եկեղեցիների միութեան անհրաժեշտութեան մասին:

բ) Բուն խնդիր - Ընթերցելով Ալեքս պրոտոսարատորի միջոցով իրեն Հասած թուղթը (N° 2), կայսրը խոստանում է միջնորդ լինել իր հիւն Եկեղեցիների միութեան խնդրում: Գործը Հաշտութեամբ ավարտին Հասցնելու Համար առաջարկում է կաթողիկոսին Կոստանդնուպոլիս առաջել իր եղբորը (իմա՝ Ներսէս Շնորհալուին): Ու եթէ անէն ինչ բարեհաջող ընթանա, կայսրը կարծում է, որ բոլորը վարձարժան կլինեն:

գ) Վերջարան-ամփոփում - Եկեղեցիների միութեան խնդրի շուրջ բանակցութիւններ վարելու Համար կայսրը կաթողիկոսի մաս է ուղարկում իր պալատի սպասաւոր Սմբատին, որին Հանձնարարված է հչել նաև ուղեկցել կաթողիկոսի եղբորը Կոստանդնուպոլիս, բանակցութիւնները շարունակելու Համար: Խնդրում է նաև ուղարկել ունկընդրել իր զեսպանազնացի բանավոր առածներին:

Ծր. Դյուզբերը նոժակի բովանդակութիւնը Համարում է կարգադրազիր (Præceptum):

Թղթավարտ. - Ողջ լինուք: / Գրեցու յամսեանն սեպտեմբերի՝ 12նդիքաթոնին ի ժն:

Պաշտօնակն է թղթավարտի երկմասն կառուցվածքը. ա) Հրածելոյի բանաձեռ, բ) Թվական:

Թվականը. - Թղթավարտում պաշտօնականը Համարապատասխանում է 1166 թ. սեպտեմբերին: Լ. Ջեքիանը, ճիշտ թվագրելով վաղեմագիրը, բերում է նաև փաստաթղթի գրման ամսաթիվը (սեպտեմբերի 14), որն, իմ կարծիքով, Հնարավոր չէ պարզել մեզ Հասած տեմբերի 14), որն, իմ կարծիքով, Հնարավոր չէ պարզել մեզ Հասած սկզբնաղբյուրների անբավարար վկայութիւնների պատճառով: «Գրե-

ցու»-ը ՊՆՄ ժողովածու մուտք գործած օտար դիվանատներից զույս եկած վաճիրազրերի համար, մեր կարծիքով, նշանակում է Հոսովյայի նատարատուն մուտք գործելու (մուտքազրվելու) կամ ըստ Լ. Ջեքիյանի, «Քարգամանութեան Թուսկանը» (տե՛ս Ջեքիյան, Համամիութենական, էջ 15, ծան. Տ)։ Քանի որ այս թղթում Մանուէլ Ա Կամեննուք դեռևս չի առել Գրիգոր Գ կաթողիկոսի մաՀվան լուրը, ապա վաճիրազրը գրված է ամենաուշը 1166 թ. ապրիլ-հունիս ամիսներին։ Յր. Դյուզբերը, Հեռակիով Ա. Տեր-Միքելյանին, սխալմամբ վաճիրազրը թվագրել է 1167 թ. սեպտեմբերով։ Թուզթը 1166 թ. սեպտեմբեր ամսով է թվագրում Ղ. Ալիշանը։

Պարագանները. Թուզթը Հոսովյա է Հոսցրի բյուզանդական պալատի սպասավոր Սմբատը, ամենայն հավանականությամբ 1166 թ. սեպտեմբերին (Կայսերական մյուս թղթերի Հայերեն Քարգամանությունների թվագրումները ևս ցույց են առնիս, որ զրանք թվագրված են անմիջապես Հոսովյա Հասնելու պահին)։ Դեպքտեպեպ Սմբատը երկար ևսնապարհորդությունից Հեռ», Հոսովյա Հասնելիս «գտանելը վաճանանայ յայնմ ամի զկաթողիկոսն աէր Գրիգորիս, ի վից Հարիսր ատան եւ Հինգ Թուսկանին Հայոց»։ Գրիգոր Գ կաթողիկոսի մաՀվան թվականը ԹԸ, 1871-ի հրատարակության մեջ (էջ 109) և ձեռագրերի մի նշանակալի մասում գրվում է Հայոց ՌԺԴ (=1165/6) թվականին, որը Հակասում է պատմական իրականությանը։ Ղ.Պաղոս Անանյանը Գրիգոր Գ ՊաՀաճունի կաթողիկոսի մաՀը իրաճաջիորեն թվագրում է 1166 թ. օգոստոսի 8-ով (տե՛ս «Բաղճաճէպ», 1975, էջ 351)։ Այդ իսկ պատճառով, Հիմք ընդունելով մի շարք ձեռագրական վկայություններ և, Հատկապես, Հնագույն ձեռագրերից մեկի՝ Փարիզի Ազգային մատենադարանի թ. 179 ձեռագրի ընթերցումը, հրատարակվող բնագրում առաջարկում ենք վերականգնել ՌԺԵ ընթերցումը (ԹԸ, 1871, էջ 109)։

Հրատարակություններ և ընթերցումներ. Այս նամակի Հունարեն բնագիրը դեռևս գիտությանը Հայտնի չէ, Հայերենը պահպանվել է միայն ՊՆՄ ժողովածուում (ԹԸ, 1871, էջ 107-109)։

Գրականություն. Չամչեանց, Պատմութիւն, Հտ. Գ, էջ 99, Ալիշան, Շեռհալի, էջ 415-416, Ter-Mikellian, Die armenische, S. 87, Dölgez, Regesten, S. 81, n° 1478, Ջեքիյան, Համամիութենական, էջ 55, Բողոջյան, Բյուզանդիայի, էջ 236-237։

№ 4

1166 թ. սեպտեմբեր - դեկտեմբեր (")

նում, որ նման երկխոսություն է սկսել ինքը Հակոբիկ եկեղեցու հոր պատրիարքի (իմա՝ Միքայել Ասորու) հետ: Եվ որպեսզի բանակցող կողմերն իրենց տեսականները միմյանց չպարտադրեն, առաջարկում է բանակցութիւնների կանոնակարգ (reglement):

գ) Վերջարան-ամփոփում - Հովասարացնում է, որ այն Հարցերը, որոնք թղթում պատասխան չեն ստացել, կայսրը կարող է ավելի մանրամասն տեղեկանալ գեապանազնացիների պատմածից:

Թղթավարտ. Ողջ լէք թագաւոր աւզոստէ, երկեաւոր թագաւորին պաշտօնեալ գաւրութեամբ:

Բազկացած է միայն Հրամեչար բանաձեռք:

Թվականը. - Վազեբազիրը թվագրում չունի: Ամենայն Հովանականությունամբ նամակը գրված է 1166 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, Սմրաա զեսպանի Կիլիկիա գալու նախորդակին: Մ. Օրմանյանը, Լ.Ջեքիյանը և Ա.Քէչիշյանը այս և Հաջորդ երկու վազեբազիրը, առանց փաստարկման թվագրում են 1167/68 թ.: Վազեբազիրը թվագրելու իմ միակ կազանը ասորիների հետ բանակցելու մասին ներսես Շնորհալու ասելն են: Այստեղ հստակ երևում է, որ շատ կարճ ժամանակ է անցել, երբ առաջնորդների մաշվան պատճառով թագաւոր էին մնացել և՛ Հայոց կաթողիկոսական, և՛ Հակոբիկ-ասորական պատրիարքական գահերը: Միքայել Ա Ասորին ժամանակագրության մեջ իր նախորդ՝ Աթանաս Ը-ի մաշը թվագրում է 1166 թ. հուլիսի 14-ով, իսկ սեփական օծումը և գահակալությունը՝ նույն թվականի հոկտեմբերի 18-ով²⁴:

Պարագաները. - Նամակն ամենայն Հովանականությունամբ կոստանդնուպոլիս է առաքվել Սմրաա զեսպանի հետ ուղևորված կաթողիկոսի բանազնացիների միջոցով: Այդ մասին է վկայում վերջարան-ամփոփումում առկա. «բանականքդ պատմեսցին բանիւ» արտահայտությունը (ԹԸ, 1871, էջ 119-120): Հենվելով այս թղթի «...և արժանաւոր իսկ էք՝ որպէս լուսք ի բազմաց, մանաւանդ ի սուրբ թագաւորութեանդ Հաւատարիմ ծառայէ՛ յԱբուխէզ» արտահայտության վրա, Ղ. Ալիշանը նախորդ նամակի (N° 4) մասին գրում է. «Հրովարտակը յանձնեց Սմրաա Աբուխ սնուամբ պատուաւոր պալատականի մը, որ յանուանէն կ'իմացուի մեզի պղպակից ըլլալ»²⁵: Ա-

24 Տե՛ս *M.S.*, p. 327, 329:

25 *Առնամ. Ընդմիտի*, էջ 415:

առջարկում ենք ՊԽՄ բնագրում Արուխ ընթերցումը սրբազրի Աքսու-
խոզ, որով կարծում ենք կհարթվի բնագիր մասն վրիպումը²⁶:

Հրատարակություններ և քարգանություններ. ԹԸ, 1871,
էջ 109-120:

Գրականություն. - Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1416-1417,
Ջէրիսան, Համաժուրթեանկան, էջ 55. Keshishian, The problem, p.94:

№ 5

1166 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր (")

Վերնագիր. - Մահմանք Հաւատոյ Հայտատաննայց եկեղեցւոյ՝
/ քրեայ ներսխի կաթողիկոսի Հայոց, / ի խնդրոյ աստուածաւէր Թա-
գաւորին Հոսոսոց Մանուէլի:

Բանաձեռ եռամասն է: Բնորոշող վերնագիր - Թղթակից կողմեր
(N № X)

Թղթառաջք. չուեի:

Բովանդակություն.

Այ. - Թէպէտ եւ աղքատութիւն մտաց եւ բանի ոչ այլ թոյլ...

Վրջ. - ...բայ իրատու իմաստնայ՝ իմաստնադոյն եւս լինել:

Վտճերագիրը բազկոցած է երեք մասից.

ա) Մուտք. կաթողիկոսը թեև իր Համեստ Հնարագորություննե-
րից վեր է Համարում Հայոց եկեղեցու Հովատտ Հանգանակը ներկա-
յացնելը, սակայն քանի որ կայսրն է այդ Հրամայի «ի մեռն մեծի
յաւատանց ծառայի»²⁷, Համարմակվում է շարագրել: Իհարկե, Ասա-
վածային Հրաման է՝ բացատրել թուրքին, թե՛ մեծին, թե՛ փոքրին, ա-
ռովի եւ «բարձրագուշին ամենայնի»²⁸: Հիմնվելով առաջյուների,
մարգարենների և ուղղափառ վարդապետների ասածներին, որոնց Հնուց
ի վեր Հեանում է Հայոց եկեղեցին, ճշմարտությամբ շարագրում է Հա-
վատտ գաղափարությունը: Նշում է նաև, որ ինքը մեկ անգամ էլ է այն
շարագրի «ի խնդրոյ աստուածասիրին»²⁹, որն ընթերցել է ինքը՝

26 Ընդամ. Բյուզանդիայի. էջ 237-238:

27 Նկատի ունի Անջատ դեպագանգմանի:

28 Ինձա՛ բյուզանդական կարերը:

29 Նկատի ունի Այկոս Ալատիսի:

կայսրը, սակայն քանի որ կրկին պահանջում է՝ ստիպված է մեկ
անգամ ևս շարադրել:

բ) Բուն խնդիր՝ Հավաստ խոստովանություն:

գ) Վերջարան-ամփոփում. Հայանում է, որ վերջարագրյալը՝
«յաղագս Համազոյ Երրորդութեանն և միասուլանութեանն և վասն
անաբրինութեանն Որդւոյ», Հայոց Հավաստ զօգնությունն է:

Վավերագրի վերջում պահանջվել է ինքնատիպ Հ.Գ. (= Post
scriptum):

Թղթավարտ. չունի:

Թվական - Այս վավերագիրը ևս գրված և առաքված է Կոստանդնուպոլիս նախորդ (ան՝ս Ն^o 4) թղթի հետ միաժամանակ:

Պարագաները - Մուսթուս Ենթու Հայրէջիկն վկայում է, որ
այս և Հաջորդ (Ն^o 6) վավերագրերը գրված են կայսր Մանուկ Ա Կոստանդնուսի
հրամանով. «սակայն ինքնակալ թագաւորութեանց Հրաման՝
որ ի մեան մեծի պալատանց ծառայի, առ մերս Հոսեալ Կոստանու
թիւն, տալ գրով զՀաւատոյ մեր զաւանութեան բան...» (ԹԸ, 1871, էջ
120): Ուրեմն՝ «Հաւատոյ խոստովանութեան» գիրը Մանուկ Ա կայսր
անուկից պահանջել է Մժրատ դեսպանը, որի հորդորով էլ Ենթու Դ
Ենթու Հայրէջիկն գրում է այս վավերագիրը. «զի մերով Հրամանաւ պնդա
գոյնս պահանջեաց թղթաբեր սուրբ թագաւորութեանց ի մէջը, ոչ
ընդգիմացաք Հրամանին, այլ Հաւելիտք ևս զայս ևս ի նոյն...» (ԹԸ,
1871, էջ 121): Այսպիսով, այս վավերագիրը ևս Կոստանդնուպոլիս է առաքվել
նախորդի հետ միաժամանակ:

Հրատարակություններն ու թարգմանությունները. - ՉաՀ-
պանդել է ՊԵՄ (ԹԸ, 1871, էջ 120-130) ժողովածոյում և նրանից արտագրված
միջնագրայան զօգնական բաղձաթիվ ժառանգներում:

Գրականություն.- ТРОИЦКИЙ, Изложение, с. 21-176.; Текс-
уан. Controverses, p. 73-119:

№ 6

1166թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր (°)

Վերնագիր - Նորին՝ յաղագս աւանդութեանց եկեղեցւոյ:

Բովանդակություն.

Աղ. - Առաջուք սակաւութ ևս յաղագս աւանդութեանց եկեղեցւոյ՝
զոր ունիմք ի Հարցն առաջեաց...

Վրջ, - ...և վարձս ընդ բանաւոր երկրի մշակացն ըստ չափոյ պաղարեբութեանն ընկալիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ. որում փառք եւ զաւրութիւն ընդ Հաւր եւ ընդ Հոգւոյն սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Կառուցվածք.

ա) Մուտք. կաթողիկոսն առաջարկում է առանց միժիւնց խարհչու, ճշմարտությամբ քննել ծեսերի խնդիրը:

բ) Բուն խնդիր. արձարժված են ծիսական Հարցեր. 1) պատարագի Հաց, 2) պատարագի գինի, 3) ձննդյան և մկրտության տոն, 4) «որ խաչեցար», 5) Ս. Խաչը բնեւեալ թե՞ առանց բնեւի, 6) Խաչի օրհնություն, 7) պատկերապաշտություն և պատկերամարտություն, 8) առաջավորաց պաշտք և ս. Սարգսի տոն:

գ) Վերջարան-ամփոփում՝ նշովում է, եթե Հովանի և Կեղեցու կարգերի մասին իր այս գրվածքներում զուգն ինչ մեղանշել է Հիմարտության դեմ: Հույս է Հայտնում, որ կեղեցիների միությանը վերաբերող կայսեր նախաձեռնությունը պարտա Հոգ ընկած սերմի նման կրազմապատկզի:

Թվական - Այս վավերագիրը եւ գրված է նախորդ երկու փաստաթղթերի (N° 4 և 5) Հետ միաժամանակ և նրանց Հետ առաքվել է Կոստանդնուպոլիս:

Պարագաներ - Կարելի է նաև ենթադրել, որ N° 5 և 6 վավերագրերը սկզբում միասնական են եղել, սակայն ներսէս Համբարնացին, ՊԽ Ժողովածու մուծելով առանձնացրել է գրանք: Այս ենթադրության Համար կոգան կարող է ծառայել վավերագրի վերջարան-ամփոփման մէջ առկա Հետևյալ արտահայտությունը. «Արդ՝ այս, ինչ որ յաղաքս ուսնդութեան Հաւատոյ և կարգաց Կեղեցւոյ գրեցաւ ի մէնը սակաւուք: յորժամ ընթերցցի առաջի գերակատար իմաստութեան սուրբ թագաւորութեան ձերոյ...» (ԹԸ, 1871, էջ 143):

Հրատարակություններ և թարգմանություններ. Պաշտանվել է ՊԽ Ժողովածոյում (ԹԸ, 1871, էջ 130-143) և նրանից ընդգրկել է Գրականություն. Троицкий, Изложение, с. 177-221:

Վերնագիր - «^ՆԻսոն βασιλικού καὶ θείου γράμματος πρὸς τὸν Καθολικὸν Ἀρμενίων [Κατέστρωται δὲ ἐν τῷ παρόντι βιβλίῳ τῆς διαλέξεως οὐ μάτην· δηλοῦται γὰρ ἐκ τῆς αὐτοῦ περιλήψεως ἢ τοῦ συγγράμματος ὑπόθεσις ἅπασιν]»: *Փահագձոււ ընդմէս արտաշատու թուրք սրկէ կայ չուկի վազերագրի վերնագրի հետ, և մեր կարծիքով, հետաւստու է: Այն բացատրոււ է միայն, թէ ինչու՞ է այս վազերագրի զրգով Թուրքանոսի տակալին «Տրամաբանութեան» (Ընդ-լեզու) գրքի սկզբում:*

Բանաձև. (X) » N

Այս նաժարի վերջում ընդօրինակուցն (սմեհայն Հաճախակառ-
թյամբ Թուրքանոսը) ընդէ է նաև այն վերնագրի, որը թերևս եղել է
նոստրատանը պաշտօնակազմի վազերագիր-պատեհեկի վրա. «^ՆΗ ἐπιγρα-
φή· Βασιλικόν εἰς τὸν τιμωτάτον καὶ εὐλαβέστατον Καθολικὸν
τῶν Ἀρμενίων»³⁰: *Հետքերի է, որ այս վերնագրի, բացի սկզբի
«Βασιλικόν» բառից, որը ավելի վազերագրի տեսակի տեղանակն է,
բացիված է նաժարի թղթատակալի այն մասից, որն ուղղված է Հաստ-
ատիրոջը: Նոստրատան այս նշանը բանաձևն է. X » N:*

ՊՅՄ-ում վազերագրի վերնագրված է այսպես. «^ՆԹուրք առ-
ջին՝ Թագաւորին Հոսոսոց Մանուէլի, / առ սէր ներուէս կաթողիկոս
Հայոց / յազգա ինդրելոյ գմբարանութիւն երկարանշիւրոցս պղ-
անց»: Բանաձևը հետևան է. X » N, որին Հեռուում է կաթողիկո-
սական նոստրատանը սրված վերնագրի: Կայտնական թղթի Հաճա-
րակալուէր («^ՆԹուրք տակալին») սմեհայն Հաճախակառ-
թյամբ ներ-
ստու Լամբրոսայուկն է:

Թիրապաւր. - Մանուիլ ըն Խրիստի տօ Յեօ քիտօճ քաւիւճ
Սորփուրոյննիտօ, Յեօստեփիճ, Գնալ, քրատօճ, օթղոճ, Գձ
Այլուստօ
քալ Ատքրատօր Քուքալն օ Կոքնիտօ, տօ քիտօտօտօ քալ
Եւլա
քեօտօտօ Կաթոլիկօ տօն Քրմենլն տիլ ին քարն Ատօւ.
ՊՅՄ-ում
Թղթատակալի Թարգմանությունը գրեթե բացայի է: Հաճախակառ-
թյամբ եւր տեղյակազմը փակագծերում.

«^ՆՄանուէլ Բրիտտոսի Ատաւանոյ Հաւատարիմ Թագաւոր Ժրա-
նածին, ստաւաճապատեհայ արքայ, Հգաւր եւ բարձր միշտ, աւառստոս
եւ ինքնակալ Հոսոսոց Կսմեհիտոս. / [յԱտաւանոյ Հոսոսատեհայ] պա-
տաւական եւ իմաստուն կաթողիկոսի Հայոց [տեհան ներստի] /
պղչայն սիրոյ ապաքեմը»:

³⁰ «Վերնագիր. Թուրք (թագալորանակ) տղիված թագրի պատվալոր և քարտապոս կա-
թողիկոսի»:

Թղթառաջի Հայերեն արքերական Հազելիված է. ա) կաթողի-
կոսի անունը, բ) Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը Աստուծոց
տրված իննելու մասին բանաձևը: Եզ' Հուլարեն, և' Հայերեն արքե-
րականության վաղերադրի Թղթառաջի երանան է և ունի նույն կա-
ռուցվածքը. X ու N, վերջում տրվում է ողջույնի բանաձևը:

Բովանդակություն.

Այ. - "Η βασιλεία μου πολλάκις άναμαθοῦσα παρ' ὑμῶν ὅτι
άγαθός ἔστιν ὁ ὑμέτερος σκοπός... (Թագաւորութեանս մերում ի վաղ
ժամանակաց ծանուցաւ բարւոք մտածութիւն ձեր...)

Վրջ. -...εἶθ' οὕτως καὶ τῆς χάριτος τῆς βασιλείας μου πολ-
λάπλῆς εὐμοιρῆσαι ὑμῶν γενήσεται ἐφ' οἷς ἂν αὐτῆς δεηθῆτε. (...և
լառնիցս սնորհի շնորհի Թագաւորութեանս մերոյ բազմապատիկ բարեմա-
նութեամբ ըստ կամաց ձեր եւ խնդրոյ):

Կառուցվածք.

ա) Մուտք. կայրը Հույս է Հայտնում, որ կողմերը կմիավորվեն
ուղղափառ Հազատի շուրջ:

բ) Բուն խնդիր. Թնորհանսին և Աթմանին իր կողմից բանակ-
ցությունների առաքելու և նրանց լիազորութիւնների մասին:

գ) Վերջարան-ամփոփում. կայրը պատվիրում է ընդառաջ գնալ
բանակացուների խորհուրդներին:

Ներսես Լամբրոնացու կազմած ՊԽՄ ժողովածու մուծված բուն
նամակի Թարգմանությունը բավականին Հեռանում է Հուլարեն բը-
նազրից: Առաջին նորագոյանությունում Թարգմանիչը Հուլարենի քո-
նակ-ը (Հանաթ), Թարգմանի է «ի վաղ ժամանակաց»: Վաղերադրի
մուտքում «περὶ τὴν τῶν Χριστιανῶν ὀρθόδοξον πίστιν» արտահայ-
տությունը Թարգմանված է. «սակս միաւորութեան եկեղեցւոյ սւղ-
ղափա Հաւատոյ»: Եւն խրիստիանոն (բրիտաններից) արտահայտությամբ
փոխարեն բնադիր է մուծված «միաւորութեան եկեղեցւոյ եւ»
բառակապակցությունը, որը բացակայում է Հուլարեն բնագրում: Եւ-
րուսակություն մեջ Հայերեն Թարգմանությունը Հրմանդին Հեռացել է
Հուլարեն բնագրի մտքից. եթե Հուլարենում կայրն առաջարկում է
Հրամարդի Հայոց եկեղեցում պանդական զարմած ծիսադասանական
այն խնդիրներից, որոնք մերում է Աստանդուկայի եկեղեցին, ապա
Հայերեն Թարգմանության մեջ չնշարվում է Հայոց եկեղեցու Հա-
մախոհությունը բյուզանդական եկեղեցու Հեռ, նշելով, որ երկու եկե-
ղեցիներին պակասում է միայն միությունը: Մի խոսքով, եթե Հուլար-
են բնագրում պայման է գրվում Հասակեցնել և վերանայել Հայոց

եկեղեցու տեսակետներն «որթոգոքս» եկեղեցու զավանանքին Համապատասխան և զերազանալ ուղղափառության գիրկը, Հայերենում խոսվում է միայն եկեղեցական մրուրյան Հաստատելու անհրաժեշտության մասին: Հաջորդ նախադասություն մեջ չի թարգմանված Թեոդորանուսի ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ (ֆիլիսոֆա կամ իմաստասեր) պատմանունը³¹: Հուլիանոսը բնագրում Աթմանուր Փրիլուպուլուսի Հայկական վանքի վանահայր է (Τῷ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝῶ ΤΗΣ ἈΡΜΕΝΙΚΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ἘΝ ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟΛΕΙ, Հայերեն բնագրում՝ «Հայր վանաց Հայոց, որ է Փրիլուպուլուսաց աշխարհէն»), որը երբեմն սխալմամբ ընկալվել է որպես Փրիլուպուլուսի շրջապատի Հայկական վանքերի վանահայր:

Այն կարծիքով Հայերեն բնագիրն էլ կարելի է բացատրել՝ ելնելով Հուլիանոսի բնագրի տարից, քանի որ «վանք» բառը զբարարում ևս անհնգական է³²: Թեոդորանուսի գործակիցը, որը վավերագրի Հուլիանոսի բնագրում անվանվում է՝ ΑΤΜΕΝΟΣ (Աթմանոս), Հայերեն թարգմանություն մեջ բացատրված է. «գլխով Հաննէս, մականուն Ութման»: Հուլիանոսը բնագրում Հավատարմում է, որ վերոհիշյալ երկու գնապանագնացները իրավասություն ունեն ներկայացնելու թագավորի և բյուզանդական եկեղեցու զիրքորոշումը, իսկ Հայերենում մտափորագեսելույն միայն արտահայտելով, չի թարգմանվել տի՛Σ ἄγλυτάτης Ἐκλιϛίϛ (սրբազնագույն եկեղեցի) արտահայտությունը: Չորրորդ նախադասությունը ևս անհնամտափոր մեղ է կապվում Հուլիանոսի բնագրի Հնա: Նամակի շարունակություն մեջ կայսրը առաջարկում է ընդհատել գնալ գնապանագնացների խորհուրդներին, իսկ Հայերեն թարգմանություն մեջ միայն եկեղեցիները միավորելու կոչ է անում: Հուլիանոսը կայսրն իր և սեփական թագավորություն մասին խոսում է եզակի թրգով, Հայերենում՝ Հոգնակի: Երկու լեզուներով Հասած բնագրերում կաթողիկոսի և Հայոց եկեղեցու մասին խոսվում է Հոգնակի թրգով: Վերևում ասվածից կարելի է մակարերել.

ա) Վավերագրի ՊԽՄ ժողովածույում Հասած թարգմանություն մեջ մեղափոխված են այն մարերը, որոնք կարող էին ընթերցողի մտքույն ինչ կասկած Հարուցել Հայոց եկեղեցու զավանանքի ուղղափառություն վերաբերյալ կամ իրենց մեջ կոչել են պարունակում՝ վերանայելու Հայոց եկեղեցու ծիսադավանական այն խնդիրները, որոնք

31 Այս փաստը հետևել է Հր. Բարթոլոմայի (տե՛ս **ԵԱՐԽՈՍԻ**, ՔՕԽ, էջ 79):

32 Հովհաննես Աթմանի դավանական պատկերացումը և նրա նեո կապված մի շարք աջ խնդիրների մասին տե՛ս **ԵԱՐԽՈՍԻ**, ՔՕԽ, էջ 78-88, **Zekiyan**, *The Armenians*, pp. 363-373, Տե՛ս նաև այս աշխատության ֆերիմ մասը:

չեն նույնանում Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու ավանդական պատկերա-
ցումները Հետ:

բ) Վազիրազրի Հայերեն թարգմանություն մեջ նմանատիպ բուր-
ակներգները մոխարինվել են եկեղեցական միություն կարևորություն
ընդ Հազասող մարերով: Հետևապես՝ մեզ Հասած Հայերեն բնագիրը
կարելի է Համարել այս վազիրազրի ազատ թարգմանություն: Այն,
մեր կարծիքով, ստացել է այնպիսի տեսք, ինչպիսին կցանկանային ու-
նենալ ներսես Լամբրոնացին և իրենց գործունեությունը բյուզանդա-
կան եկեղեցու Հետ Հարաբերությունները բարելավելու սգով սնվող,
Հասկնալի կաթողիկոսարանի շուրջ Համարմբգած հոգևորականների
խումբը³³:

Կարծում ենք՝ այս թղթի Հուշարեն բնագիրը բառացի Հայերեն
Թարգմանություն Հետ միասին ժամանակին պետք է պահպանված լի-
ներ Հասկնալի նստարանանը: Այդ են վիշտում վազիրազրում տակա
բազմաթիվ արտահայտություններ, որոնք պատճենում են Հուշարեն
բնագրին Հարազատ բառակապակցությունները:

Յղբավարտ. Καλῶς ἔχε. | Τῷ μηνί Νοεμβρίῳ ἰνδικτιῶνος
τρίτης (Ողջ լիբուք: / Գրեցաւ յամսեանս Մայիս, յԸնդիքտիսին յի-
րեքն):

Բանակը երկման է, բազկացած է թղթագարա-ողջույնից և
թվականից:

Թվական.- եթե Հայերեն թարգմանության թղթագարա-ող-
ջույնի բանակը պատճենում է Հուշարենը, պաթագրումը առաջին
Հայացքից Հակասում է գրան: Հուշարեն բնագրի թվականը՝ երրորդ
Ընդիքտիսին (1169 թ. սեպտեմբեր-1170 թ. սեպտեմբեր)³⁴ նոյեմբեր ա-
մբը, Համբնկնում է 1169 թ. նոյեմբերին, պետք է Համարել վազիրա-
զրի գրման ժամանակը, իսկ Հայերեն տարբերակի թվականը՝ 1170 թ.
այսին, ամենայն Հավանականությունը փաստաթղթի Հասկնալի կա-
թողիկոսական նստարանում մուտք գործելու տարիթիվն է: Հետա-
քերտել է, որ Հայերեն թարգմանության մեջ ևս պահպանվել է բյու-
զանդական թվագրման Համակարգը:

³³ Ձի բացառում, որ վազիրազրը Պոլսի մողղածոյում դասակարգող ներսես Լամբ-
րոնացին, Հերապոլի արքեպիսկոպոս Կոստանդինի հետ, ման այս և մյուս վազիրա-
զրեի թարգմանիչն է: Այս մասին ազնի ժանդանսն տե՛ս աշխատության թարգմա-
նիչների միջինում հետևածը:

³⁴ Ըստ Վ. Գորոմնի բրոզանդանական միակամ տարի մկվում էր սեպտեմբերի 23/24-
ին: Թվագրում այս միակամ տարի մկվելի ժամանակն տե՛ս Գրոմել, La Chro-
nologie, p. 193-203, մակրոս, էջ 199:

Նոտարական նշումներ. Վազիրազրի Հուհարեն բնագրի վերջում, փաստաթղթի գրման թվականից հետո, նշված է եւ մեկ տարբերակիչ գիծ. «Ե' Երսրթւն Գրամատւոյ Երկրայի Կարմիր Կարմիր Կարմիր Կարմիր Կարմիր»³⁵:

Այս նշումը խոսում է այն մասին, որ Թեոփրանոսը վազիրազրին ընդորենակից է Հոսովիտ բերված նախորինակից և ոչ թե Հոսովիտում՝ կայսերական գրվանի փաստաթղթերից:

Հրատարակություններ և թարգմանություններ. *PG*, t. 133, p. 120-121, ԹԸ, 1871, էջ 144-145:

Գրականություն. *Dölger*, *Regesten*, S.82, *Վազ. 1489*, Զեքիան, Համաձուլմանական, էջ 56, Բողոյան, Բյուզանդիայի, էջ 243:

№ 8

1170 թ. հոկտեմբեր 1 - 5

Վերնագիր. «Պատարանի թղթոյն մեծի թագաւորին Հոսովոյ կիս Մանուէլի, / գրեալ սրբոյն Ներսիսի կաթողիկոսի / վասն Եշմարիտ դաւանութեան Հուստոյ Հայտատանոց եկեղեցւոյ»: Կառուցվածքը եռամասն է. X ու N բաժանն և թղթի նկարագրական վերնագիր: Հուհարեն թարգմանութեան վերնագիրն է «Πιττάκιον τοῦ Καθολικοῦ τῆς Ἀρμενίας Νοσέρσου | πρὸς τὸν βασιλέα κύρον Μανουήλ | σταλὲν εἰς ἀνθρώπων αὐτοῦ τοῦ βραχαμίων, | καὶ ἐξελληνισθὲν παρὰ τοῦ μοναχοῦ τοῦ Ἀτμάνου τοῦ ἀπὸ Φλιππουπόλεως, | παρῶσιν καὶ τοῦ μαίσιτωρος Θεωριανοῦ, | μηνὶ Δεκεμβρίῳ ἰνδικτιῶνος τετάρτης»³⁶: Կառուցվածքը վեցամասն է. 1-2. N ու X բաժանն, 3. նաժարերի, 4. թարգմանչի և 5. խմբագրի նշում, 6. թվական և ժամանակի ճշգրտում: Վազիրազրի Հայերեն պաշտոնական վերնագիրն է «Պատարանի թուղթ», Հուհարենինը՝ Πιττάκιον (նամակ, թուղթ):

35 Կազմարական վազիրազրի թամարի գույնի մասին տե՛ս *Dölger-Karayanseverianos-Byzantinische*, S. 97, 99:

36 «Թոսթ Ներսիսի Կաթողիկոսի Հւսոյ / առ Օնազօր Թագաւորն Մամուէլ, / աւարեալ ի մեզ **քաղաքական** իրոց, / յնդեալ ի Յոյն բարբառ յԱղմանու: միանձն Փիլիպպուպոլեոս, / առաջի Թեոփրանոսի Մազմարոսի, / ի Գեղեցիկեր ածեալն, ի շորթօր ընթելութեմ» (Թմն. **Պալման**, Պատմորիս, էջ 33, ծան. 1. քաղի թամաններն ու ընդձեռն ի՞՞՞ն են - ԱԼԼ):

Հովհաննեսը Հայանել էն կայսեր բանավոր ցանկութունը՝ միտքան տեսնել կաթողիկե-ընդհանրական եկեղեցին:

բ) Բուն խնդիր. Բազկացած է երկու մասից. 1. Քանի որ միութան խնդիրը ավելի շատ աստվածային խնդիր է, քան մարդկային, այդ իսկ պատճառով բանակցելով զեսպանազնացիների Հեռ, ոչ շամտությամբ լսեցինք Հոսոմոց (իմա՝ Բյուզանդական) եկեղեցու Հավատքին վերաբերող բացատրութունները: Քանզի ծովի այս կողմում գտնվող սրոշ Հոսոմներից անառողջ մարեր էինք լսել Քրիստոսի անօրինութան Ձեր պատկերացումների մասին և մտածում էինք, թե դուք Հարում էք Նեստորին: Նույնպես և Դուք մեզնից բաժանված սրոշ ուղիաներից լսել էիք, թե իբր մենք Համարոհ ենք եվտրիքսին: Բանակցությունների ընթացքում պարզվեց նշմարտությունը, ըստ որի Հայտնի դարձավ, որ Դուք Հեռու եք «Նեստորի բաժանմանէն», իսկ մենք՝ «Եւտրիքսայ չփոթմանէն»: Սակայն քանի որ այժմ, չունենալով թաղավորական իշխանություն, Հայածված ենք Հայրենի Հողից և Հեռու ենք բուն Հայաստանի եպիսկոպոսներից և վարդապետներից, Հնարավոր չէ միայն մեզ շրջապատող աստվածաբաններով պատասխանել Ձեր Հարցումներին: Այդ իսկ պատճառով նամակ կգրենք Մեծ Հայք և այլուր, կհավաքենք բոլոր առաջնորդներին, նրանց կներկայացնենք Հավատքին և եկեղեցական կարգին վերաբերող Ձեր պահանջները և զրանից Հեռո կփորձենք Հասնել Համաձայնության: Ու քանի որ զեսպանազնացիները խնդրեցին առայժմ թղթին Հանձնել մեր եկեղեցու զավանությունը և ուղարկել Ձեզ, այդպես էլ վարվում եմ, Հենվելով Եախբան եկեղեցական բաժանումը զորժած վարդապետների սոսանների վրա, 2. Հավատա խոստովանություն:

գ) Վերջարան-ամփոփում. Այսպիսով շարադրեցի Երրորդության և Քրիստոսի անօրինության մասին մեր զավանությունը, իսկ ավելի կատարյալը կառարգի վերահիշյալ ժողովի Հրավիրումից անմիջապես Հեռո:

Պարագաներ. Մուտքը և բուն խնդիրը Հունարեն է թարգմանված բավական մեծ ճշգրտությամբ, թեև կարելի է մատնացույց անել նաև որոշ շեղումներ, որոնք էական իմաստային Հակասությունների անդի չեն տալիս, կամ սովորական զրչական վրիպումներ են⁴⁰: Հայի-

⁴⁰ Օրինակ. երբմե կարողիկոսի օգտագրեմած Ձեզ կամ Դուք դեպմունդ թարգմանվել է օսու - ով (187, էջ 145²⁵, 146⁵¹, 147⁹, ԲԳ. t. III, p. 213Aγ, 213Cγ): Համաձայն այս կամ այն բնագրում նկատելի են իմաստաշեղ բացթողումներ: Առաջիկա հայերեն կամ հունարեն հրատարակությունների ժամանակ պետք է հաշվի առնել երկու շեղումներ էլ, որոնք լրացնում են միմյանց:

պնդում է, որ ինքն է Կոստանդնուպոլիս տարեւոր կաթողիկոսի թուղթը⁴⁶:

Թղթաւարտ. Հունարեն թարգմանութիւնը պաշտօնեւէ է ոչ միայն թղթի վերջին պարբերութիւնը, այլ նաև թղթաւարտի բանաձևը. και άγαλλιασθηνα εις δεξταν Χριστου του Θεου (և փառք տաճք անուանն Վրիտասս Աստուծոյ):

Հայերեն բնագրում պաշտօնեւէ է միայն թղթաւարտը. «Փրօքցաւ ի թուականութեանս Հայոց զից Հարիւր ինն եւ տասն. յամսեանն Հայոց՝ Արեգ, եւ Հոսոսոց՝ Հոկտեմբեր»: Սա ՊԽՄ-ի միակ վավերագիրն է, որ Հոսոսոց ամսանունին կոչքին օգտագործված է բնիկ Հայկականը:

Թվականը. Ըստ գիտորդայ թվագրման, վավերագիրը գրված է 1170 թ. Հոկտեմբերի 1-5-ը, քանի որ այդ օրերին են Համբնկնում այդ երկու ամսանունները⁴⁷: Ինչպես տեսանք, Հունարեն թարգմանութեան գերնագրում վավերագիրը թվագրված է չորրորդ ինդիքտիսնի զեկտեմբեր ամսով, որը Համապատասխանում է 1170 թ. զեկտեմբերին: Այն ցույց է տալիս, որ արդեն այդ ամսին գնալանագնացները Հասնի են Կ.Պոլիս և թարգմանել թուղթը: Թվագրումը Հաճանարար ցույց է տալիս կայսերական նստարատարը վավերագրի մուտքագրման ժամանակը:

Այս նամակի թվագրման խեղճում որոշակի անելիքներ դեռ առջնում են: Բանագնաց Արաբամյաններին վերաբերող Հր. Բարթիկյանի կառուցումը դեռևս գերջնական ճշգրտման կարիք է զգում: Աւշագրով է, որ ըստ այդ ենթադրութեան Թեորիանոսի գնալանախմբից անկախ Կ.Պոլիս կարող էր մեկնել նաև բանագնացների մի այլ խումբ:

Հրատարակություններ և քարգանակություններ. ԹԸ, 1871, էջ 145-153, PG, t. 133, p. 212-224:

Գրականութիւն. **Бартикан**, Роль, с. 81, Ջէքիեան, Համաժրութենական, էջ 56, Բաղդյան, Բյուզանդիայի, էջ 244:

№ 9

1170 թ. հոկտեմբերի 1-5 (°)

⁴⁶ Ավելի մանրամասն տե՛ս № 9: Երե՛կ ճեղքները Հր. Բարթիկյանի կտանձնը և լրացնեն այն «Ցրամախօսութեան» սուր վկայութեամբ, ապա՝ Արաբամյան տե՛նքի մերկայացուցի պետք է համարեն նաև Թեորիանոսին:

⁴⁷ **Բաղդյան**, Օրացոյցի, էջ 364:

Վրջ.-...πρὸς τὴν τῆς ἀληθείας καὶ ὀρθοδοξίας ἡμέραν καθο-
δηγῶν.

կառուցվածք.

ա) Մուտք. նամակն ուղարկելու համար շնորհակալություն է
հայտնում:

բ) Բուն խնդիր. քոն է, որ կաթողիկոսը ճանաչում է ոչ միայն
երեք արեղենական ժողովները, այլ նաև չորրորդը՝ Քաղկեդոնիերը:
Հայտնում է, որ բանակցություններ փարեչու համար կրկին Հռոմից է
ուղարկում Թեոֆանոսին և Աթմանին:

գ) Վերջաբան-ամփոփում. հույս է հայտնում, որ կաթողիկոս
իր հաջորած եկեղեցական ժողովում Հաստատել կառ իրենց առաջ-
ված ուղղափառ հավատա հանգանակը:

Այս նամակում կայսրը և՛ իր (PG, t. 133, p. 233 C1, 2, D4), և՛
կաթողիկոսի մասին խոսում է եղակի թվով (PG, 133, p. 233 B14,
C4-12): Թղթում բանապետ Թեոֆանոսը անվանված է τὸν ἄξιον
τῆς βασιλείας μου (ձայնայ թագաւորութեան իմոյ), իսկ Աթմանոսը՝
սոսկ τὸν μοναχόν (վանական):

Թիքալարտ. Ἐχε καλῶς. | Τῷ μὲν αὐτῷ ἰνδ. 8'.

Բանաձևը երկու մաս ունի՝ ա) հրահանգ, բ) թվական:

Թվականը. Թեոֆանոսի երկրորդ գնդապետականության Հետ
Կոստանդնուպոլիս առաջված նամակներից (տե՛ս № 10-13) միայն սա
է թվագրված: Առաջնորդվելով թղթափարսում բերված թվականով,
կարելի է վավերագրերը թվագրել 1170 թ. սեպտեմբերի 1 - 1171 թ.
օգոստոսի 31 ժամանակահատվածով, քանի որ Թեոֆանոսը չի ցան-
կացել կրկնել ամբողջ: Հավանաբար նույն ամսով է թվագրված եղել
կամ կայսեր «յայտնի» նամակը (№ 12), կամ էլ՝ պատրիարքի (№ 13)
պաշտոնական թուղթը, որոնց թվագրման բանաձևը Թեոֆանոսի
«Տրամաբոսութիւնների» Հետագա ընդօրինակությունների ժամանակ
ընկել է: Համենայն դեպս, ելնելով այն հանգամանքից, որ գնդապետ-
խմբերը Կոստանդնուպոլիսից Հռոմից էին հասնում 2 - 3 ամսվա ըն-
թացքում, իսկ Թեոֆանոսը հավասարում է, որ այս անգամ ինքը կաթո-
ղիկոսական ամբողջ (այսինքն՝ Հռոմից) է հասել Ե ինդիքտիոնի երկ-
րորդ ամսվա 20-ին (ինճ. Ե՛՝ կաτὰ τὴν Կ՛՝ δευτ. μὲνός), այն է 1171 թ.
հոկտեմբերի 20-ին (տե՛ս նաև Ջէքիևան, Համաժրութեանական, էջ 57),
այս ամենայն հավանականութեամբ այս ձ թղթերը (№ 10-13) գրվել
են 1171 թ. ամսուր:

Հարկ ենք Համարում այստեղ ելնել, որ Թեոփիանոս իր երկրորդ գնդագնացկառուցութունը Համոնի թագաւորն է նաև այլ սոսմարական Համակարգերով. « Έν ἔτει ἀπὸ κτίσεως κόσμου ᾽σχιπ', ἐν ἔτει δὴ τριακοστῆ τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ ἐν βασιλευσίν εὐσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου καὶ θεοστέπτου κυρίου Μανουὴλ τοῦ Πορφυρογενιῆτου καὶ Κομνηνοῦ, ἀνούοντος δευτέρου ἔτος κατὰ μῆνας τρεῖς τοῦ θεοστέπτου βασιλέως ἡμῶν κύρου Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ υἱοῦ αὐτοῦ » («*Βασίλ. ΘΠΘ (6680) γιωργιαιθῆνὲς ἀγιοσεβί, γαδὶ ἐρεθ-
 ներորդի ἱερεւակառուցութեան բարեպաշտոն քրիստոսասէր և աստուածա-
 դասկ արքայի, ձիրանածին տեան Մանուէլի Կամենեայ, յամենան
 երրորդի, յերկրորդում ամի աստուածապատկ թագաւորի մերոյ Տիտան
 Ալէքսի Կամենեայ՝ արգայ ետա...» տե՛ս *PG*, t. 133, p. 232 - 233, Հմմտ.
 Պալենան, Պատմութիւն, էջ 237): Արարչութեան բյուզանդական 6680
 թվականը ինչպես և 6 (5) ինդիքտիանը Համոնիցում են այժմյան 1171
 թ. սեպտեմբերի 14 - 1172 թ. սեպտեմբերի 13 ժամանակամիջոցին:
 Մանուել Կամենեոսը զաւ է բարձրացնել 1143 թ. ապրիլի 8-ին (որը Հա-
 մապատասխանում է բյուզանդական 6650 թվականի նույն ամսա-
 թվին): Սույնին էթն դամարենք 30 տարի՝ կատանածը կրկին նույն
 6680 բյուզանդական արարչութեան թվականը, որը Համոնիցում է 1171
 թ. սեպտեմբերի 14 - 1172 թ. սեպտեմբերի 13 ժամանակամիջոցին:
 Ալէքս Բ Կամենեոսի ձեռնդրան թվական է Համարում 1169 թ.
 սեպտեմբերի 14-ը (տե՛ս *Wirth*, *Wann*, S. 67), իսկ երկու տարի երեք ամիս
 դամարելիս կատանածը 1171 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերը, որն ամսով
 արդեն չի Համապատասխանում ինդիքտիանի թվագրմանը: Եթե
 Հետևելով Հ.Լ.Ջեքիյանին (տե՛ս *Ջեքիյան*, Համամիութենական, էջ 57),
 վրիպակ Համարենք այս անՀամաձայնութունը և ձկատի ունենանք,
 որ կայսեր Հայանի թղթի թարգմանութունը տեղի է ունեցել 1171 թ.
 որ զեկտեմբերին (տե՛ս № 12), ապա կարելի է վերապահությամբ ասել, որ
 դեպքումսուսմբը Համոնի է Հասել 1171 թ. Հոկտեմբեր-դեկտեմբերին:
 դեպքումսուսմբը Համոնի է Հասել 1171 թ. Հոկտեմբեր-դեկտեմբերին:
 ևս ժամանակամիջոցով, կամ՝ վերածելով կայսերական նոտարատանը
 բնորոշ բանաձևի՝ չորրորդ ինդիքտիանի Համար ընթերցել է*

Պարագաներ, Նամակը կաթողիկոսի Համար ընթերցել է
 թարգմանից Միքայելը (տե՛ս *PG*, t. 133, p. 236 A5):

Հրատարակութուններ և բարգմանութուններ, *PG*, t. 133,
 p. 233-236

Գրականություն. *Dölger*, *Regesten*, S. 84, վավ. 1515:

1171 թ. ամսաք

Վերնագիր. Կայսեր պաշտանական Հայտերի թղթի գերնագիրն սւ թղթառաջքը Հուներն բնագրով մեզ շնն Հասել: Գրտենք միայն, որ Թեորիանոսն այն անգանուս է ի ՓԱՆԵՐՃ (Հայտերի, բաց): Այդ պատահաւով էլ բերուս ենք միայն գերնագրի Հայերն թարգմանությունը, որը պահպանել է ՊԽՄ ժողովանուս. «Թուղթ կրկին անգամ՝ պատարանի գործնայ ի թագաւորէն Հոսոսոց ի Կրո Մանուէլէ, / Երտիսի կաթուղիկոսի Հայոց, / յաղագս նոյն խնդրոյ միարանութեան երկարանչիւրոց ազգաց եկեղեցւոյ ի աէր մեր Քրիստոսոս»: Բանական եւր եսածասն է. X ու N, և գերնագիր: Կայսերական թղթերի Համարակալուսը (այս դեպքուս՝ «կրկին անգամ»), ամենայն Հազանակալությանս, ՊԽՄ ժողովանոյի կազմող Երտես Լամբրոնացուն է:

Ճր. Գյուղիքը Հուներն բնագրի գերնագիրը վերահանգնուս է ըստ Թեորիանոսի «Տրամարտութեան» բնագրի. Փաներճ ԲԱՍԻԼԷՍ ԿՐԱՓԻՂ⁵⁴ (ան՝ս PG, t. 133, p. 236 B1, Հմմտ. Dölger, Regesten, S. 84, վավ. 1506):

Թղթառաջք. Այս թղթի Հուներն տարբերակուս բացակայուս է թղթառաջքը, որն, ամենայն Հազանակալությանս, Թեորիանոսը բաց է թողել, որովհետեւ այն պետք է կրկին «գաղտնի» թղթի (№ 11) ծուլանման Հատվածը: Եսմակի թղթառաջքի Հայերն տարբերակը պահպանել է ՊԽՄ ժողովանոյս. «Մանուէլ ի Քրիստոս Աստուած Հաւատացեալ թագաւոր միարանանին աստուածապապեալ արքայ, զարաւոր եւ բարձր միշտ, և ի ներնակալ Հոսոսոց Կաննիոս / պատանական եւ սրբական կաթողիկոսի Հայոց տեան Երտիսի / զչնորսոս ետրին»:

Կառուցվածքը եսմական է. X ու N, ոչ ըստ ի բանան:

Բովանդակութիւն.

Աղ. Τὸ μετὰ τῶν ἀνθρώπων τῆς οἴης τιμότητος σταλὲν γράμμα τῆ βασιλείᾳ μου... / Աս ի քէն տարեալ զիւր թագաւորութեանս ի մայր ընդ արս պատանականութեան քս... /

Վրջ. ...καὶ δύναται πιστεῦσαι ἢ σὴ τιμότης τοῖς παρ' αὐτῶν λαληθησομένοις /... եւ կարացէ Հաւատալ քս պատանականութիւնս սս ի ոչցանէ ասացելոցն /

⁵⁴ = Թագաւորակալութիւն զիւր:

Վասուցվածքը:

ա) Մոււար. Հայանում է, որ ստացել է կաթողիկոսի նամակը և ջուրը է ափել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին և սինոդին: Հայերեն բնագրում պակասում է միայն պատրիարքի «Տիեզերական»- ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΩ պատվանունը:

բ) Բուն խնդիր. Հայոց եկեղեցու սպառազոծում «մի բնութիւն» բանաձևի շուրջ: Թեոթիանոսին և Աթմանին կրկին Հոսովիա ուղարկելու և այդ ու մի շարք այլ խնդիրների շուրջ բանակցութունների առարելու մասին:

գ) Վերջարան-ամփոփում. Հույս է Հայանում, որ երկու եկեղեցիների միջև միութուն կհաստատվի: Խնդրում է կաթողիկոսին Հազատ ընծայել գեապանագնացների պատմածին:

Այս նամակը չափազանց խնամքով է թարգմանված Հայերեն: Միայն մի տեղում Հուսարենի եղանակով զբված առաջին գծերի գերանուկը թարգմանվել է Հոգնակի (տե՛ս ԹԸ, 1871, էջ 15525 մերոյ = PG, t. 133, p. 236 C1, μου): ՊեՄ-ի նախորդ Հրատարակութունների մեջ անզ գտած «Հայր» սխալ ընթերցումը մի շարք Հեղույն մեղադրերի հիման վրա պետք է գերականվել «Հայ» (այս Հակադրութունը առաջինը եկառել է բյուզանդագետ Հր. Բարթիկյանը, Հայերեն թարգմանութունը Հուսարեն բնագրի Հեա Համեմատելիս (տե՛ս Бартикан, Роль, էջ 82, ծան. 7): Հայերեն թարգմանութան մեջ չենք կարող ջուրը առլ որևէ նախադասութուն, որը միասնամբար կերպով չեղվի Հուսարեն բնագրի մաքրից: Այնուհանդերձ կան որոշ բնագրական Հավելումներ կամ չեղումներ.

ա) Հայերեն թարգմանութան մեջ երբեմն մեղմված են Հուսարեն բնագրում Հայոց եկեղեցու գաղանակը օրթոգոսոս-բյուզանդական եկեղեցու վարդապետությանը ստորագասելու կամ այն մերժելու փորձերը.

1) ...επει δε το μίαν φύσιν λέγειν επί τῆς ἐκ δύο φύσεων μῆς τοῦ Χριστοῦ ὑποστάσεως... (PG, t. 133, p. 236 B11).

«Այլ՝ քանզի զաի գր» պատուականութիւնդ ոչ իւուան զոլ առել եւ զմի բնութիւնն ի գերայ միոյ անձնաւորութեանն Քրիստոսի՝ որ է իերկուց բնութեանց...» (ԹԸ, 1871, էջ 155):

Ընդգծված Հազատը թարգմանի կամ ՊեՄ ժողովածուի կազմողի Հավելումն է, որով նպատակ ունի առել, թէ «մի բնութիւն» բանաձևն էլ մերժելի չէ:

21...ἀλλ' οὐχ ὡς παρὰ τῆς τῶν Ἀρμενίων Ἐκκλησίας ἡ τοιαύτη
ὀρθοσις ἐκλαμβάνεται, οὕτω καὶ παρὰ τῆς Ἑκκλησίας ἑρμηνεύ-
ται... (PG, t. 133, p. 236 C5).

«...այլ ոչ որպէս իմանի եւ ընդունելի լինի ասացուած այս յե-
կեղեցւոյ Հայոց, ոչ թէ այնպէս եւ ի կաթողիկէ եկեղեցւոյ վարդապե-
տք...» (ԹԸ, 1871, էջ 155):

Ընդգծված բառակապակցութիւնը բացակայում է Հունարենում,
սակայն փորձելով ճշտել Հունարեն բնագրի միտքը՝ թարգմանելով
ազիլի է խճճում այն, այնինչ եթէ ասանց այդ Հազիվածն «այնպէս եւ
ի կաթողիկէ եկեղեցւոյ վարդապետք» Հատվածը գրվիք վերնում
բերված Հատվածի սկզբում՝ «այլ ոչ որպէս իմանի»-ից առաջ,
կունենայինք Հայերեն և Հունարեն վավերագրերի ճշգրիտ բնագրա-
կան Համապատասխանութիւն: Գունարեղով «ոչ թէ» շարահարկում
միտքը, ձեռքի առկ Հունարեն բնագրի շունեցող ընթերցողը
Հատվածի սկզբում սխալ պետք է Համարի և Հայոց եկեղեցու, և որթողոս
Հունական եկեղեցու դերքորոշումը (պէտք է նշել նաև, որ «կաթողիկէ»
բառը ևս Հայտնվում է միայն Հայերեն բնագրում):

բ) Վավերագրի ԳՆՄ ժողովածու մասն բնագրում Հազիված են
արտահայտութիւններ, որոնք լրացնում են Հունարեն բնագրի միտքը
(որինակ՝ Հայերենում Հազիված է Թեորիանոսի «մայրաքա» պատվա-
նունը, օ՝ ΑΤΜΑΝΟΣ-ի փոխարեն նույն անձնագորութիւնը Հայերեն
տարբերակում կոչված է «Յովհաննէս անուն» և այլն):

Թղթի Հունարեն բնագրում կայորը կաթողիկոսին դիմում է եր-
բորդ գեմքի եզակի թղթ անձնական գերանունով (տե՛ս PG, t. 133, p.
236 B2, B10, C10, C13, D9), երբեմն՝ Հոգեակի երկրորդ գեմքով (տե՛ս
նույն տեղում թ. C14, D1): Կայորն իր մասին խոսում է եզակի թղթ ա-
ռաջին գեմքով (տե՛ս PG, t. 133, 236 B3, B7, C11), երբեմն՝ առաջին
գեմքի Հոգեակիով (տե՛ս նույն տեղում, p. 236 D1) :

Թղթալարտ. Այս Հատվածի Հունարեն բնագրի բացակայում
է, իսկ Հայերենն ունի Հեանյալ տեսքը. «Ողջ լիք ի Քրիստոս: / Գրե-
ցու յամստանն Դեկտեմբերի, յԵղեթբախտին ի Հինգն»: Բանաւեր երկ-
մասն է. բազկացած է Հրամեշարից և թվագրումից):

Թվալիւնը. Հայերենով պահպանված թվականն աննայն Հա-
վանականութիւնը փաստաթղթի թարգմանութիւն կամ Համկլայի ե-
կեղեցական դիման մուծելու մասնակն է: Հինգերորդ ինքեթախտին
գեկանմբերը Համընկնում է 1171 թ. գեկանմբերին, որը Համապատաս-
խանում է նույն ամսվան, որով դեռ պահպանացութիւն Համկլա Հա-
նելը Թեորիանոսը կապում է Ալեքս Բ Կամենոսի ծննդյան երկրորդ

տարվա երրորդ ամսի Հեա: Կապածի տեղի է տալիս Թեորթանոսի բն-
րած Ե (5) ինդիքախոսի երկրորդ ամիսը (Ε' ΚΑΤΑ ΤΗΝ Κ' ΘΕΥΤ. ΜΗΝΟΣ)
Քվագրուսը, ուր Հնարավոր է թվում, որ բնագրի Հեղինակային ձեռա-
գրում ՅԵՄ. (երկրորդի) գոխարեն ելած լինի Ծ՝, ինչը կՀամապատաս-
խաներ այդ ինդիքախոսի չորրորդ ամսին՝ զեկտեմբերին և կվերացներ
Հուլյանում ասկա Հակասությունը: Այնուամենայնիվ, մեր այս Են-
թագրությունը զեռենա վերջնական Համարել չի կարելի (տե՛ս նաև
Grumel-Darrouzès, p. 550-551):

Հրապարակումներ և բարգմանություններ. ԹԸ, 1871, էջ
154 - 156, PG, t. 133, p. 236:

Գրականություն. Ալեքիան, Համամութիենական, էջ 57⁵⁵, Bibl.
Rec. Regesten, S. 84, վավ. 1506):

№ 13

1171 թ. ամսառ

Վերնագիր. Հուլյան բնագրի վերնագիրը Վ. Գրյունիլը վերա-
կանգնում է ըստ Թեորթանոս Մաղիարոսի «Տրամատուսութեան»՝ Τὸ
Πατριαρχικὸν Ἰσράμμια: ՊեՄ ժողովածոյում պահպանված Հայերեն
վերնագիրն ունի Հեռեյալ տեսքը. «Թուղթ տեան Միքայէլի պատրի-
արքին Կաստանդինուպուլսոյ՝ / սակա այր խնդրոյ, / առ սուրբ Հայ-
րապետն Ենթէս»: Կասուցվածքը ետմասն է. բանաձև՝ Y → N, միջ-
նամասում՝ վերնագրի բովանդակային ձկարագրութունն է:

Թղթի Հայերեն տարբերակի սկզբում՝ Թղթառաջից առաջ,
պահպանվել է նաև վավերագրի Համակալի կաթողիկոսական նոտա-
բատանը պահվող Թարգմանության վերնագիրը, որը ոչ այլ ինչ է, եթե
ոչ՝ պատրիարքական նամակի Թղթառաջ-գրմամբ մի Հատվածի մը-
նի՝ պատրիարքական նամակի Թղթառաջ-գրմամբ մի Հատվածի մը-
նի վավեր տարբերակը. «Գատուական եւ սուրբ սրբեցելոյ սրբաունեայ
Հակված տարբերակը. «Գատուական եւ սուրբ սրբեցելոյ սրբաունեայ
կաթողիկոսին ամենայն Հայաստանեայց տեան Ենթիսի»: Բանաձև-
ուն (→ N) բացակայում է նամակագրին վերաբերող Հատվածը:

Թղթառաջը. Գահպանվել է միայն Հայերեն Թարգմանությամբ.
«Միքայէլ ողորմութեամբն Աստուծոյ արքեպիսկոպոս Կաստան-
դինուպուլսի նոր Հոռվմայ եւ տիեզերական պատրիարք: / Գատուա-
կան եւ սուրբ սրբեցելոյ յաջորդ բարձր աթոռոյն սրբոյ եւ սրբանչելի

55
Հ. Լ. Ձեռնագիր սխալմամբ կարծում է. թե. «Լամբրոնուցի միացրած է կարծար-
կան երկու նամակները», հավանաբար նկատելով ունենալով գաղտնի (№ 11) եւ հայտնի
(№ 12) թղթեր:

մեծահռչակ հաւրն մերոյ սրբոյն Գրիգորի Հայոց Մեծաց Լուսաւորչի»:
Կառուցվածքը երկնային է. բանաձև՝ Y ≈ N:

Բովանդակութիւն.

Այլ. Էւրդինը (պոլի), փոխ, տօ՛ւն աճապօսի տօն յօւան, քա՛ն ու՛կ է՛ս-
տիւն աճապօսի տօն... « Խաղաղութիւն բազում, առէ՛ սրբ սրբէն
գաւրէնս (կառուծոյ), եւ ոչ գոյ ի նոսա գայթակղութիւն... »

Վրջ... քա՛ն ճօճան ճօմօս տօն յօնապօսի տօն... «... եւ
փառս համաճառայն երբին աճապօսի վերապարտացուի »:

Կառուցվածքը.

ա) Մասագ. մեղնում է Դաճթի ճժԸ Սաղմոսի 165-րդ տունը.
Էւրդինը (պոլի) տօն աճապօսի տօն յօւան, քա՛ն ու՛կ է՛ստիւն
աճապօսի տօն (հունարեն կառուցվածքային բնագրում յօմօն-ից հետո
գրված է ՍՕՍՍ զերանունը, որը բացակայում է թղթի բնագրում): Այս
մեղնումը հայերեն է թարգմանված. « Խաղաղութիւն բազում, սրբ
սրբէն գաւրէնս կառուծոյ, եւ ոչ գոյ ի նոսա գայթակղութիւն »: Հայե-
րեն բնագրում կառուծոյ-ի փոխարեն « քո » զերանունն է, իսկ բազու-
մից հետո՝ « է այնպիսի » արտահայտութիւնը, որոնք թույլ են տալիս
մեղնումը եւթագրել, որ թե՛ հունարեն բնագրում, և թե՛ հայերեն թարգմա-
նութեան մեղ կառուցվածքային մեղնումը կատարված է հիշողու-
թյամբ:

բ) Բուն խնդիր. Պատրիարքը սահմանում է բյուզանդական կայ-
սեր գրքերը տիրակալներին ընտանեքում, բացարձակ է Քրիստոսի բա-
ժանված եկեղեցին միավորելու նրա ձգտումը, գոյում է այս հարցի
չուրջ կաթողիկոսի ուղարկած նամակները, բարի ավարտ է մաղթում
կաթողիկոսի և կայսեր բուն զործին:

գ) Վերջարան-ամփոփում. հազարամեջում է, որ բյուզանդա-
կան եկեղեցին պատրաստ է իր գրիչը ընդունել Հայոց եկեղեցական
կազմակերպութիւնը:

Թուղթը հայերեն է թարգմանված մեծ խնամքով, թեև կարելի է
եւել նաև որոշ շեղումներ: Օրինակ, « սուրբ » (ԹԸ, 1871, էջ 158Ճ) է
թարգմանվել հունարեն բնագրի θεοτάτος -ը (ամենաազնային)
« մեր մեծ եւ ինքնակալ թագաւոր » (ԹԸ, 1871, էջ 158Ճ-5)՝ ἡμῶν αὐ-
τοκράτωρ և այլն: Ամբողջովին չի թարգմանվել. Սրճ է՛ քա՛ն տօն
էպիստիմոնայի տօն յօնապօսի տօն... արտահայտու-
թյւնը (տե՛ս ՔԸ, է. 133, p. 237C[10-11]): Պատրիարքը իր բյուզանդական
եկեղեցու և կայսեր մասին խոսում է հոգնակի տառչին զեմքի զեր-
անունով (ՔԸ, է. 133, p. 237 A[4, 7, 9, D], 239 A8), իսկ կաթողիկոսին է

դիմում երկրորդ դեմքի եզակի թվի գերանունով (ՔԳ, Դ 3, p. 237 B14, 15, 9) ու միայն մեկ անգամ՝ նույն դեմքի հարմակի գերանունով (ՔԳ, Է, 133, p. 240 A9):

Քրիստոսաբարութիւն. Երբօքսո, քիմատաթե քալ ըն Կուրիօ օգափիթե քալ Կաթոլիկե օներ օթիօտաթե. օնթղ լիթ օգաթուօտիօն եւ սուրբ սրբեցիկալ հոթօղիկոս, ալթ սրբաօնեօալ»:

Չնայած սղջույնի բանաձևը հունարենի պատճենումն է, այնուամենայնիվ, այստեղ էլ շեղում կա ըն Կուրիօ-ն թարգմանվել է «սուրբ»:

Թվականը. տե՛ս Grumel-Darrouzès, p. 550-551:

Հրատարակություններ և թարգմանություններ. ԹԸ, 1871, էջ 157-159, ՔԳ, Է, 133, p. 236-240:

Գրականություն. Grumel-Darrouzès, p. 550-551, տե՛ս նաև Mazal, Prooimien, S. 30:

№ 14

1171թ. ամսադ

Վերնագիր. Պաշտօնագիր է միայն Հայերեն բնագրի վերնագիրը. «Փղիակարգեալ խնդիրք տա ի Հոսոմոց աստեօալ ի Թագաւորէն, զի ի գուժարեւի ժողովոյն Հայոց՝ ընտրեցէն զոր արժան է ընդունիլ սակո միարանութեան»:

Բանաձև. X(Y) » (N).

Ամբողջական հունարեն վերնագիրը չի պաշտօնագիր: Թեոփուկոսն իր ուղղակի խոսքում այս վավերագիրն անվանում է «Փղիակարգութիւն» (Κεφάλαια), իսկ հոթօղիկոսն այդ վավերագրի մասին ասում է. «...ὅδὸς ἡμῖν ἐγγράφως τὰ κεφάλαια ἅπαντα ὅσα ὁ ἅγιος βασιλεὺς καὶ ἡ ἀγία Ἐκκλησία τῶν Ῥωμαίων ζητεῖ παρ' ἡμῶν...» = ասուր մեկ արձանագրութեան բարձր գլուխները (կամ կետերը), որոնք ասուր մեկ արձանագրութեան են սուրբ Թագաւորը եւ Հոսոմէացիները սուրբ մեղծից պաշտօնագրում են սուրբ Թագաւորը եւ Հոսոմէացիները, էջ 235):

Բանաձև. N » X(Y)

Քրիստոսաբարութիւն և քրիստոսաբարութիւն:

Բովանդակություն.

Աղ. - α) "Ινα ἀναθεματίζωσι τοὺς λέγοντας μίαν φύσιν τὸν Χριστόν, Εὐτυχεά τε καὶ Διόσκορον, Σεββίρον καὶ Τιμόθεον τὸν Αἰλουρον καὶ πάντας τοὺς ὁμόφρονας τούτου... f ω) Ἐποφθεξτε πα-

ուազուն մի բնութիւն գործառնա. գեւարքէս եւ գ'Դեսպոզա եւ գ'Սեւե-
րիանոս եւ գ'Տրմաթէս գ'Վուչն եւ գ'աճեհայն Հաճախո՛ւ Եղաւուչ... և

ՎԵՂ. - Յ՛ Եւն ճեւոնտա տին քո՛վղոսն տո՛ւ քաթոլոքո՛ս մոնոս
քա՛րա տո՛ւ քաթոլե՛մս տին Բաթալոն. / Թ / Եւ գ'ի ընդունըցիք գ'առաջար-
կութիւն կաթողիկոսին՝ մրոյն ի քաթալոքէն Հոքոճոյ:

Վազերագիրը ներկայացնում է յուշանշանական հիշգրտութեան պա-
շտօնները Հայոց կաթողիկոսին: Այս վազերագիրը թե՛ Հայերեն, թե՛
Հուսարեն տարբերակներում ունի ինը գաղափարական մեղադրանք-կետ
(Միջոյն Ասորոց վերցված Բար Հերրեսի ժամանակագրութեան ըն-
կառում հիշվում է 10 կետ⁵⁶): Հուսարեն բնագրի Հեռ Հաճեհայան
Հայերենում տեղափոխված են «Ե» և «Ջ» մեղադրանքների տեղերը:
Թեև Հայերեն քաթոլոքոսութեան բառացի է, այնուամենայնիվ Հարկ
կա տեղադրանքով մի շարք շեղումների.

ա) Երկրորդ կետում ...էնա քրիստոն Էջոնտա ըսո թելիցիս քրիս-
տո՛ւս -ը սխալմամբ քաթոլոքոսութիւն է «մի գործառնա ունելոյ՛ երկուս ներ-
գործութիւնս բնականս» Թելիցիս - «կամք» բառը քաթոլոքոսութեան
«ներգործութիւն»):

բ) Երկրորդ կետում օ՛ քրիստոնո՛ւ (քրիստոնոքոս) բառը
քաթոլոքոսութեան Հայերեն բնագրում բացառել է, ավելացնելով՝ «քաթա-
լոք եւ ժողովրդականք» բառերը:

գ) Առաջին կետ. «Եւն ճեւոնտա տո՛ս քրիստոնոքոսո՛ւս սո-
նոքոս» Հաճախո՛ւ Հայերեն քաթոլոքոսութեան թղթում է, թե՛ սոն-
ոքոս է Հուսարեն վազերագրի նախնական տեքստը. «Եւ գ'ի ընդունը-
ցիք գ'իսորոք եւ գ'իսնընդոք եւ գ'իսնընդոք եւ գ'իսնընդոք գ'իսնըն-
դոքոս ժողովոն»: Հայերենով ներկայացված բնագրի բովանդակու-
թյունը կրկնում է նաև Բար Հերրեսի իր ժամանակագրութեան մեջ,
որը մեր առաջարկած վարկածը Հասարակ քաթոլոք կարելի է Հա-
մարդ⁵⁷:

ԹՎԱԿԱՆՐ. Վազերագիրը Հոսմիլա է Հասի նախորդ չորս
վազերագրերի Հետ միաստանակ:

Հրատարակություններ և քաթոլոքոսություններ. ԹԸ, 1871,
էջ 156-157, PG, t. 133, p. 269, MS, t. III, p. 335:

Գրականություն. Tekeyan, Controverses, p. 29, Zekiyan, St. Ner-
ses, p. 866-867, Grumel-Darrouzès, p. 351:

56 Տե՛ս MS, t. III, p. 335, Հօճո. Օսկ LI, 1870, էջ 460 և LI, 1871, էջ 459:

57 Տե՛ս MS, t. III, p. 335:

1172 ք. սկիզբ (հունվար-մարտ)

Վերնագիր. Գառաւիտի թագաւորական գրոյս / տեւան
 Լերսիսի / երրորդ անգամ:

Կառուցվածքը հոսման է՝ բանաձև. X ԵՆ, և վավերագրի Հեր-
 թական Համարը: Մեզ Համար պարզ չէ, թե արդյոք կայտերական նա-
 մակի Հերթական Համարով Համարակալումը նոտարական ղիվանինն
 է, թե՞ Լերսես Համբոնացունը: Հակված ենք երկրորդ ենթադրու-
 թյանը: Վավերագրին անվանված է «Գառաւիտի»:

Թղթառույթ. Քրիստոսապատկեալ բարձր և յաղթող ինքնակա-
 լին Հոռոմոյ՝ ծիրանածին սուրբ թագաւորին կիս Մանուէլի / խնդալ
 միշտ, / ի Լերսիսէ նուստէ ծառայից Առտուոյ և շնորհիւ և ողոր-
 մութեամբ նորին կաթուղիկոսէ Հոյոց:

Կառուցվածքը հոսման է՝ բանաձև. X ԵՆ, Հասցեատիրոջ և
 նամակագրի միջև սղէույնի բանաձևն է: Այս թղթառույթը յուրաՀա-
 տուի կառուցվածք ունի. թղթառույթ-ոչլէույնը գանձում է թղթա-
 ռույթ-գիծուձի և թղթառույթ-բանաձևի միջև:

Բովանդակութիւն.

Սկ. - Երկրորդ յետ առտուածեղէն ժառանցն գրաւորութեան...

Վըջ. - ...թող թէ զարգելեալսն յարիմաց և ի կանոնաց:

ԳՆՄ բնագրի մեջ պահպանված այս նամակում վերահանդնել
 ենք մի նշանակալի Հասկած, որն արդէն թ. Գ. դարում ընկած է եղել
 Ընդորինակութիւններին մի նշանակալի մասից, իսկ Հնոսագոյում՝ վրի-
 պել է նաև Հրատարակողների ուշադրութեանը: Մեզ Հայտնի է այս
 Հատվածը պարունակող երեք գրչաղիթ ժառան (մեր կողմից Համեմա-
 րութեան ընթացքում ստացործված Ա [ՄՄ-500] և Ե [ՄՄ-524] ձե-
 սագրերը ու Երուսաղեմի Մ. Յակոբեանց Մատենագարանի Թ. 633
 ժառանգը):

Կառուցվածքը.

ա) Մուտք. Հայտնում է, որ ստացել է կայսեր նամակը և լսել

դեսպանագնացների պատմածը:
 բ) Բուն խնդիր. Ոոսում է «մի բնութիւն» բանաձևի շուրջ: Հա-
 վաստիացնում է, որ իր բացատրութեանը վերջնել է Մ. Կյուրեղիցի և
 խնդրում է չպարտադրել «երկրորդ բնութիւն» բանաձևը: Ակնարկում
 է, որ այդ Հարցը և բուլղանգացիներին պահանջանքով ծնազանդած
 ծնազանգով հարցը և իրաւագրութեանը կողմից Հրաժիրված ժողովում,
 կանքը կընտրեցին Հայոց կնիգիցու կողմից Հրաժիրված ժողովում.

որի սրոշումները կաթողիկոսը խոստանում է ուզարկել այդ իրազար-
ձույթյանը մասնակցած կախկապաների և վարդապետների մեքսոյ:

զ) Անրշարան-ամփոփում. Բյուզանդացիներին կոչ է անում ա-
վելի Հանդուրժող լինել:

Նամակի մուտքում ավելի ամբողջական անքոյ է վերաշար-
դրված թղթառաջը-դիմումը. «Ով քրիստոսապահեալ ձերանածին
բարձր եւ յաղթող միշտ աւղոստոս եւ ինքնակալ Հոռոսոց Կոմնինոս՝
աէր Մանուէլ, պարունակող զերազատուութեամբ ընդհանուր թագա-
ւորութեանց, որ ի ներքոյ երկնից...»:

Կաթողիկոսն իր մասին խոսում է Հոգնակի առաջին զեմքի
զերանունով (ԹՎ. էջ 160^{12,28}, 161^{15,18}): Կայսրին դիմում է Հոգնակի
երկրորդ զեմքի զերանունով (ԹՎ. էջ 161^{17,20}):

Այս նամակի Համառոտ վերաշարագրանքը փորձել է առ նաև
Թեոփրանոսն իր Բ Տրամախոսության վերջում (ԲԶ, տ. 133, ք. 276 C15-
D6):

Թղթաւարտ-բանաձև. Ողջ լիք աւժեալդ Աստուծոյ, յաղթող
եղեալ Հակառակամարտիցն՝ զաւրութեամբ ճշմարիտ աւժելոյն Սի-
սուսի:

Անկա է միայն Հրաժեշտի բանաձևը:

Թվականը. Նամակը թվագրված չէ: Ներսես Համբրոնացին այս
նամակին նախորդող ծանոթագրության մեջ Հայտնում է, որ կա-
թողիկոսը փաստաթղթերը (N² 12,13,14, նաև այլ տեղերից Հայտնի
N² 10,11), սասանաւուց Հետո Հրովիրելի է եկեղեցական ժողով: Այս
իրազարձույթյունը Հավանարար տեղի է ունեցել 1171 թ. զեկտեմբեր -
1172 թ. գարուն ժամանակամիջոցին: Եվ քանի որ կայսեր զնսպանա-
ցնացները չեն Համաձայնվել սպասել մինչև ժողովի Հրովիրումը
(«քանզի ժողովոյն զուժարումն ի յամանային պատշաճէր եղունակ»),
կաթողիկոսը ներկա և Հաջորդ (N² 16) նամակները Հանձնում է
մագիստրոս Թեոփրանոսին և Հովհաննես Աթմանին՝ իրենց զնսպանա-
ցնացութեամբ Կ.Պոլիս ասանու. Համար: Չատրիարքական նամակից
Հետո գրված է Ներսես Համբրոնացու ծանոթագրությունը, ուր Հեղի-
նակը Հայտնում է, որ նամակներն ուզարկելուց Հետո կաթողիկոսը
եկեղեցական ժողով Հրովիրելու Հրաման է արձակում («Ազուանից
մինչև ի կողման Սուրացուց եւ մինչև ցԱրեւմտային կողման»),
սակայն մահանում է Նույն տարվա (622=1173թ.) օգոստոսի 13-ին
(«...ի Նոյն ամի վերափոխէր զերանելի Հայրապետն ... յամսեանն
օգոստոսի, որ աւր երեքասասն էր, յաւուր Հինգշարթևոջ, եւ ի թուա-
կանին Հայոց ի վեց Հարիւր քսան եւ երկու...»):

Հրատարակությունները և բարգձանությունները. ԹԸ,
1871, էջ 160-161, PG, 133, p. 276 C12-D7:

Գրականություն. PG, I, 133, p. 274 B1-3, Ջեքիան, Համաժողով-
քննական, էջ 57-58, Բողոյան, Բյուզանդիայի, էջ 245-246:

№ 16

1172 թ. սկիզբ (հունվար-մարտ*)

Վերնագիր. Թուրք Տեոան Երեսիսի կաթողիկոսի՝ / առ աէք

Միքայէլ պատրիարքն Հոսոսոց:

Կառուցվածքը երկմաս է՝ բանաձև. N ↔ Y : Վաղերագիրն ան-
վանված է «թուրք»:

Թղթառաջը. Մուրք և ընդհանրական կաթողիկոսն է կենդեցույ
թաղաւորական քաղաքին Կոստանդինուպոլսի պատրիարքի աէք Մի-
խայէլի՝ / ոչ չէ լինելի ի Բրիտան. / ի նուստաւ թառայից Բրիտանի և
ոչորմութեամբ և կամաւք իորին կաթողիկոսէ Հայոց Երեսիսէ, յաթո-
ռակալէ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ:

Կառուցվածքը եռամասն է՝ բանաձև. Y ա N , Բղթառաջը-ոչ-
լույնի բանաձևը զբված է Հասցեատիրոջ և նամակագրի միջև:

Այստեղ ևս պետք է նշել, որ նախորդ վաղերագրի (№ 15)
Բղթառաջի նման Բղթառաջը - ոչ չէ ունէր զբված է Բղթառաջը-
գիմուսի և Բղթառաջը - բանաձևի միջև:

Բովանդակություն.

Սկ. - Ի մաւրզ իմաստութեան ստեանց ընկալաք պցուլ կաթին
աղայական մտոց մեր յարբումն...

Վրջ. - ...Առաւուած փառաւորեսցի յանձնայն լեզուս ազգաց յե-
կեղեցիս արգարոց ի մի միարտեւոյթին Հաւատոց:

Կառուցվածքը.

ա) Մուրք. Հայրապետը հիշեցնում է, որ Հայոց եկեղեցին ժամա-
նակին եղել է տիեզերական եկեղեցու զբվում և այժմ էլ ցանկություն
ունի միապարզիկ նրա Հեռ:

բ) Բուն խնդիր. կաթողիկոսը Հավաստեացնում է, որ Հայոց եկե-
ղեցին ցանկություն ունի դեռևս ուղղափառ-բյուզանդական եկեղեցու
Հեռ միևնույն նախապարհով, մանավանդ, երկու կողմի վարդապետա-
ների բանակցություններից Հեռո: Երեսիս Գ Ենորհային իր ուրախու-
թյունն է Հայանում, որ նույն միաքն է արժարժում նաև պատրիար-
քական նամակը (պգրաւորական Ձեր բան): Գուրով սուրբ Երրորդու-
թական նամակը (պգրաւորական Ձեր բան):

Քեանը, կաթողիկոսը վերադրում է նրան մեկ կամք, մեկ իշխանություն և մեկ տերություն, որից թիում են երկնային քահանայության ինը դասերը, բաժանված երեք խմբի: Կաթողիկոսն այնուհետև Հույս է Հայտնում, որ երկնային քահանայության օրինակով բյուզանդական կայսեր (պանունակերի նորին եւ գաթառակալի գործառնասպանելու սուրբ թագաւորից) գլխավորութեամբ կմխփորգին տիեզերական եկեղեցու իրարից անջատված թեկերը: Ներսես Ենօրհային Հովատացած է, որ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը եւ իր Հոգևոր գործունեութեամբ ամեն ինչ կանի միութեանը գլուխ բերելու և երկու եկեղեցիները միավորելու Համար: Նա այդպիսի բարի սերմ է Համարում պատրիարքի նամակը և Հովատարացնում է, որ Հայոց եկեղեցական ժողովում ինքն ամեն ինչ կանի, որպեսզի միություն և խաղաղություն Հաստատվի եկեղեցիների միջև:

դ) Վերջաբան-ամփոփում. Հորդորում է պատրիարքին Հրավիրել բյուզանդական-օրթոդոքս Հոգևորականների եկեղեցական ժողով, ուր կկայանա երկու եկեղեցիների միության խորհուրդը:

Կաթողիկոսն իր անձի և սեփական եկեղեցու մասին խոսում է Հոգևակի առաջին գեմքի գերանունով (ՔԸ, 1871, էջ 1624, 11, 17, 25, 29, 35, 1632, 20, 16428, 33, 1656, 14), պատրիարքի մասին արասահայտում է Հոգևակի երկրորդ գեմքի գերանունով (ՔԸ, 1871, էջ 16227, 1631, 8, 9, 13, 16418, 22, 23, 26, 30, 1654, 5, 15):

Թղթալարտ. Ողջ լէր մի քանի գրչապներում գրան Հաջորդում է Հեանեալ արասահայտութեանը, գլուխ յետ գլխոյն եկեղեցւոյ):

Ասկա է միայն Հրածեշտի բանակեր:

Թվականը. Նամակը թվագրված է: Տե՛ս նախորդ (№ 15) նամակի թվագրումը:

Հրատարակություններ և թարգմանություններ. ՔԸ, 1871, էջ 161-165:

Գրականություն. Բողոքյան, Բյուզանդիայի, էջ 245-246:

№ 17

1173 թ. օգոստոսից հետո՞

Այս վավերագիրը մեզ չի Հասել: Արա գոյություն մասին տեղեկացնում է Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի թղթերից մեկի (№ 19) Հետևյալ վկայությունը. «...քանզի որպէս ծանուցաւ նախ քան բարեկալ-

առեթեանդ յառաքեալ մեր գրոյն...»: Գրիգոր Դ-ն այս նամակով Մանուէլ Ա Կոստնեւսին տեղեկացրել է Ներսես Դ Շնորհալու մազը:

Գրականութիւն. ԹԸ, 1871, էջ 166, Բողոյան, Գրիգոր, էջ 93:

№ 18

1173 (1174°) թ.

Վերնագիր. - Վերականգնում ենք ըստ Ներսես Լամբրոնացու ծանոթագրութեան. «Թուղթ միւթարութեան (նոյն ինքն) բարեպաշտ թաղաւորն ի Հարազատ որդի նորին սրբոյ աթոռոյն ի սէր Գրիգոր» ԹԸ, 1871, էջ 166-67:

Բանաձև. X » N:

Պարագաներ. Վազեբազրի բնագիրը մեզ չի հասել: Ներսես Լամբրոնացին Հիշյալ ծանոթագրութեան մեջ պատմում է, որ Մանուէլ Ա Կոստնեւսը տեղեկանալով Ներսես Դ Շնորհալու մազվան մասին, նրա անուան էլ է մուծում օրթոգոքս եկեղեցու կողմից սրբացված անմազարութեաննորի շարքը, ապա՝ Թեորիանոսին տալով մեզ չհասած այս թղթի բնագիրը, ուղարկում է Հոսովյա՝ ողջունելու նորընտիր կաթողիկոսին: Այնուհետև Ներսես Լամբրոնացին միայն մեկ արտաՀայ-թողիկոսին է բերում այդ թղթից. «սկսեալն ի նախնոյն եւ յերանելի տութեանն է քերում այդ թղթից. «սկսեալն ի նախնոյն եւ յերանելի Հարեհն քո՛ ի մեռն քո կատարեցի»³: Թեորիանոսը փաստաթուղթը չի կարողանում Հասցնել Հոսովյա և ուղարկում է սերիչներին մեռքով. «Իսկ նորա (իմա՝ Թեորիանոսին) եկեալ յԱրեւիս, ի խոսութեանն հաւապարհացն արգելաւ եւ ոչ կարաց Հասանել ի Հայրապետական Աթոսն առ նորագուստ Հայրապետն, այլ միայն գնամական թաղաւորական առաքեաց ի մեռն Հեթոտաց սմանց նարտարաց եւ Հմարց նանապարհին»:

Գրականութիւն. Այս նամակն արտացոլված չէ Թեորիանոսի «Տրամաբոսութիւններում» և նթ. Դյուլգերի ցանկերում: Թղթի մասին տե՛ս № 19, Բողոյան, Բյուզանդիայի, էջ 246:

№ 19

1174 (1175°) թ.

³ ԹԸ, 1871, էջ 166:

Վերնագիր. Թուզթ Գրիգորի կաթուղիկոսի Հայոց, որ զկնի ան-
առն ներոտի յաջորգեաց զաթոռն, / առ բարեպաշտ Թագաւորն Հաս-
տոց Մանուէլ:

Կառուցվածքը երկմասն է՝ բանաձև. N ու X, բանաձևի առաջին
մասը եւ երկմասն է. զահակայ կաթողիկոսի Հետ Հիշտասակվում է նաև
նախորդ կաթողիկոսը:

Թղթառաջք. Քրիստոսապասկ աստուածատէր արքայից Հոռոմոց
Մանուէլի, որ նստիս գլուխ ընդհանուր տիեզերաց Եայրագոյն
պատուով եւ իշխանութեամբ, / Գրիգոր նուստ կաթուղիկոս Հայոց եւ
որ ընդ ինեւ լրումն ժողովոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, / ազաւթիւք
ողջոյն առարեմք:

Կառուցվածքը եռամասն է՝ բանաձև. X ու N, և թղթառաջք-ող-
ջոյն: Թղթառաջք-բանաձևի երկրորդ մասը (սեւ որ ինեւ լրումն ժո-
ղովոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ) ցույց է տալիս, որ այս թուղթը ա-
ռաքված է եղել եկեղեցական ժողովի անունից:

Բովանդակութիւն.

Այլ-Հիմն բարի՝ զոր արկ քո աստուածատիրութիւնդ ի մեռն ի-
մասառն նորատրտակտին Հասարակաց մեր Հաւրն եւ Հայրապետի,
ցարգ եւս անկատար է...

Վրջ... քանզի եւ արժան իսկ է սրբութեամբ եւ իմաստութեամբ
եւ Հասակաւ կատարեալ գորով:

Կառուցվածքը.

ա) Մուտք. Կաթողիկոսն Հիշեցնում է, որ այն բարի Հիմքը (նկա-
տի ունի եկեղեցիներն ձիւթյան Հարցը), որ զրել էին կայարը և ներսե
ԵնորՀայի կաթողիկոսը, ազարտին չՀասալ: Իսկ ինչ վերաբերում է ի-
րեն իմա՝ Գրիգոր Դ Տղա Հայրապետին, ազա՝ ներսե Դ ԵնորՀայու
աշակերտը լինելով, գափազում է ազարտին Հասցնել այդ գործը: Կա-
թողիկոսն այդ մեռնարկի մզմզման երկու պատեառ է մատնեմնում-
նախ՝ երկու կողմերի միմյանց նկատմամբ կուտակած շարությունը,
երկրորդ՝ կայտեր Հետու լինելու Հոնգամանը:

բ) Բուն խնդիր. Մանուցում է, որ Հայոց եկեղեցու քննարկմանն
ու ընդունման Համար պարտադրված գտնազան միտազմանական
կեանքը շատերին եւս են պահում միությանը զորալիք լինելուց, որով-
Հեան մի շարք Հարցերում Հայոց եկեղեցու ազմեղույթը շատ Հին է:
Կաթողիկոսը նկատում է նաև, որ պարտազրված կեանքի մեջ կան նաև
խնդիրներ, որոնք Հոգևոր չեն, այլ այնտրՀիկ-քաղաքական, և խընդ-
րում է զրանց քննարկումը Հետանգել այնքան ժամանակ, մինչև որ

երկու եկեղեցիներն արդեն իրար Հետ իսկապես միավորված կլինեն:
Կաթողիկոսը բազմում է արքային տեսնել պատերազմում Հաղթան և
կնկնողներին միության խնդիրը լուծած: Հայրապետն անհմտառ է Հա-
մարում կրկնել Հաճառ խոստովանությունը, քանի որ ինքն էլ է Հե-
տևում Ներսես Դ ԵնորՀայր Հաճառ խոստովանությանը, որը Հաճա-
նություն է արժանացել:

դ) Վերջարան-ամփոփում. Կաթողիկոսը նշում է, որ վերևում
ասվածը կարող է Հաստատել պատվական Կոստանդին քահանան: Նա
ձանթ է Հայոց եկեղեցու ծիսադավանական յուրահատկություննե-
րին, քանի որ դաստիարակվել է իր մոտ: Այդ խնդրում է Անտիոքի
պատրիարքի ձեռքով նրան ձեռնադրել Հերազուսի Թեմի արքեպիս-
կոսոս:

Կաթողիկոսը կայսերն է գիժում եզակի (ՌԸ. 1871, էջ 16627,
16735), երբեմն էլ Հոգևակի երկրորդ գեմքի գերանունով (էջ 1676, 26,
29): Ներսես ԵնորՀայր կաթողիկոսի մասին խոսում է Հոգևակի առա
ջին (էջ 16628, 16723) և եզակի երրորդ գեմքի գերանուններով (էջ
16633): Կոստանդին քահանայի մասին խոսում է եզակի երրորդ (էջ
16732) և երկրորդ գեմքի գերանուններով (էջ 16735): Կաթողիկոսն իր
մասին խոսում է եզակի (16633, 35, 167, 32) և Հոգևակի (16628, 16725)
գերանուններով:

Վերջարան-բանաձև. Ողջ լիք / յարքունական տերութեանդ
պարագայց ամուր, կարող եւ ինքնակալ բարձր աստուածաւէր Թա-
ղուսը:

Հրածեչաի բանաձևին Հաղորդում է որհնություն Հիշեցնող բա-
նաձև՝ Հասցեատիրոջ տիտղոսաշարով, որը Հասուկ չէ պահպանված
մյուս վավերագրերին:

Թվականը և պարագաները. Ներսես Համբարձնացին այս Թղ-
թին Հաղորդող պատեռա-ձանթագրությունում Հաղորդում է հան-
ձանակազրական Հեռեյալ տեղեկությունը. «Առեայ գայս գիր քա-
ձանայն Կոստանդին եւ ընդ նմա իշխանք ի տիրական Աթոսոյն, եւ
հՀառ առ Թագաւորն՝ յորժում ել (տողատակում՝ էր - Ա.Տ.) յԱրեւելս ի
պատերազմ ընդդէմ այլազգի սուլտանին Իկոնիոյ. զոր ընթերցեալ
բարեպաշտ Թագաւորն՝ ուրախ եղեւ, եւ առաքեաց զնա ի քաղաքն Թա-
ղուսրական՝ մինչեւ ի գարձն իւր ի պատերազմէն Իսմայելական տղ-
զին, եւ ընդ մտելն նորա ծածոյց պատրիարքացն զոր ի Հայս ճշմար-
տութիւն Հաւատոյ եւ վարուց: Եւ քանզի էր ազգաւ Հոռոմ եւ քահա-
նայ ի նոցանէ, տեղեակ եւ Հայոց տարիաց, Հաւանեցուցանէր զբարե-
նէրսն եւ յամաւթ առնէր զպիարամիտ շարախաւսն: Եւ եղև յամել

թագաւորին ի պատերազմ զամ մի, եւ նորա մնալ ի քաղաքին»: Ենթանա Լամբրոնացու այս «պատեանա-եանթագրութիւնից» Հայտնի է գտնուում, որ Մանուէլ Ա Կոմնենոսը մայրաքաղաք է վերադարձել Միքիոկեֆալոնի (ըստ Ենթանա Լամբրոնացու՝ Միլիտենէի) նահատածորտում պարտութիւն կրելուց Հետո, այն է 1176 թ. սեպտեմբերի 17-ից Հետո⁵⁹:

Մանուէլ Ա Կոմնենոսը Կոստանդնուպոլիս է վերադարձել 1176 թ. վերջին (գեղեցեմբերի⁶⁰ ն), ուրեմն՝ եթէ Կոստանդինը մեկ տարի անցկացրել է Կոստանդնուպոլիսում, Հեանապան եւ Հռոմկլայից դուրս է եկել մտաւորապես 1175 թ. սեպտեմբերին, իսկ այս նամակը կարող էր գրվել եւլյն տարվա(1175 թ.) ամռանը (°): Հետաքրքիր է ետե այն պարագան, որ Մանուէլը գտնվել է Արևելքում, Իկոնիայի սուլթանի Հեոպատերազմելիս: Կոստանդին քաղանան Հռոմկլայից Կոստանդնուպոլիս է գնացել գեապանախմբով («ընդ նմա իշխանք ի տիրական Աթոսոյն») և Կոստանդնուպոլիսում գտնվելու ժամանակամիջոցում բանակցութիւններ է վարել բյուզանդական աստվածաբանների Հետ:

Հրատարակութիւններ և բարգձանութիւններ. ԹԸ, 1871, էջ 166-168:

Գրականութիւն. Բողոյան, Բյուզանդիայի, էջ 247-248:

№ 20

1175 / 1176 (°) թվական

Պարագաներ. Մանուէլ Ա Կոմնենոսի՝ Գրիգոր Դ Տզա կաթողիկոսին առաքված այս թուղթը ևս մեզ չի Հասել: Այս վավերագրի մասին տեղեկութիւններ են պաՀպանվել ՊեՄ Ժողովանու շմատ Գրիգոր Դ Տզայի թղթում (տե՛ս № 21): Ըստ այդ վավերագրի (№ 21) կարելի է մտաւորապես վերականգնել այս փաստաթղթի մտաւոր բովանդակութիւնը.

ա) Նամակում ի թիժս այլ խնդիրների խոսվել է ետե Մանուէլ Ա Կոմնենոսի Իկոնիայի սուլթանութիւնի գեմ ձեռնարկված սաղմարչավի մասին. «Հրաման ինքեանկալութեանդ Ձերոյ եՀաս առ մերս նուստութիւն, զոր ընկալեալ եւ ընթերցեալ շերմադոյն սրտիւ եւ աշխատասէր մտաւք, ծանեաք զոր ի նմա յամբարեալ կային դանազան Հոտոց եւ Համոց սրակութիւնք. ըստ նմանութեան Ձեր եւ աշխատասէր

59 Տե՛ս Ընդամն, Բյուզանդիայի, էջ 250:

1176 ք. ամառ կամ աշուն

Վերնագիր. *Թագաւորի շնորհոց Մանուէլի, / պատասխանի գրեալի Գրիգորի կաթողիկոսի Հայոց, / յոր ի կայն Հոսմկականի:*

Կառուցվածքը եռամասն է՝ բանաձև. X և N, նշման է նաև նամակագրի նուստայրը՝ Հոսմկյա ամրոցը: Այս Հանգամանքը ևս խոսում է այն մասին, որ փաստաթղթի վերնագիրը գրվել է Հաճանաբար Հոսմկյայի նուստաբանը: Վավերացիրն անվանված է պատասխանի»:

Թղթառաջք. *Պաշտօնակալ է ժեռյն թղթառաջք-գիմուճի պակասավոր տարբերակը. «Բրիտանուսի պակակալ առ ի նմանի գաւրացեալ արքայից արքայ, ծիրանանուկնդ թագաւոր կարող եւ բարձր միշտ ուղղոտաւ եւ ինքնակալ Հոսմոց գրաւորական պատուելի»:*

Բանաձևում պակասում է կայսեր անունը: Թղթառաջքում բացակայում է նաև նամակագրի՝ կաթողիկոս Գրիգոր Գ-ի անունը և տիպոգրաֆիան (թղթառաջք-բանաձև) և սղջույնի բանաձևը:

Թղթի մուտքում պաշտօնակալ է Մանուէլ Ա-ի որդի Ալեքս Բ-ին ուղղված որհնանքի բանաձևը՝ տիպոգրաֆիայով. «...եւ խնդրեմք յարածամ առաջի աստուածընկալ արրոցս, որոց սպասաւոր եմս Հանդերձ միարանական բազմութեամբս որ ընդ մեզ են եպիսկոպոսաւոր եւ վարդապետաւոր եւ խաչակիր ճգնող միանձամբք առ զՁեզ պարագայ՝ անաւր եւ խաղաղական կենդանութեամբ յաղթութեամբ Հանդերձ մանուկապարզի եւ մանուկածնունդ ծիրանանուկնդ սուրբ եւ բարեփառ թագաւորու Ալէքսիսիսի...»:

Բովանդակություն.

Ակ. - Հրաման ինքնակալութեանդ Ձերոյ և Հաս առ մերս նուստութիւն...

Վրջ. - ...եւ մեաւ Հանդերձ արժանի լինել փառաւորել զամենասուրբ գերբորգութիւն այժմ եւ... (ամենայն Հաճանտեկանությամբ թուղթը վերջից պակասավոր է, քանի որ բացակայում է Հրամանի բանաձևը):

Կառուցվածք.

ա) Մուտք. Հաճանտեկանում է, թե ստացել է կայսերական նամակը, որի մեջ բազում Հարցերի շարքում «ի նմա յամբարեալ կային զանազան որակութիւն», խոսվում է նաև մեծ Հաղթությամբ խաղաղության Հասնելու իր փափագի մասին, որին մերձենալու Համար ազոթում է թագավորի և նրա Ալեքս որդու արևշատության Համար: Կաթողիկոսն ակնարկում է 1175/6 թ. բյուզանդական ռազմարշավը

Ինքնիայի սուլթանութեան դեմ, որը թմբությունից արթնացրել է իրենց:

բ) Բուն խնդիր. Կաթողիկոսն անցնում է Ֆրիստոսի բնության խնդրի քննարկմանը, սկսելով Սուրբ Գրքից և առաջնական թղթերից բերված Հաղթածներից, անդադառնում է Նիկիայի առաջին ժողովի Հազարա Հանգանակին և Հաղթած է բերում նրանից, թվարկում է Հայոց եկեղեցու կողմից նախադրված մյուս, այսպես կոչված տեղական Հայոց եկեղեցու եկեղեցու ժողովները (Անկյուրիայի, Կեսարիայի, և Կիզիկիայի եկեղեցու ժողովները (Անկյուրիայի, Կեսարիայի, Կոնստանտնուպոլիսի, Սիստոսի), նշում է, թե զրանք որ Հերձվածների դեմ են դուժարվել, և որ Հերձվածողական շարժումներն են եղել: Բերվում է Հայոց եկեղեցու կողմից ընդունելի Աթոռա Աղեքսանդրացու Հազարա Հանգանակը: Մեջբերում է Գրիգոր Նյուսացու, Գորգիսի, Դիոնեսիոսի, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Գրիգոր Լուսավորչի երկերից Հաղթածներ, որոնք Աղեքսանդրական զիճելի Հարցերի լուծման Հիմք է Համարում Հայոց եկեղեցին: Այս ավելացնում է, որ վերաբերյալ դաժանարանական Հաղթածներ բերում է ոչ թե նրա Համար, որ զորմացի իր գիտելիքներով, այլ որ տեղեկացնել, թե այս բոլորը իր Հայրենի եկեղեցու պաշտոնալի որ գիտեն և առաջնորդվում են զրանցով: Այդ իսկ պատճառով, յաներն էլ գիտեն և առաջնորդվում են զրանցով: Այդ իսկ պատճառով, (Օձ-Կատանդուպոլիսի և ուղարկում նաև Հովհաննես Կաթողիկոսի (Օձ-Կատանդուպոլիսի) երկերից մեկը, խնդրելով յով Թարգմանչի մեղքով փոխադրել Հունարեն և Հազարախոնակ Հայոց Հազարամբի ուղղափառութեան մեջ: Անդադառնալով Քաղկեդոնի ժողովի խընդրին, նշում է, որ զրա մասին ոչ վատը կարող է ասել, ոչ էլ յովը, քանի որ զրան ներկա չեն եղել Հայոց եկեղեցու Հայրերը: Միայն նշում է, որ Պատրոսի առ Ակակ եղել Հայոց եկեղեցու Հայրերը: Անտիոքի ժողովի որոշումները բացաթուղթը, Ջինոնի Հենեարիոնը և Անտիոքի ժողովի որոշումները բացաթուղթը են արտահայտվում Քաղկեդոնի ժողովի և Լեանի ամարի վերաբերյալ:

գ) Կերջարան-ամփոփում. Կաթողիկոսն անդադառնում է երկու Ֆրիստոսյա ժողովարդների միջև բորբոքված թշնամութեանը և նշում է թե ինչ թյուրիմացությունների տեղիք կարող է առ «երկու բնու-թյուն» բանամեկ պարտադրումը Հայոց եկեղեցուն, կայսերն Համոզում է ամեն ինչ անել ուղղափառ եկեղեցու բաժանված երկու թևերը միմյանց Հետ Հաշտեցնելու Համար:

Կաթողիկոսը կայսրին գիտնում է Հոգնակի երկրորդ դեմքի (Տէր-Միքայիկան, Միջին, էջ 282,5,6,13,15,20 և այլն), իր մասին արտահայտ-

վում է Հոգեակի առաջին գեմքով (Տէր-Միքելիան, Միշին, էջ 282, 19, 23, 30 եւ այլն):

Թղթաւարտ. Այս թղթի բանաձևը մեզ չի հասել:

Թվականը. Թուղթը գրված պետք է լինի ամենաուշը 1175 թ. վերջին, կամ էլ՝ որն ավելի հավանական է թվում մեզ, 1176 թ.՝ մինչև սեպտեմբերի 17-ը, երբ բյուզանդական զորքերը պարտութուն կրեցին Միքիկեֆալունի մաս (Այս մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս Բողոյան, Գրիգոր, էջ 96):

Հրատարակություն. Տէր-Միքելիան, Միշին, էջ 27-48:

Գրականություն. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1473-1474, Զէքիան, Համաժուլթեանկան, էջ 8, ծան. 2, Բողոյան, Գրիգոր, էջ 92-98:

№ 22

1176 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր (°)

Վերնագիր. Թուղթ բարեպաշտ թագաւորին Հոսոմոց Մանուէլի. / զոր զրեաց պատասխանի Գրիգոր կաթողիկոսի Հայոց: Կառուց վածքն երկմաս է՝ բանաձև. X ու N : Վաճեբազիրն անվանված է. «Թուղթ»:

Թղթառաջը. Մանուէլ, Քրիստոսի Աստուծոյ Հաւատարիմ թագաւոր, ծիրանածին աստուածապսակեալ արքայ, կարող եւ բարձր միշտ, ազոստոս ինքնակալ Հոսոմոց Կոմնինոս. / Գրիգորիոս պատուական կաթողիկոս Հայոց, / փրկութեամբ եւ շնորհաւք նորին բարբարութեանն՝ ողջ լիք:

Կառուցվածքը եռամասն է՝ բանաձև. X ու N, և ողջույն-գիմում: Բովանդակություն.

Սկ. - Զուսարեալ զիրս Զեր թագաւորութիւնս մեր ընթերցաւ...

Վրջ. - ...քանզի վարձս մեծ ի վարձաւունէն Աստուծոյ աստուածաճանոյ զորժոյս այսորիկ ազազաւ կայ մեր առաջի:

Կառուցվածք.

ա) Մուտք. Կայսրը զհունականությամբ է արտաճայավում կաթողիկոսի ուզարկած թղթի առիթով, քանզի որքան խորամուխ է կզել զրա բովանդակության մեջ՝ այնքան ավելի է համոզվել եկեղեցիները միաժորելու Հայոց Հայրապետի ցանկության մեջ: Նշում է, որ Հայերը սխալվել են՝ կարծելով, թե որթողքս եկեղեցին հետևել է Նեստորի Հերձվածին, պաշտելով «երկու Քրիստոս»: Միամասնակ սխալված

երկրորդ գեմքով (17019,21,24,26, 17312,15, 1749, 17516,18), իսկ իր մասին խոսում է Հոգնակի առաջին գեմքով (16916,33, 1708,10,16,22, 1741,10,11,12,21,28, 1753,8,17,19,23,25), երրեմն էլ եզակի առաջին գեմքով (17025):

Թղթավարտ. – Ողջ լեր: / Գրեցաւ յամսեանն ի Յուսիփարի եւ յընդիքարոնին ի ասան:

Կառուցվածքը երկմասն է. Հրածնչտի բանաձև և թվական:

Թվականը. Այս նամակը ըստ վերոբերյալ թղթավարտի թվագրության Հռոմիլյայի նոտարատանն արձանագրվել է 1177 թ. Հունվար ամսին (10-րդ ինդիքարոնի Հունվար): Ուրեմն՝ նամակը պետք է գրված լիներ 1176 թ. Հոկտեմբեր-նոյեմբերից ոչ ուշ, քանի որ Կոստանդնուպոլսից մինչև Հռոմիլյա կարող էր Հասնել երկու-երեք ամսով ընթացքում, ինչպես տեսանք մյուս թվագրված նամակների օրինակով: Այդ իսկ պատճառով, պետք է վերանայել Պր.Դյուլգերի 1177 թ. Հունվար թվագրումը: 1176 թ. Հոկտեմբեր-նոյեմբեր թվագրության կոդ է խոսում նաև Ներսես Լամբրոնացու այն Հաղորդումը, ըստ որի նամակը գրվել է Միթրոկեֆալտի նախատամարտից անմիջապես Հետո, երբ Մանուել Ա Կոմենենոսը վերադարձել էր մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիս: Հայտնի է, որ նախատամարտից Հետո բյուզանդական կայսրը մեկ ամիս, զույցն և մի քիչ ավելի, մնացել է Արևելքում, Իկոնիայի սուլթան Ղլին Արսլանի Հետ պայմանագիր կնքելու Համար (տե՛ս Բուդյան, Բյուզանդիայի, էջ 249):

Թղթի վերջում առկա թվականը միայն Հաժառում է, որ փաստաթուղթը Հռոմիլյա է Հասել ամենաուշը 1177 թ Հունվարին և կաթողիկոսական նոտարատանը գրանցում է ստացել Հենց այդ ամսին:

Պարագաներ. Ըստ Ներսես Լամբրոնացու ՊԵՄ-ի ծանոթագրության այս նամակը Հաջորդ՝ պատրիարքակոն նամակի Հետ Հռոմիլյա է բերել Կ.Պոլսում Հերապոլոսի մետրոպոլիտ օձված Կոստանդինը:

Հրատարակություններ և քարզմանություններ. Նամակը մեզ է Հասել միայն Հայերեն թարգմանությամբ. ԹԸ, 1871, էջ 169-175:

Գրականություն. Նամակը Հիշատակվում է նաև № 23-ում, Հմմտ. նաև Dölger, Regesten, S. 87, վավեր. 1527:

Վերնագիր. Թուղթ պատրիարքին Կոստանդինուպոլսի / ա կաթողիկոսն Հայոց Գրիգոր, / Համաձայնութեամբ անենայն ժողո-
վոյն:

Կառուցվածքը եսամասն է, բանաձև. Կ ու N, վերջում օրթոգոքս
եկեղեցու եպիսկոպոսական ժողովում Հաստատված լինելու փաստը
արձանագրուածն է: Վազիրագիրն անվանված է «Թուղթ»:

Թղթառարք. Միջոյնի, ոչսրբութեամբն Աստուծոյ արքեպիս-
կոպոս Կոստանդինուպոլսի Նոր Հոռվմայ, եւ տեղեկական պատրիարք.
/ տեառն Գրիգորի սուրբ տիրեցելոյ չգառուական կաթողիկոսի ամե-
նայն Հայոց / ուրախ լինելի Տէր:

Կառուցվածքն եսամասն է՝ բանաձև. Կ ու N, և թղթառարք-
ողջույնի բանաձևը: Այս թղթառարք-բանաձևը նույնութեամբ կրկն-
վում է նաև պատրիարքի ստորագրութեան Հատվածում:

Բովանդակություն.

Սկ. - Մերեցեալ ի մէնջ կաթողիկոս պաաուական...

Վրջ. - ...ի փառս Աստուծոյ ձայնակցիմք ի մի եկեղեցի անենա-
սուրբ անուանն Աստուծոյ Հասարակ եւ Համախոհ փառասրութեամբ:

Կառուցվածքը.

ա) Մուտք. Գառիարքը ողջունում է կաթողիկոսին, միաժամա-
տակ Հիշեցնելով, որ իրենք առաքելները գործի շարունակուողն են և
պարատուր են Հեանել նրանցից ժառանգութիւն մնացած ազանդ-
ներին, սեր և զութ Հոգևով միմյանց: Միայն սիրով կարելի է Հասնել
եկեղեցու միասնութեանը և բուժել բաժանման վնասները: Թագաւորին
առաքված կաթողիկոսական նամակից պատրիարքը տեղեկացել է
Հայոց եկեղեցու ուղղափառութեան մասին և ուրախացել միութեան
առաջարկի Համար:

բ) Բուն խնդիր. Գառիարքը Հայտնում է, որ ընդունում է Թա-
գաւորի կողմից կաթողիկոսին ուղարկված թղթի ուղղափառ դաժա-
նութեանը: Չեանկերպում է Երրորդութեան մասին Կոստանդնուպոլսի
եկեղեցու դաժանաբանութեանը, անգրագանում է Աստուածութեան
խնդրին և այն որակում է որպէս «մի բնութիւն, մի էութիւն, մի զու-
րութիւն, մի իշխանութիւն, մի տէրութիւն, մի թագաւորութիւն»: Այ-
նուհետև անցնում է բյուզանդական եկեղեցու Հաճատոյ խոստովա-
նութեանը, ուր երկու բնութիւն, կամք և ներգործութիւն է վերա-
գրում Քրիստոսին, սակայն շեշտում է, «մի է երկու բնութեանցն անձ-
նաւորութիւն»:

գ) Վերջաբան-ամփոփում. Գառիարքը Հիշեցնում է, որ իրեն
Համախոհ եպիսկոպոսներին Հեա անձամբ է ստորագրել կաթողիկոսին

ուղղված այս նամակը: Հույս է հայանում, որ Հայոց եկեղեցին ևս իր եպիսկոպոսներով ու հոգևորականներով ընթացք կտա միավորութային գործին՝ բյուզանդական եկեղեցու օրինակով ստորագրելով պատասխան նամակը: Պատրիարքին հավատացած է, որ երկու եկեղեցիների միութային գործը ավարտին կհասնի:

Թղթալարութ. - ԵնորՀք Տեառն մերոյ Յիսուսի Գրիստոսի եզիցի ընդ Ձեզ և ընդ մեզ. ամէն:

Հրատեչտի բանաձևն ինքնատեղ է և չի կրկնում պատրիարքական մյուս նամակների համապատասխան բանաձևը:

Ստորագրութիւններ. Թղթի վերջում գրված է 20 բարձրատիճան հոգևորականի ստորագրութիւն, ներառյալ Կոստանդնուպոլսի և Անիոքի պատրիարքներինը (այստեղ չափազանց հեաաքքիբ են Վ.Գրյումեիլի և Ժ.Դարուցեղի գիտողութիւնները⁶⁴):

Պարագանք. Ներսես Լամբրոնացին այս Թղթի ծանոթագրութայն (պատճառի) մեջ հայանում է, որ ստանալով կայսեր և պատրիարքի (№ 22 և 23) Թղթերը, կաթողիկոսը և իր շուրջը հավաքված հոգևորականներն ուրախացան, որովհետև այլևս չէր պահանջվում ընդունել բոլոր ինք կետերը. «միայն զայս խնդրեցին զհաւատոյս բան նիւթ միարանութեան»⁶⁵:

Այս թուղթը ևս, ըստ Ներսես Լամբրոնացու, Հոռնկլա է բերել Կոստանդին Հերապոլսեցին:

Թվականը. Նամակի գրման մտավոր թվականը հշտված է № 22-ի առիթով: Պետք է նշել միայն, որ Վ.Գրյումեիլը և Ժ.Դարուցեղը սխալ են թվագրել փաստաթուղթը, հետևելով Յր.Դյուլգերին: Նույն խն մեկ քալլ էլ առաջ են գնացել, չգիտես որտեղից՝ նշանելով նամակի գրման ամսաթիվը. «10 Janvier»⁶⁶:

Հրատարակութիւններ. Նամակը պահպանվել է միայն Հայերեն թարգմանությամբ, տե՛ս ԹԸ, 1871, էջ 175-181:

Գրականութիւն. Բողոյան, Բյուզանդիայի, էջ 250-251, Grumel-Darrouzès, p. 558-559.

64 Տե՛ս Grumel-Darrouzès, p. 558-559, վազմ. 1132:

65 ԹԸ, 1871, էջ 180:

66 Grumel-Darrouzès, p. 558:

Վերնագիր. [1]Քուզթ Գրիգորիսի կաթուղիկոսի Հայոց՝ [2] ճայնակցութեամբ ընդ Հանուր ժողովոյ Հայոց, [3] պատասխանի թողաւորին Հոռոմոց Մանուէլի, [4] յորում եւ ուղղափառ դատաստութիւն ըստ ինչորոյ արքային՝ [5] ճայնակցութեամբ եւ ձեռնադրով անենայն Հաստանեայց եկեղեցւոյ:

Կառուցվածքը Հնգամասն է: $N(1) \approx X(3)$ բանաձևը, նամակի բովանդակութեան մասին ակնարկը(4), և եկեղեցական ժողովի կողմից զբված լինելու նշումը(2, 5): Վազիրազիրն անվանված է «թուղթ զբված լինելու»: Հավանաբար պաշտօնավոր է կաթողիկոսական զբվանատանը զբված վերնագիրը:

Թղթառուարք. Գրիգորիոսի զարացեալ եւ նովա պահեալ արքայից արքայ, կարող եւ բարձր միշտ, ազոստոս եւ ինքնակալ թողաւոր Հոռոմոց Մանուէլ Կամենիոս: / Գրիգորիոս նուստ ծառայ Գրիգորի եւ շնորհիւ նորին կաթողիկոս Հայոց, / եւ որ ընդ ինն սուրբ ժողովոյ:

Կառուցվածքը եռամասն է՝ բանաձև. $X \approx N$, ժողովի կողմից զբված լինելու նշումը:

Այս թղթառուարքը շուրթի ողջույնի բանաձև:
Նամակի Հաջորդ պորբերութեան մեջ (մուտք) պաշտօնավոր է եւ մեկ բանաձև՝ Մանուէլ Ա-ի որդի Ալեքս Բ Կամենիոսի արևշատութեան մեկ թանաձև՝ Մանուէլ Ա-ի որդի Ալեքս Բ Կամենիոսի արևշատութեան մեկ թանաձև: «...դռուցութիւն Ամենատանն ինեանոց մատուցաք, երժազթանքով. «...դռուցութիւն Ամենատանն ինեանոց մատուցաք, երժազթանքով» Կառուցվածքը եւ փառաք Հանդերձ Մանուկամուտը եւ Մազանց զարուցութեամբ եւ փառաք Հանդերձ Մանուկամուտը եւ Մանուկամուտը եւ թովանդակ մեծապատիւ զարմիւր» (այս բանաձևը Հա-Ալեքսիոսի եւ թովանդակ մեծապատիւ զարմիւր» (այս բանաձևը Համատար N° 21-ում առկա նմանատիպ մեկնորդման Հետ):

Բովանդակություն.

Սկ.-Չգիր Հրամանի Ձեր ծանեայ Հանդերձ սուրբ ժողովով եւ անենայն եպիսկոպոսակցաք...
Վրջ. - ...եւ ժաղթանաք անզրանկացն եկեղեցւոյ եւ ստորնայնոյ:

Կառուցվածքը.

ա) Մուտք. կաթողիկոսը Հայտնում է, որ Մանուէլ Ա-ի թղթին Դ ծանոթացել են սուրբ ժողովը և բոլոր եպիսկոպոսակիցները: Գրիգոր Դ կաթողիկոսը Հավաստում է, որ մինչ բարեփառ թաղավորը իրազուցուցուցն էր Հաստատում իր տիեզերական իշխանութեան ներքո զբարձր ուղղափառներում, ինքն ազոթում էր նրա և զաւճաւանգ Ալեքսեղով ուղղափառներում, ինքն ազոթում էր նրա և զաւճաւանգ Ալեքսեղով (որ արևշատութեան Համար):

բ) Բուն խնդիր. Կաթողիկոսն իր գահունակությունն է Հայտնում կայսեր ուղարկած թղթում առկա Հովտաի խոստովանության ուղղափառ դավանության զրույթներին և Հովատում, որ դրան մայնակից է նաև Հայոց եկեղեցին, որի գավանանքը կայսրին քաջահայտ պետք է լինի ներսես Դ Շնորհալու նամակներից: Այնուհետև, կրկնելով իր ուսուցչի գրածը, Հայտարարում է, որ Հայոց եկեղեցու գավանանքը մեղ է Հասել առանց արտաի, իսկ ուղղափառությունը ավանդ է ստացել մեր նախնիներից: Այնուհետև անգրագասունում է Հայոց եկեղեցու ուղղափառության հիմքը դարձած եկեղեցական ժողովներում (Նիկիայի, Կոստանդնուպոլսի, Նիսիայի, ապա՝ Անկյուրիայի, Կեսարիայի, Նիոկեսարիայի, Գանդարի, Լաոզիկիայի, Սարգիկեի) ընկառնված Հարցերին, ընդունած որոշումներին, նշում է, թե այդ Հովատներին ովքեր են մասնակցել Հայ կղերականներից, որ Հերձվածներն են նզովվել զրանցից յուրաքանչյուրում և այլն: Հովատացնում է, որ Հայոց եկեղեցին նշված ժողովների ընդունած որոշումներից երբևէ չի Հեռացել՝ ոչ աշ, ոչ էլ մահ և միշտ Հեանել է Հերձվածների դեմ պայքարող սուրբ Հայրերի ուղղափառ դավանությանը: Այնուհետև Հերթով թվարկում է այն Հերձվածները, որոնց նզովում է Հայոց եկեղեցին (Արիտի, Մակեդոնի, Գուլոս Եամշտացու, Նեստորի, Նիտրեսի), ու նշում, որ Հայոց Հովատո խոստովանությունը կազմված է նրանց դեմ պայքարող սուրբ Հայրերի գավանած Հովատամքի վրա: Բերվում է Հայոց եկեղեցու և իր Հրավիրած ժողովում ընդունված Հովատամքի բանաձևը, ուր խոսվում է Քրիստոսի և՛ մարդկային, և՛ աստվածային բնության մասին, սակայն չի շեշտվում «երկու բնութիւն» բանաձևը: Ապա Հատվածներ են բերվում սուրբ գրքից և առաքելական թղթերից Քրիստոսի Աստուածային և մարդկային բնության մասին: Քաղվածքներ են բերվում Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նյուսացու աշխատություններից «երկուց միացելոց» բնությունների մասին: Առանձին-առանձին խոսում է Քրիստոսի և՛ մարդկային, և՛ աստվածային բնության մասին: Ապա նզովքի է ներթարկում նրանց, ովքեր կՀակառակվեն նանաչել այս ուղղափառ դավանությունը: Կաթողիկոսը և եկեղեցական ժողովը բյուզանդական եկեղեցու Հովատոյ խոստովանությունը Համարում են ուղղափառ, միաժամանակ նշելով, որ իրենք կայսրին են ուղարկում Հայոց Յովհաննես Կաթողիկոսի (Հովանաբար Օձնեցու, այս մասին տե՛ս նաև № 21) Հովատարանական երկը, որով բյուզանդական կողմը կարող է Համոզվել, որ ուղղափառությունը Հնուց ի վեր մուտք է գործել Հայոց եկեղեցի: Դրա Համար Հարկավոր է միայն ճշգրիտ և Հովատարին թարգմանությամբ ընթերցել և տեսնել:

1178 Բ. ապրիլ

Վերնագիր. [1] Թուզթ Գրիգորիսի կաթուղիկոսի Հայոց [2] եւ ընդ Հանուր Հայաստանեայց ժողովոյ, [3] ի կաթուղիկէ եկեղեցին Հոռոմոց եւ յոր ի նմա սուրբ ժողովն, [4] պատասխանի թղթոյն Միքայէլի պատրիարքին՝ [5] որ նախ քան զայս փոխեցաւ յաշխարհէ ի Քրիստոս:

Կառուցվածքը Հնգամասն է՝ N(1) ու Y(4) բանաձև, ընդգծված է Հայոց եկեղեցական ժողովի կողմից Հաստատված (2) և Կ.Պոլսի եկեղեցական ժողովին ուղղված լինելու(3) փաստը, պատրիարքի մահվան մասին նշումով(5):

Թղթառաջք. - Սրբոյ եւ մեծի Աստուծոյ եկեղեցւոյ՝ որ ի զըլուսեղ տիեզերաց, ի Թագաւորական մայրաքաղաք Կոստանդինուպուլիս, տէրանց եւ պաշտաւեակից եղբարց, նախաթոռ պատրիարքաց սրբոց, եւ եպիսկոպոսակցաց պատուականաց, քահանայականաց զասուց եւ Համազումար ամենայն ժողովոց կղերիկոսաց՝ ըստ իւրաքանչիւր կարգի եւ ստախանի զանազանելոց, որք յիմաստութեանդ տանար զիմանալին Աստուած Համազաղափար իմանալիացն զասուց ի նիւթական բնութիւնս պաշաէք, երեք յերես բաժանեալք եւ ի մի լրութիւն աստուածեղէն սպասուորութեանն միաւորեալք, անզամբ զգայականք էշմարիտ զլիսոյն, եւ անեցեալք ի պատնաս փոռարանութեան անկարաւա բնութեանն: / Գրիգորիոս նուասա ծառայ Քրիստոսի, եւ ողորմութեամբ նորին Կաթուղիկոս Հայոց, / եւ որք ինեւ եկեղեցւոյս Քրիստոսի որ ի մեզ ժողով արքեպիսկոպոսակցաց, եպիսկոպոսակցաց, Հարց եւ փարզագեոաց, քահանայից եւ կրաւնուորաց եւ ամենայն լրութեանս Հայոց, / զշնորհս եւ զխաղաղութիւն ի Քրիստոսէ Աստուծոյ ժողովեմք ձեզ, եւ ալաթիւք Չերովք մեզ:

Կառուցվածքը քառամասն է՝ բանաձև. Y ու N: Նամակն ուղղված է ոչ չ բյուզանդական եկեղեցուն (Y): Անմիջապես Հաջորդում է կաթուղիկոսի անունն ու տրագոսը (N) և նշված է Հայոց ոչ չ եկեղեցական Հանրությանը: Վերջում՝ ողջույնի-բանաձևն է:

Բովանդակություն,

Սկ. - Ընկալաք զնամակս խաղաղութեան եւ որ ի Տէր մեր Թրուս Քրիստոս ուղղափառ խոստովանութեան...

Վրջ...եւ առ եղբարս զսէր եւ զխաղաղութիւն պայծառացուցէք:

Կառուցվածքը.

տուածարանութեանդ»: Վազերագիրը թվագրված է: Թղթավարաւ պարունակում է միայն հրատեղի բանաւը: Թղթավարաի շարունակութիւնը Հանգիստացող վերորդիայ պարբերութիւնը տարրվա իմաստով Հեռ գրութիւն (= P.S.) է հիշեցնում:

Ստորագրութիւններ. Նամակի տակ ստորագրել են Հայոց եկեղեցու երկու կաթողիկոս, ինք՝ արքեպիսկոպոս, քանեբնու՝ եպիսկոպոս: Հասկնալում նստող կաթողիկոսի տիպոսաշարի մեջ Հեռաքրքրութիւն է ներկայացնում «Կաթողիկոս Հայոց Մեծաց» տիպոսը, որը շատ հին ծագում ունի և արձանագրված է արզեն Զ-է գարերի վազերագրերում: Ամբողջութեամբ բերում ենք Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի տիպոսաշարը. «Գրիգորիտ ողորմութեամբն Աստուծոյ Կաթողիկոս Հայոց Մեծաց եւ յաջորդ մեծի Աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին»: Ինքնատիպ է և պատմական արձանակներ ունի Ազգանից կաթողիկոսի ստորագրութիւնը. «Ստեփանոս նուստ Կաթողիկոս տանն Ազուանից»: Արքեպիսկոպոսական ստորագրութիւններից առաջինը Անիի Հոգևոր առաջնորդին է (Բասիլիոս արքեպիսկոպոս թագաւորանիտ քաղաքին Անոյ), երկրորդը՝ Անտիոքինը (Գրիգորիտ արքեպիսկոպոս աստուածայնոյ քաղաքին մեծին Անտիոքայ), երրորդը՝ Երուսաղեմինը (Մահակ արքեպիսկոպոս աստուածակոս քաղաքին Երուսաղեմի), չորրորդը՝ Տարսուսինը (Ներսէս արքեպիսկոպոս մայրաքաղաքին Կիլիկիացոց Տարսուսի), հինգերորդը՝ Եղեաիայինը (Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Եղեաիայ), վեցերորդը՝ Տիբիսիսինը (Բասիլիոս արքեպիսկոպոս թագաւորանիտ քաղաքին Վրաց Տիգրաց), յոթներորդը՝ Սյունիքինը (Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Սիւնեաց), ութերորդը՝ Կապադովկյան Կեսարիայինը (Թովհանէէս արքեպիսկոպոս Կեսարի Կապադովկացոց): Այս ստորագրութիւններում արտացոլված է մի շարք քաղաքների Հայոց եկեղեցու մշակութային, Հոգևոր և քաղաքական կյանքում ունեցած կորզողիճեակը (ստատուս): Օրինակ՝ Անի և Տիգրիսը անվանված են թագաւորանիտ քաղաքներ, Տարսուսը՝ Կիլիկիցիների մայրաքաղաք, իսկ Անտիոքը և Երուսաղեմը Համապատասխանաբար՝ աստվածային և աստվածակոս քաղաքներ: Հիշատակված արքեպիսկոպոսութիւններից երեքը գտնվում են Մեծ Հայքի տարածքում (Անի, Սիւնիք[Տաթև], Դուին), երեքը՝ Ասորիքում (Անտիոք, Երուսաղեմ, Եղեաիա), մեկը՝ Կապադովկիայում (Կեսարիա), միւսը՝ Կիլիկիայում (Տարսուս), մեկ ուրիշը՝ Վրաստանում (Տիգրիս): Իրենց ստորագրութիւնը գրած եպիսկոպոսներից տասնմեկը Մեծ Հայքից են (Կարին, Նախնավան, Բզնունիք, Մանազկերտ, Տարսուս, Մոփք, Հեր և Զարեանդ, Թեոդոսուպոլիս, Մեխանեն, Աշմուշատ, Նփրկերտ), չորսը՝ Կիլիկիայից (Անարգաբա, Սելևկիա, Մամեստիա, Կոնիսոն), երեքը՝ Հյու-

օխային Ասորիք (Մաժոսատ, Ալամեա, Լաոզիկիա), մեկը՝ Գարսևա-
տանից (Մալմաստիայ և Իրանն Գարսից), մեկը՝ Կիլիկիայից, երկուսը՝
Կապադոկիայից և Փոքր Հայքից (Սերաստիայ, Նեոկեսարիայ): Ա-
րեմե՛ Լոսմիլայի եկեղեցական ժողովում կազմված վազմադրերի
Հաստատմանը մասնակցել են երեսուն բարձրաստիճան հոգևորական,
որոնք ներկայացնում էին Հայոց առաքելական եկեղեցուն ենթակա
գրեթե բոլոր գլխավոր թեմերը:

Թվականի մասին տե՛ս N° 24:

Գարսևադաներ, Այս և նախորդ նամակները (N° 24 և 25)

Հավանաբար չեն Հասել Կոստանդնուպոլիս, որովհետև ներսես Լամբ-
րոնացին ՊեՄ-ի վերջարանում Հայանում է, որ դրանք սկզբում շտապ
ուղարկվել են կայսրութայն մայրաքաղաք, սակայն գեապանազնաց-
ները Հասնելով Կեսարիա, չեն կարողացել ավելի առաջ շարժվել և ետ-
են վերադարձել: Այս երբ կրկին են ցանկացել դրանք առաքել Հա-
սն վերադարձնել: Լոսմիլա է Հասել կայսեր մահվան թթթը, որով անկատար
ցեառիբոլը, Լոսմիլա է Հասել կայսեր մահվան թթթը, որով անկատար
են մնացել միութայն բանակցությունները: Այս և նախորդ նամակը
չեն Հասել Կ.Պոլիս և պահպանվել են միայն Լոսմիլայի նոտարական
գրասենյակում:

Հրատարակություններ. ԹԸ, 1871, էջ 192-199:

Գրականություն . Օրմանեան, Ազգապատում, սյուն 1474-

1475: Բողոյան, Բյուզանդիայի, էջ 250-251:

★

★

★

Հիմք ընդունելով Բյուզանդիայի քաղաքական շահերը, զիվա-
նագիտական փոխհարաբերութունների այս ժամանակաշրջանը պայ-
մանականորեն Հետքավոր է բաժանել Հետևյալ փուլերի:

ա) 1165-1166 թթ. Հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական

հարաբերությունների սկզբնավորման փուլ: Բյուզանդիայի միտումն է

ամրապնդել իր գիրքերը կիրիկիայում, շահագրգռել Հայկական

բնակչությանը: Այդ իսկ պատճառով քննվում են զավանստիսական

հարցեր, սակայն բյուզանդացիները որևէ պահանջ չեն պարտադրում:

Բանակցությունները վարում են բյուզանդական աշխարհիկ պաշտոն-

յաները:

բ) 1166-1169 թթ. Բյուզանդիան իր ուշադրությունը սևեռել է

արևմուտքին, Հայոց եկեղեցու Հետ Հարաբերությունները ժամանակա-

գորպես գաղափարցվում են:

գ) 1169-1175 թթ. Մանուել Ա Կոմնենոսը վերականգնում է բանակ-

ցությունները Հայերի Հետ: Քաղաքական տեսանկյունից Մանուելին

կրկին հրապուրում է արեւելքը: 1169 թ. Երուսաղեմի թագավորի Հեռարկածախնդրական արշավանք է մեռնարկվում զեպի Եգիպտոս, սըրվում են փոխհարաբերությունները Յրիզրիի Բարբարոսայի գաշնակից Իկոնիայի սուլթանության հետ: Բյուզանդիան քայլեր է մեռնարկում մոտենալու Հոսմի պապական եկեղեցուն: Մանուել կայսրը որոշում է Հարձակման անցնել Հայոց եկեղեցու դեմ և պարտադրում է ինը ծրագրավանական պահանջ: Բյուզանդական դեսպանագնացությունները զննվաբարում է թագավորական ծառայող Նիկոլոս թեոքրիանոսը: Բանակցություններին մասնակցում է նաև Փրիլպուզուրի Հայկական վանքերից մեկի առաջնորդ Հովհաննես Ութմանը:

զ) 1175-1176 թթ. Մանուելն արշավում է արեւելք՝ պատերազմելու Իկոնիայի սուլթանության դեմ: Առաջին անգամ այս բանակցությունների պատմության մեջ դեսպանագնացություն է մեռնարկում Հայոց կաթողիկոսը: Բանագնացն է Հոսմիլյայում մեծացած Կոստանդին Հուլն քահանան:

ե) 1176-1178 թթ. Բյուզանդիան ամբողջովին կորցնում է իր զիբքերը Կիլիկիայում և Փոքր Ասիայում: Մանուելը Ա Կոստենոսը 1176 թ. սեպտեմբերին պարավում է Միրիոկեֆալոնի մոտ: Հայոց եկեղեցու Հեռահարաբերություններում բյուզանդական կայսրը ստիպված էր հրաժարվել ութ ծրագրական պահանջներից և խնդրել, որ կաթողիկոսն ընդունի միայն մեկ՝ զավանական կեռ: Ակնատու է արեւելքում Բյուզանդիայի քաղաքական դերը եկեղեցական բանակցություններում զիլումներ կատարելու, իր զիբքերը վերանայելու գործում:

ԳԼՈՒՍ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ՉԵՎԱՔԱՆԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանում գործավարած միջնադարյան պաշտոնական փաստաթղթերի նշանակալի մասն ընդօրինակվել է հեռազբերում, իսկ հիմնական դանդաղ զիջմանաների տեղափոխությունների, կողմնորոշումների, լուծարման հեռանկարով՝ սննչացել: Այնուամենայնիվ, պաշտոնական ընդօրինակություններն հնարավորություն են ընձեռում մտազուրկ պատկերացում կազմել մեր նոտարատներում պաշտոնական մտաքննարկման միջնադարյան պաշտոնական վավերագրերի կատար և Հայկական միջնադարյան պաշտոնական վավերագրերի կատարումը և բանաձևային համակարգերի մասին: Դրանց ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս պարզաբանել յուրաքանչյուր փաստաթղթի վավերականության հարցը և որոշել թե ինչ չափով զբանջ կարելի է պատահարները պատմագրության սարքեր բնագավառներում:

Այս գաղափարներն վերաբերող փաստաթղթերը մեզ են հասել երկու լեզվով. հունարեն և Հայերեն: Վավերագրերի մի մասն էլ առնչվել է Հակոբիկ-ասորական եկեղեցու պատրիարք Միքայի Ասորու (1166-1199) մեկնարանություններով, նրա զբղիս պատկանող ժամանակագրության բնագրում¹:

1165-1178 թթ. բանակցությունների ընթացքում զբղիս է մտ 25 նամակ և փաստաթուղթ, որոնք զուրա են եկել կայսր Մանուել Ա Կոմնենոսի (1143-1180), պատրիարք Միքայի Գ Անքիալոսի (1170-1178) և Հայոց կաթողիկոսներ Ներսես Դ Ենոբազու (1165-1173) ու Գրիգոր Դ

¹ Պետր Է Շել, ուր Միքայի Ասորու ժամանակագրության մեզ հետաքրքրող մասը լի պատկանվել առերինն բնագրով: Այս հույարձանի թրատարակի և փոխաներինն թարգմանի Ժ-Գ. Օսթրոմ Ռիչարդ Քասկանդ վերականգնում է, հետևելով Բար Հեյրենայի ժամանակագրությանը (տես՝ MS. c. III, p. 334-336): Հայ-բյուզանդական փոխառախելությունների աստիճանագրության տեսանկյունից ոչորքն հետաքրքրողն են Սերկալացում մաս Միքայի Ասորու երկի փոխառաջան հանդերձ թարգմանության երկու խմբագրությունները (տես՝ ՄԱ, 1870, էջ 459-463, և հմմտ. ՄԱ, 1871, էջ 459-462):

Տգայի (1173-1193) նոտարական գրասենյակներից: Հիշատակված թվից, ինչպես Համոզվեցինք, մեզ է հասել միայն 20 ամբողջական վավերագիր (տե՛ս №№ 2-8, 10-16, 19, 21-25): Մնացած Հինգ վավերագրերից Հատվածներ կամ գրանց մասին տեղեկություններ են միայն պահպանվել այդ և Հաջորդ դարաշրջանների մատենագրական մի շարք երկերում (տե՛ս №№ 1, 9, 17, 18, 20): Կրկնում ենք՝ ուսումնասիրության առարկա վավերագրերի Հիմնական մասը մեզ է հասել ներսես Լամբրոնացու կաղամած ժողովածոյի կազմում, իսկ երկու վավերագիր պահպանվել է միայն Հունարենով, Թեոբրանոս Մադիսարոսի «Տրամատուսութիւններ»-ի բնագրում (№№ 10, 11): Փաստաթղթերի մի նշանակալի մասը մեզ է հասել և՛ Հայերեն, և՛ Հունարեն պատճեններով (№№ 7, 8, 12, 13, 14): Վավերագրերից միայն մեկն է, որ չի մտել Հիշատակված երկու ժողովածուներից որևէ մեկի կազմի մեջ, այլ Հասել է ասանձին, երկու Հայերեն ձեռագրերի ավանդությանը (№ 21):

Այժմ փորձենք վավերագրագրիտական քննության Հիմքի վրա վերականգնել փոխհարաբերությունների այն սկզբունքները, որոնք, նոտարական գրասենյակների մակարդակում, զոյություն ունենին Հայոց եկեղեցու և Բյուզանդական կայսրության միջև: Նման աշխատանքի արդյունքները թույլ կտան ավելի ամբողջական պատկերացում կազմել պաշտպանված նյութի մասին, քնդարձակել մեր դիտելիքները Հասնկայի Հայոց կաթողիկոսարանի, կոտանդնուպոլսի կայսերական և պատրիարքական նոտարական գրասենյակների աշխատանքների մեկ անձանի և մի բնագավառի վերաբերյալ:

ա) Կաթողիկոսական թուղթ առ կայսր.

Պե՛տ ժողովածոյում պահպանվել է Հայոց կաթողիկոսներ ներսես Դ Ենորհալու և Գրիգոր Դ Տգայի գրչին պատկանող ինը վավերագիր (տե՛ս №№ 2, 4, 5, 6, 8, 15, 19, 21, 24)՝ ուղղված Բյուզանդական կայսրության քաղաքացիական իշխանություններին և Մանուի Ա Կոմնենոս կայսրին: Գրանցից զեցը (№№ 2, 4, 5, 6, 8, 15) պատկանում է ներսես Դ Ենորհալուն, երեսը՝ Գրիգոր Դ Տգային (տե՛ս №№ 19, 21, 24): Այդ վավերագրերից Հինգն է միայն, որ ունի կայսրին առաքված պաշտոնական նամակի տեսք (տե՛ս №№ 8, 15, 19, 21, 24): Ներսես Դ Ենորհալու գրած առաջին թուղթը Հասցեատիրոջը՝ Կիլիկիայում կայսեր ներկայացուցիչ Ալեքս Աբսուխին է Հանձնված Գրի-

ՊԵՄ ժողովածու և մազիստրոս Թեոբրիանոսի «Տրամախոսութիւններն» շնագիր մուծվելը այդ վավերագրերը, Հովանաբար, վերնագրվել են Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսական զիվանատան պաշտօնում և Կոստանդնուպոլսի կայսերական նոտարատանը: Այդ մասին են վկայում ՊԵՄ-ի, Ա.Տեր-Միքելեանի Հայտնաբերած Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի (N° 21) և Թեոբրիանոսի «Տրամախոսութիւններում» առկա ներսես ԵնորՀալու թղթերի սկզբունքորեն իրարից տարբերվող խորագիր-բանաձևերը:

ՊԵՄ-ում ներսես Համբուսնացին ռեալորել և կոնկրետացրել է իր բերած նամակների խորագրերը, Հարմարեցնելով ժողովածուի տրամաբանական կառուցվածքին և լուծումներին: Փորձենք պարզել, թե ինչպիսի վերնագրերով էին պաշտօնագրում այդ վավերագրերը Հռոմկլայի կաթողիկոսական զիվանատանը: Ինչպես ասվեց վերևում, դրամենահատկանշական նմուշը Ա.Տեր-Միքելեյանի Հրապարակած թղթի խորագիրն է. «Թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի, պատասխանի գրեալ ի Գրիգորէ կաթողիկոսէ Հայոց»: Հետագայի գրիչներն ավելացրել են նաև «որ ի Կլայն Հռոմեական» դարձվածքը, սր պաշտօնագրի է Հիշյալ թուղթը պարունակող մեզ Հասած երկու ձեռագրերից միայն մեկում (ավելի ուշ ընդօրինակվածում): Ինչպես տեսնում ենք, խորագրում արտացոլված են եղել Հասցեատերը և առաքողը իրենց Հիմնական տիտղոսներով: ՊԵՄ-ում Կայսրութեան քաղաքացիական պաշտոնյային և Ռյուզանդական կայսերն ուղղված կաթողիկոսական թղթերի վերնագրերը ներկայացնում են Հետևյալ պատկերը.

ա) «Գիր Հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ՝ / գրեալ ի Ներսիսէ արքեպիսկոպոսէ (յնգբարէ տեսն Գրիգորիսի կաթողիկոսի Հայոց), / ի խնդրոյ գերապառի փեսայի ինքնակալ Թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի Ալէքսի մեծի պատաստատաօսի, / յորժամ ել յԱրեւելս եւ էր ի Մամեսոսի մայրաքաղաքին Կիլիկիացոց, / ի Թուականութեանն Հայոց՝ վնց Հարիւր չորեքտասան» (N° 2),

բ) «Պատասխանի առաջին թղթոյն Թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի, / գրեալ Ներսիսի կաթողիկոսին Հայոց» (N° 4),

գ) «Մաշմանք Հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ՝ / գրեալ Ներսիսի կաթողիկոսի Հայոց, / ի խնդրոյ աստուածատէր Թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի» (N° 5),

դ) «Նորին՝ / յազազս աւանդութեանց եկեղեցւոյ» (N° 6),

ե) «Պատասխանի թղթոյն մեծի Թագաւորին Հոռոմոց կիս Մանուէլի, / գրեալ սրբոյն Ներսիսի կաթողիկոսի / վասն ճշմարիտ դաւանութեան Հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» (N° 8),

դ) «Պատասխանի թագաւորական զրոյս / տեառն Ներսիսի՝ երրորդ անգամ» (N° 15).

է) «Թուղթ Գրիգորի կաթուղիկոսի Հայոց՝ (որ զկնի տեառն Ներսիսի յաջորդեաց զաթոռն), / առ բարեպաշտ թագաւորն Հոռոմոց Մանուէլ» (N° 19).

ը) «Թուղթ Գրիգորիսի կաթուղիկոսի Հայոց՝ / ձայնակցութեամբ ընդ Հանուր ժողովոյ Հայոց, / պատասխանի թագաւորն Հոռոմոց Մանուէլի, / յորում եւ ուղղափառ զաւանուութիւն ըստ խնդրոյ արքային՝ / ձայնակցութեամբ եւ ձեռնագրով ամենայն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» (N° 24):

Բերված խորագրերից առաջինն անմիջականորեն ուղղված է Բյուզանդական կայսրին և ունի պատժողական բնույթ, ինչը մեզ թույլ է տալիս ենթադրել, որ այս վավերագիրը կաթողիկոսական իրավաստանը պետք է պաշտպանվեր. «Գիր Հաւասայ խոստովանուղիվանասանը պեաք է պաշտպանվեր. «Գիր Հաւասայ խոստովանուղիվան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, գրեալ ի Ներսիսէ արքեպիսկոպոսէ, ի խնդրոյ գերապաաիւ փեաայի ինքնակալ թագաւորն Հոռոմոց էմանուէլի Ալեքսի մեծի պառասառասորին ի թուականութեան Հայոց՝ փեց Հարիւր չորեքասան» Հովանական վերնագրով: Մնացած բանաձևերն, ինչպես ենթադնեցինք, ավելացրել է ՊՄ-ի կողմող ներսեսւ Լամբրոսացին, Հարմարեցնելով իր երկիր բովանդակությանը:

Առաջին Հայացքից տանձնանում են ներսեսու Ենոբժայու և Գրիգոր կաթողիկոսի թղթերի տարբեր բանաձևային Համակորգ ունեցող խորագրերը: Այն ներսեսու Ենոբժայու նամակներն անվանված են «Պատասխանի», այս Գրիգոր Դ-ի նամակները կրում են «թուղթ» անունը: Կաթողիկոսական նամակը Մանուէլի կամենոսի անունից ուղարկված թղթերից մեկում (N° 10) անվանված է ՎԲԳՂ (գիր, թուղթ):

Ավելի միօրինակ և նուտարական գրասենյակի աշխատանքների բանաձևային մոտեցումներին մաս են բ, ե, զ, է) թղթերի վերնագրերը, իսկ բ) և զ) թղթերի խորագրերում ավելացված են «առաջին թղթոյն» և «երրորդ անգամ» նուտարական գրասենյակի Համարապաշտ չհիշեցնող զարմվածքները: Հավանաբար ներսեսու Լամբրոսացին է ե) թղթի վերնագրում ավելացրել «վասն նշմարիտ զաւանութեան Հաւասայ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», իսկ է)-ում. «որ զկնի տեառն Ներսիսի յաջորդեաց զաթոռն»: Բառակապակցությունները: Թվում է նաև, որ Հետսամուտ է ե) թղթում ներսեսու Դ Ենոբժայու «սուրբ» Հորջորջումը: Ը) թղթի խորագրի մեջ ներսեսու Լամբրոսացին ավելացրել է «յորում եւ ուղղափառ զաւանութիւն ըստ խնդրոյ արքային՝ ձայ-

նակցութեամբ ևւ ձեռնադրով ամենայն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ՝
Հատվածը:

Վերորերյալից կարելի է մահարեւել, որ Հոսմիլայի կաթողիկոսական նոտարատանը ներսես Դ ԵնորՀայու գրած, բյուզանդական կայսերն տաքոված թղթերը վերնագրովն են Հեռեայլ բանաձևով՝ «Պատարանի X «գրեալ N», սկզբում զնեղով կայսեր տրագոսն ու առեւը, ապա՝ կաթողիկոսինը: Բացառություն է կողմում միայն ներսես Դ ԵնորՀայու վեցերորդ թուղթը, ուր X-ի (իմա՝ բյուզանդական կայսեր) տրագոսն և անվան փոխարեն ներսես Լամբրոնացիի սրբազրել է «թագավորական» բառով:

Ուշադրով է մեկ այլ Հանդամանք ևւ. Գրիգոր Դ Տղայի թղթերում առկա է Հեռեայլ բանաձևը. «Թուղթ N » X»: Այս Հանդամանքը խոսում է կաթողիկոսական նոտարական գրասենյակի աշխատանքում նոր բանաձևի պատարծման մասին:

Գետք է կրկին նշել, որ այս թղթերից ոչ մեկի կոստանդնուպոլիս ուղարկված բնագիրը վերնագրված չի եղել: Այդ է վկայում նաև ներսես ԵնորՀայու Հուշարեւով պաշտպանված թղթի խորագիրը, որն ամենայն Հաճեանկանությամբ արված է բյուզանդական կայսերական նոտարատանը, որտեղից և վերջրի է Թերթուսա մագիստրոսը, թերևս կատարելով նաև սեփական լրացումները. «Πιττάιον του Καθολικου της Ἀρμενίας Νοόεσσου προς τον βασιλέα κύρον Μαιουήλ, σταθιέν ει' ανθρώπων αὐτοῦ του βραχαμίων καὶ ἐξελληνισθέν παρὰ του μοναχοῦ του Ἀτμάνου του ἀπὸ Φιλιππουπόλεως, παρουσίᾳ καὶ του μαΐστρου Θεωριανου, μητὰ δεκαμβοίῳ (υδρικτιώνος τετάρτης)» («Թուղթ կաթողիկոսին Հայոց ներսեսի առ Թագավոր տեղ Մանուել, ուղարկված նրա մարդկանց (իմա՝ ծառաների - Ա.Բ.) վրախամյանների միջոցով և Հուշարեն թարգմանված Փրիլպուլգուտի վանական Աթգիրթուտի զեկաւերք ամսին»): Այս խորագիրը թույլ է տալիս քիչ թե շատ ամբողջական պատկերացում կազմել բյուզանդական արքունիան նոտարատանը փաստաթղթերի պաշտպանման կարգի և սկզբունքներին մասին: Ինչպես տեսնում ենք, նամակի վերնագիրն ունի Հեռեայլ բանաձևը. «Թուղթ N » X»: Վերնագրում արտացոլված են նաև բերդի, թարգմանչի և նոտարատուն մանելու թվականի մասին տեղեկություններ: Վերջին երեք վավերագրական ավյալները բացակայում են

զուժյամբ է, որ կայսերն ուղղված նամակների թղթառաջների բա-
նաձևերում լայնորեն օգտագործվում էին գրանք, խնդրանքների մի
մասն էլ Հովհաննարար իրենք էին ստեղծում: Այս վավերագրերում
օգտագործվում են կայսեր Հեռնայ առաջոտները:

1) *Քրիստոսապապահեալ* - θεόστέπτος⁸ (ա, բ, գ, գ, հ, զ),

2) *Ինքնակալ* - αὐτοκρατορίας, αὐτοκράτωρ⁹ (ա, բ, գ, զ),

3) *Թիրաճածին* - πορφυρογέννητος¹⁰ (ա, բ, 2, հ),

4) *Ալիզոստոս, օգոստափոս կամ օգոստե* - αὐγουστε¹¹ (ա, բ, հ,
զ),

5) *Սուրբ*¹² (ա, գ),

6) *Թագավոր*¹³ (ա, գ, հ, զ),

7) *Երկրաւորին յերկրի անուանակրի եւ օթապապի*¹⁴ (ա),

8) *արքա* - βασιλέων կամ βασιλεύς¹⁵ (բ, զ),

8. Բյուզանդական «Քրիստոսապապահեալ» (θεόστέπτος) տիտղոս վալերաբերի քանա-
ձևերում չբաճառորթում մեք է սկսած է քարթ: Այս պատվանդան զուգահեռ ձևերն
են Deo coconstus & θεοστοφός (տե՛ս Rösch, ONOMA, S. 67, 140):

9. Այս տիտղոս Հռոմեական կայսրեր քրեդերը եւ պապին դատմ, որպես հոմանքը
Imperator, խն բյուզանդական չբաճառե՛ բաճառե՛ պատվանդանների (տե՛ս Rösch,
ONOMA, S. 33-34):

10. Այս տիտղոս Բյուզանդիայի կայսրական տիտղոսաշարի մեք հարստում է 787
թվականը (տե՛ս Treitzinger, Die oströmische Kaiser, S. 61):

11. Պատվանդան օգոստաբրժան քրեդերի մասին տե՛ս Rösch, ONOMA, S. 34 - 35/

12. Բյուզանդական կայսեր ճյուղ տիտղոս վալերիան է նաև հռոմեական սերգուստրոս-
ներում (տե՛ս Treitzinger, Die oströmische Kaiser, S. 42, 51):

13. Դժգոհում եմ այս տիտղոսի զուգահեռ գտնել բյուզանդական վալերաբերի քա-
նաձևերում, քան որ կայսեր համար քաղաքը (թէ՛) էր միայն հարկան պետություն-
ներ իշխողները (տե՛ս Treitzinger, Die oströmische Kaiser, S. 190, 186, 196, Rösch,
ONOMA, S. 37-38): Խնդր տարեկա քրեդերում համեմատել այս պատվանդանը կար-
նիզական զիվանդե՛ հալանաբար օգոստաբրժել է ճոճոճոճ (տիտղոս վալերաբերի
քան: Այս տիտղոսի կրոնաբարձ մասին տե՛ս Rösch, ONOMA, S. 39-40):

14. Կարողիտական ցուտարտասուք տեղեղված այս պատվանդանով զուգահեռ է անց-
կաբում Քրիստոսի Ըմանունը և կայսեր՝ Ըմանունը անհանգիստների միջև: Երկր վրա երկ-
նաբն թագավորության շարունակությունը պատվանդան կայսրական տիտղոսաշարի
մասին զուգահեռությունը և կայսրական զիվանդե՛ ճոճոճոճ բաճառների օգոստաբրժան
զուգահեռությունը (տե՛ս Rösch, ONOMA, S. 39-40; Treitzinger, Die oströmische Kaiser, S. 32-123):

Այս տիտղոսը իր բյուզանդությունը մտնում է Հռոմեական կայսեր համար
օգոստաբրժված ճյուղ տե՛ս օգոստաբրժան ճյուղ տե՛ս Rösch, ONOMA, S. 152):

15. Բյուզանդական կայսրերի տիտղոսաշարի այս պատվանդանը մասնագետների
կարծիքով պաշտոնական վալերաբերում սկսում է կիրառվել 629 թվականը (տե՛ս
Rösch, ONOMA, S. 23, 37-39, 40-41, նաև Treitzinger, Die oströmische Kaiser, S. 186):

9) արքայից արքայ¹⁶ (հ, զ),

10) Հռոմեացից կամ Հռոմաց - Բ՛ւմից կամ Դ՛ւն Բ՛ուլուսիւն¹⁷
(բ, գ, զ),

11) յայթաղ - նւղիտ¹⁸ (բ, զ),

12) սիրող բարեպաշտութեան եւ խաղաղութեան եկեղեցւոյ -
Փ(ւլե տից Եւսեբեւոս կա՛մ Դից Երնից Դ՛ւն Եկկղիօսւն¹⁹ (բ),

13) արքայապետ²⁰ (բ, զ),

14) բարձր²¹ (գ, հ, զ),

15) կիս²² (զ),

- 16) Նրէ կրի՛ն բու՛սարե՛ն վո՛խակրե՛նք այս պատվանո՛ւնը, պապ կատանա՛նք ճիշե-
միտական աշխարհում տարածված Բոսլեւո՛ս Դ՛ւն Բոսլեւո՛ս տիտղոսը: Ալեքսեղ,
ակալան, ակար է Եջի, որ այս պատվանո՛ւնը երգեք քրտազնական կարտերի տիտ-
ղոսաշարի մա չի կազմել: Վաղ քրտազնական վավերագրերում կարտերը այս
պատվանո՛ւնով բնորոշում էին Չիպո՛կ Աստուան Գաղսկապատան քաղաքներին:
Ալեմեհեւ տիտղոսը ճեղգիւտե՛ ճոտարարան է ծանոթում (տե՛ս Բ՛ւլուս, ONOMA, S.
156): Ուշագրայ է, որ ժ՛վ դարի կարտիկոսական նոտարատանը կրի՛ն հարտարուն
ե՛ն շնորհել տիտղոսին և նրանով բնորոշել քրտազնական կարտ Բանունի Ա
Կանեհեւոյն:
- 17) Տիտղոսն աստի՛ն անգամ օգտագործել է Ը դարում: Գրանով (Բոսլեւո՛ս Դ՛ւն Բոսլեւո՛-
ս) իր իշխանությունն է բնորոշել քրտազնական կարտ Բիթլիյան Ա-ը (811-813):
Այս պատվանո՛ւնը քրտազնական կարտերը հակադրում էին թի՛ք Բորթրոյանը, որով
բնորոշում էին Արևմտաեյրոպական և Գերմանական կարտերի իշխանությունը
(տե՛ս Իտլինգ, Die ostrodtische Kaiser, S. 187-191):
- 18) Այս պատվանո՛ւնը սկսում է օգտագործվել դեռևս Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամա-
նակներից, ակալան որպես քրտազնական կարտ տիտղոսաշարի անխաղտի ճառ-
օգտագործում է միայն Հերակլ Ա (610-641) կարտեր պատվանո՛ւնը վավերագրերում:
Այս պատվանո՛ւնը քրտազնական հանարներին է՛ն սկզբից կամ victor նկերը (տե՛ս
Բ՛ւլուս, ONOMA, S. 45-46, 80-81, Իտլինգ, Die ostrodtische Kaiser, S. 169-172):
- 19) Ամենայն ժամանակներում այս արտախաղտությունը ստեղծվել և որպես տիտղոս
չբնախաղտում մեջ է դրվել Հռոմեացի կարտիկոսական շիվանատան կողմից:
- 20) Հայերեն վավերագրերում յնամիկող այս պատվանո՛ւնը կարտի է՛ն քարզանի խո-
թող, պատերազմական ակալան տեր, քաղաքապետներ: Այն համապատասխանում է
Հռոմե կարտերական տիտղոսաշարի տարածատ պատվանո՛ւնը, որը victor տիտղոսին
անխաղտի ճառակամից է (տե՛ս Բ՛ւլուս, ONOMA, S. 46-47): Թրոպաօսո՛ս պատ-
վանո՛ւնը քրտազնական ընկալման և օգտագործման մասին տե՛ս Իտլինգ, Die ost-
rodtische Kaiser, S. 182:
- 21) «Բարձր» պատվանո՛ւնը իր «գերազան, վե՛ն, փնե՛ն» նշանակություններով (Վե՛ն, հա,
Ա, էջ 462) ճանաչում է հռոմեական կարտերին որպիսի excellentissimus տիտղոսին
(տե՛ս Բ՛ւլուս, ONOMA, S. 50, A.89): Արք վավերագրերը պատվանո՛ւնը են տերթո՛մի միայն
հայտեն արտերանը:
- 22) Հեւարեւն Եւրոս (տեր) տերթո՛մը քրտազնական կարտերական տիտղոսաշարում
օգտագործվել է կարտիկոսական նոտարատանը:

16) ստտուածաւէր²³ (զ),

17) սր նստիս դյուխ ընդՀանուր տիեզերաց ծայրագոյն պատուով եւ իշխանութեամբ²⁴ (զ),

19) Բրիտանորս զորացեալ²⁵ (ն, զ):

Ինչպէս տեսանք, Հիշատակված պատմանունների մի մասն (1, 2, 3, 4, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 16) է միայն պատագործվում հայեր սուղարկած վազերագրերում, մյուսներն՝ ամենայն Հաղանահանութեամբ, կաթողիկոսական զիվանատանը աշխատող նատորների գործունեութեան արգասիքն են²⁶:

Կաթողիկոսական թղթառաջը-գիմուսմի երկրորդ մասը, այսինքն՝ նամակագիր-կաթողիկոսի պատմանուններին վերաբերող Հատվածն ավելի քան Համեստ է: Այն բացակայում է ա, բ, և թղթառաջներում, և պահպանվել է միայն վազերագրերից երեքում (զ, գ, զ), որոնցից միայն գ-ն և զ-ն են Համեստաարտը ամբողջական: Այստեղ պատագործված են կաթողիկոսին Հատկանշական Հեանյալ մեակերպումներն ու պատմանուն-տիպոսները:

1) նուսատ (գ, գ, զ),

2) ծառայ Աստուծոյ համ ծառայ Բրիտանոր (զ, գ),

3) շնորհիւ [եւ սղորմութեամբ] նորիկ (զ, զ),

4) կաթուղիկոս Հայոց (զ, գ, զ):

Ի տարբերութեան կայսերական նամակների թղթառաջների, կաթողիկոսների կայսրին ուղղված նամակների թղթառաջը սկսվում է Մանուել Ա Կոմնենոսին զիմոզ (թղթառաջ-գիմուսմ) պատմանուններով (X) որին Հաշարզում է կաթողիկոսի անունն ու տիպոսաշարը (N) [թղթառաջ-բանաձև], ապա Հեանում է սղխույնի բանաձևը: Թըղթառաջի այս երրորդ բաղկացուցիչ մասը երբեմն զրգում է թղթառաջ-գիմուսմից անմիջապես Հեան (զ): Կայսիր անունը բացակայում է պահպանված երեք (ա, բ, ե) բանաձևերում: Ներսես Դ Շիրակացու (զ) և

23 Պատմանունն θεοφιλέστατος հունարեն գրությունը հանդիպում է նաև վաղ շրջանի կայսերական վավերագրերում (Ջեյն ONOMA, S. 66):

24 Բյուզանդական կայսր դիսուլոմ էր ծայրայուն եղևոր և աշխարհիկ իշխանությունը կրող տե՛ս Trilling, Die oströmische Kaiser, S. 161-167):

25 Այս տերմինի բյուզանդական հունարեն տիպոսում են մատնացույց անել:

26 Բյուզանդական կայսերական տիպոսաշարի հնագույն փոփոխակների մասին տե՛ս F. Dölger, Die Entwicklung der byzantinischen Kaiserinsignien und Datierung von Kaiserinsignien in der byzantinischen Kleinkunst, տե՛ս Dölger, Diplomatik, S. 131-151, հատկապես էջ 138, 143: Կայսերական իշխանության ղեկավարն Բյուզանդական տարբերակի մասին ավելի մարմնաց տե՛ս Hanger, Konstantinopol, S. 40-49:

Գրիգոր Դ Տղայի վերջին (զ) թղթում կայսեր անունը զբոսե է թղթա-
ռաջը-դիմուսի վերջում, իսկ Գրիգոր Դ-ի առաջին թղթում (զ) այն
գանձում է թղթառաջը-դիմուսի կենտրոնում:

Թղթառաջըներում ավելի հազվադեպ են պատահում թղթա-
ռաջը-ողջույնի բանաձևերը, որպիսիք տոկա են ժրայն ներսեի Դ և
Գրիգոր Դ-ի մեկական թղթերում. «Յընգալ միչո» և «աղօթիւք ող-
ջոյն առացեմք» բանաձևերով: Դրանցից առաջինը սերտորեն կապված
է վազ միջնադարյան հայկական թղթի ողջույնի բանաձևերի հետ:

Ներսես Դ Շնորհալու թղթի հունարենով պահպանված թղթա-
ռաջի թարգմանութունն աննշան ատրիբուցիաներով կրկնում է
Հայերեն ատրիբուցիան: Նրանում ավելացված են ժրայն կայսեր երկու
պատվանունները՝ πορφυροϋέννετε (ծիրանածին) և τροπαιοϋχε (Հաղ-
թող, պատերազմական ավարի տեր), ռազմավարտե²⁷ մակդիրները,
որոնց Հայտնվելը կարելի է առնչել կայսերական նստարատան աշխա-
տանքի հետ:

Վերջաբան-հրամանի բանաձև. կաթողիկոսական նամակի
թղթավարտի բանաձևը²⁸ ևս թուզթ-վավերազիր համակարգի կարևոր
բաղկացուցիչներից է և սուկա է մեզ Հետաքրքրող զրեթե բուրբ փա-
տաթղթերում.

ա) «Եւ որ սք յեա զաշտտիկ լսելոյ ի մէնջ զայթակզեսցի զար-
մեալ ի մեզ՝ ոչ Հաւատալով ասացելոցս, ինքն ասցէ պատառախանի
Բրիստոսի յաւուր զատաստանի նորա իրբև. զպտռակաող անդամոց
նորին. իսկ այն, զոր միանգամ լսէ և Հաւատայ և ոչ դատի՝ որպէս
ասաց քննողն սրտից, ընդ ճշմարիտ Հաւատացելոցն ընկալցի վարձս
բարեաց ի Բրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որում փառք եւ զորութիւն՝ յա-
ւրտեանս յաւիտենից, ամէն»: (N° 2):

բ) «Ողջ լէք թագաւոր աւգոստէ, երկնաւոր թագաւորին պա-
պանեալ զաւրութեամբ» (N° 4):

գ) «...վարձս ընդ բանաւոր երկրի մշակացն ըստ չափոյ պտղա-
բերութեանն ընկալլիք ի Բրիստոսէ Աստուծոյ, որում փառք եւ զա-
րութիւն ընդ Հուր եւ ընդ Հողոյն սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւի-
տեանս, ամէն» (N° 6):

27 Այս եզրերի և հատկապես սրանցից երկրորդի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս
Hunger, PROCISSION, S. 73-75:

28 Կարևորագույն նամակի թղթավերջի կառուցվածքի մասին տե՛ս Dulger-Karayannopoulos,
S. 48:

դ) 1. «... Գրեցաւ ի Թուսկանիստանս Հայոց զից Հարիւր ինն եւս
սասն. յաճտանն Հայոց՝ Արեգ, եւ Հոսոսոց՝ Հոհոսեմեր» (2. ... ὡσπερ
ὁ ἀληθὴς Ἐμμανουὴλ τὴν ἀόρατον δύναμιν, ὅτω καὶ σὺ τὴν ὄρα-
τὴν τῶν πολεμοῦντων Ἐκκλησίαν καὶ ἀξιοθεύημεν ἰδεῖν σε καὶ
ἀγαλλιασθῆναι εἰς ἐξέαν Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ» (N° 8):

ե) «Ողջ լիւր աւձեալից Աստուծոյ, յաղթող եղեալ Հակառակա-
մարտիցն՝ դաւաւթեալս ճշմարիտ աւձելոյն Երուսաղիմ» (N° 15):

զ) «Ողջ լիւր / յարքունական տէրութեանդ պարագայց ամաւք,
կարող եւ ինքնակալ բարձր աստուածաւէր Թագաւոր» (N° 19):

է) «Ողջ լիւր, աստուածաւէր Թագաւոր» (N° 24):

Բերված բ, ե, զ և է թղթերն ունեն գրեթե մտորինակ բանաձև՝
«ողջ լիւր» ձևակերպմամբ, իսկ չորրորդ թուղթն ունի նաև Հայոց թվա-
կանով թվագրում: Ուրեմն՝ կարելի է ենթադրել, որ կաթողիկոսական
թղթի թղթաձևարար երկմասն է եղել, բաղկացած Հրածեղյան բանաձևից
և թվագրումից: Բացասութուն են կազմում միայն կաթողիկոսական
թղթերի ա, գ, զ (և՛ Հայերեն, և՛ Հունարեն) տարբերակները, որոնք սուկ
քրիստոնեական օրհնանքի բանաձևեր են: Մնացած բոլոր թղթերում
բանաձևը սկսվում է «ողջ լիւր» բառակապակցությամբ, որին Հա-
ղորդում են կաթողիկոսական տարբեր ձաղթանքներ:

Կաթողիկոսները նամակների թղթաձևարումն ևս պատկարծում
են կայսերական արտադրությանը բնութագրող պատվանուններն ու ձև-
վանքաբանությունները.

- 1) աւգոստէ (բ),
- 2) յաղթող եղեալ Հակառակամարտիցն(ե)²⁹,
- 3) յարքունական տէրութեանդ պարագայց ամաւք (զ)³⁰,
- 4) կարող (զ),
- 5) ինքնակալ (զ),
- 6) բարձր (զ),
- 7) աստուածաւէր (զ, է),
- 8) Թագաւոր (զ, է):

29 Արտաղ ևս ճշտաի ունի կապերական սուրճ և տրոսաօջա տիտղոսները (տե՛ս
HARRIS, PROOIMION, S. 73-75):

30 Այս ձևակերպումը բազմական թիվ է և արդեն ակա է կերելի թղթերում (տե՛ս Նաթ
բաղիդր Բազմազան լեզուի, հս. ներքո, վճեղեիկ 1837, էջ 626):

Ինչպես տեսնում ենք, Մանուել Ա Կոմսենասին ուղղված կաթողիկոսական թղթավարաններում ևս չեղանում է կայսերական իշխանության աստվածային բնույթը և այն, որ դա տրված է ի վերուստ:

Թղթավարաի բանաձևը չի պահպանվել միայն Գրիգոր Գ Տղայի «Աբարատ» 1893 թ.-ում (№ 21) հրատարակված թղթում, որի վերջնամասը գտնւս անհայտ է դիտությանը³¹:

Մուտք (Prooimion). Կայսրին ուղղված կաթողիկոսական որոշ թղթերի մուտքերում բացատրվում է, թե ի՞նչ նպատակով է գրված ամբայ նամակը (№ 2, 5), կամ խոսվում է միության չկայանալու պատճառների մասին (№ 19): Երբեմն էլ կաթողիկոսն իր Համեստ կարոզություններից վեր է Համարում Հայոց եկեղեցու Հազատո Հանգանակի մատուցումը, սակայն Հետզանդվում է կայսեր Հրամանին, նույնիսկ երկրորդ կամ երրորդ անգամ է շարադրում այն (№ 5, և այլն): Կաթողիկոսն աստվածային հրաման է Համարում մեծին ու փոքրին, մանավանդ՝ «բարձրագուճին ամենայնի» (բյուզանդական կայսրին) բացարձի իր եկեղեցու Հազատո Հանգանակը՝ Հիմնվելով առաքյալների, մարգարեների և ուղղափառ վարդապետների ասածների վրա: Մի խոսքով՝ Հայոց եկեղեցու Հազատո Հանգանակը կաթողիկոսն Համարում է ուղղափառ և ճշմարիտ (№ 5): Հայրապետն առաջարկում է առանց միմյանց մոլորեցնելու անդրազանայ նաև ծիսական խնդիրներին (№ 6):

Թղթերի մուտքերում Հայտնվում է նաև այն մասին, որ կաթողիկոսը ստացել է կայսերական նամակը (№№ 4, 8, 15, 21) և լսել գնդապետականների պատճառը (8, 15): Մուտքում կաթողիկոսն Հանախ անդրազանում է նաև նամակարերների անձնավորությանը (№№ 5, 8): Առանձնապես Հեռաբերի է անդրազարձը կայսեր արտոսսաչարին, անվանելով նրան երկրի վրա երկնային աստծո անվանակիր և արժուակալ՝ Էմանուէլ (№ 4), կամ մեկը, որը Հանում է նմանվել երկնային էմանուէլին (№ 8): Կաթողիկոսը բարձր է գնահատում կաթողիկն եկեղեցին միաբան զարմնելու կայսեր ցոնկությունը՝ (№ 8): Գրիգոր Տղայի երկու թղթերի մուտքերում Հանդիպում ենք որակական նոր երևույթի, որը չի կրկնվում մեզ Հասած մյուս թղթերում. կաթողիկոսն ազոթում է թագավորի Հաղթանակի և նրա ժառանգ՝ Ալեքսի արևշատության Համար (№№ 21, 24): Կաթողիկոսական իշխանության բնորոշ գծերից մեկն էլ քահանայապետական շնորհի անցումն է: Այդ իսկ պատճառով ուշադրավ է, որ իրենց առաջին նամակներում կաթողի-

31 Այդ մասին տես Մանուէլ, Գրիգոր, էջ 94:

կտաները անվանում են իրենց նախորդ կաթողիկոսի որդի(ՌՔ 4) կամ աշակերտ (ՌՔ 19):

Ռուն խնդիր (narratio) - Ըստ բովանդակության կաթողիկոսական թուղթը կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

ա) ուր բերվում է Հայոց եկեղեցու ընդարձակ Հավատա խոստովանությունը (ՌՔՔ 2, 5, 21, 24),

բ) քննարկվում են երկու եկեղեցիների փոխհարաբերություններում վիճելի ճանաչված ծրարական հարցերը (ՌՔՔ 2, 6),

գ) շարադրվում են երկու եկեղեցիներին Հուզոզ ընթացիկ փոխհարաբերությունների խնդիրները. կատարվում են պատմական ակնարկներ (ՌՔՔ 4, 8, 15, 19):

Վերջաբան-ամփոփում (corroboratio) - կաթողիկոսական նամակի այս Հատվածի ամենահատկանշական բանաձևերը նշովքը (ՌՔՔ 2, 6) կամ աղոթքն (ՌՔՔ 6, 24) են, որոնցով նամակագիրը Հիշատակելով Աստուծուն, իր վրա է վերցնում վազերազրում ասվածի ողջ պատասխանատվությունը: Վազերագրի այս Հատվածում Հիշատակվում են նաև դեսպանագնացները, որոնց կաթողիկոսը վստահել է նաև նամակի Հասցեատիրոջը բանաժող լուրեր Հասցնելու պատասխանատվությունը (ՌՔՔ 4, 19): կաթողիկոսական թղթերի այս Հատվածում երբեմն կոչ է արվում լինել ավելի Հանդուրժող (ՌՔՔ 15, 21), իսկ Գրիգոր Դ Տղան արժում լուծել ավելի զործնական խնդիր, ինչպիսին է Կոստանդին փառանային Հերապոլիս մետրոպոլիտ օծելու հարցը (ՌՔ 19):

Նգրակացություն.

ա) 1165-1178 թթ. Կոստանդնուպոլիս առաջված կաթողիկոսական բուր թղթերն էլ զբվել են Հայերեն լեզվով: Այդ մասին է վկայում ներսես Դ Շնորհալու (ՌՔ 8) թղթի Հուշարեն բնագիրը, որը թարգմանել է Հովհաննես Աթմանը, Թեոփիանոս մաղիսարոսի օգնությունով (այս վկայությունը պետք է Հասկանալ Հետևյալ կերպ. Հայերենից Հուշարեն բառացի թարգմանել է Հովհաննես Աթմանը, իսկ Հուշարենի շարահյուսական կոզմը՝ այսինքն խմբագրությունն ապահովել է Թեոփիանոս մաղիսարոսը): Ամենայն Հավանականությամբ՝ նրանց թարգմանության օրինակը Հայերեն բնագրի Հետ միասին ինչ որ ժամանակ պահպանվել է Կ.Պոլսի կայսերական նոտարատանը:

բ) Թղթառաջբներում և վերջաբան-հրամեշտի բանաձևերում նկատված տարբերությունները խոսում են այն մասին, որ Հոռովկայի կաթողիկոսական գրիմանատանը գեռևս չեն կարողացել մշակել կայսերն առաջվող թղթի միօրինակ բանաձև: Բիչ թե շատ կայուն բա-

նաճև կարելի է Համարել Գրիգոր Դ Տղայի նամակների թղթառաջը-
ներն ու վերջարան-հրամեշաները:

գ) Կաթողիկոսական նամակի թղթառաջի ուսումնասիրու-
թյունը ջույց է առիտ, որ Հայոց կաթողիկոսը միջազգային եկեղե-
ցաբաղաքական բանակցություններում իրեն զսասելի ան աթոռը ստ-
բաղասում է բյուզանդական կայսեր Հեղինակությանը, միշտ օգտա-
գործելով «X « N» բանաձևը:

դ) Հռոմկլայից Կոստանդնուպոլիս ուղարկվող կաթողիկոսական
թուղթը որպես կանոն չի թվագրվում: Բացառությամբ է կազմում
Ներսես Դ Շնորհալու № 8 թուղթը, որը Հայերեն բնագրում թվագրված
է «զրհցաւ ի թուկանութեանս Հայոց վեց Հարիւր ինն և տասն-
յամսննն Հայոց Արեւ և Հոսոսոց՝ Հսկոմեքեր»: Այստեղ Հավա-
նարար գրված է այն թվականը, որով վավերագիրը մուտք է գործել
Հռոմկլայի կաթողիկոսական զիմանառանձն³²: Եթե մեզ Հասած Հայե-
րեն բնագրում փաստաթուղթը թվագրված է վերջարան-հրամեշայից
Հետո, ապա նույն թղթի Հունարեն թարգմանությունը թվագրումը
պահպանել է վերնագրի մեջ. «չորրորդ ինգիքսինի զհկոմեքեր
ամիս»: Թվագրումների տարբերությունը մեզ թույլ է առիտ նշանել. թե
ի՞նչ ժամանակամիջոցում է նամակը Հասել Հռոմկլայից Կոստանդ-
նուպոլիս:

բ) Կայսերական թուղթ առ կաթողիկոս

Նկատի ունենալով կաթողիկոսի՝ առ կայսր թղթերի վերևում
նկատված յուրահատկությունները, ավելի Հանդամանալի անդրա-
դասեանք կայսերական նամակներին: Ներսես Համբրոնացու կազմած
ժողովածոյում պահպանվել է 4 փաստաթուղթ (տե՛ս №№ 3, 7, 12, 22),
որոնք դուրս են եկել Մանուել Ա Կոմենենոս կայսեր իշխանության
չրջանի նստարական գրասենյակից և ուղղված են Ներսես Դ Շնորհալի
ու Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսներին: Չորս վավերագիր էլ, ինչպես ասել
ենք, իր «Տրամախոսութիւններին» բնագրում բերում է Թեոբրանոս
մագիստրոսը (№№ 7, 10, 11, 12), որոնցից մեկը (№ 10), ինչպես վկայում
է խորագիրը, գրվել է Միքայել Գ Անքիալոսի կողմից, Մանուել Ա

32 Շատ է. Անն Ջեքիսոնի. «1170-ից Արեւի և հոկտեմբերի զուգադիպութեանը կրնաք
տեղի ունենալ միայն հոկտեմբերի առաջին օրին Սեբաստիան, Համալի-
թենական, էջ 56»:

Թեորիանոս մազրաւորսի երկուս պաշտօնագրէս հայերական վազերագրերէց միայն երկուսը խորագիր ունին (N^oN^o 7, 10): Դրանցից առաջինը վերնագրով է նաև ներսեւ Լաւրերակացու ՊՄ ժողովածոյում: Թեորիանոսի «ΔΙΔΟΛΕΙΣ»-ում այս խորագիրն այսպիսին է. «'Ισ'ον βασιλικού καὶ θείου γράμματος πρὸς τὸν Καθολικὸν Ἀρμενίων»³⁴; Թեորիանոսն այս վազերագրին անվանում է նաև «βασιλικὸν θεῖον γράμμα»³⁵ կամ «βασιλικὸν καὶ θεῖον γράμμα»³⁶, որը թերևս բխում է վերորեղջայ ընդարձակ խորագրից: Այս երկուս՝ ընդարձակ և Համառոտ վերնագրերն էլ ամենայն Հազանակալու թյամբ պատկանում են Թեորիանոսին և վազերագրի երա բնորոշումներն են, քանի որ այս երկուսի վերջում պաշտօնագրի է նաև մի այլ, շարքորդ խորագիր. «Βασιλικὸν εἰς τὸν τιμαίτατον καὶ εὐλαβέστατον καθολικὸν τῶν Ἀρμενίων»³⁷ (X » N): Այս վերջին վերնագրից վազերագրի պատճենին կցվել է հայերական նստարահան գրասենյակում, ուր նստնտարից վազերագրերն անվանվել են «Βασιλικόν»: Այս ենթագրությունը Հաստատու առայժմ միակ փաստաթիւն այն է, որ Թեորիանոսն այս վերջին վերնագրին անվանում է «ἢ ἐπιγραφῆ»: Բյուզանդական ստովածարածը բերում է նաև նստարահան կամ գրասենյակային մի շարք նշումներ, որոնցից պարզվում է, որ վազերագրի բնորոշակը ստորագրված է եղել հայեր մեքագր և կարմիր թանաքով. «ἐπὶ ἔρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλευσῆς χάρος»³⁸:

Ելնելով վերորեղջայ նյութից և Համեմատելով մեզ Հետաքրքրող վազերագրերին վերորեղջայ տեղեկությունները Ծր. Դյուզբերի ու Հ. Կարայանսուպուսի հայերական վազերագրերի դասակարգման Հետ, Բյուզանդական հայր Մանուել Ա Կոմենենոսի նստակները Հայոց կաթողիկոսներին կարելի է Համարել արտաքին քաղաքական վազերագրեր (Außenpolitische Urkunden): Փաստաթղթի այս տեսակը բոս Հիշատակված Հեղինակներին կոչվում են նաև σάκρα, γράμματα, βασιλικόν, χρυσόβουλλος ὄρισμός, χρυσόβουλλου σιγίλλιον, προκουρατορικόν

34 ԲԸ, է. 133, ր. 120A1.

35 Առջև տեղում, էջ 121B110.

36 Առջև տեղում, էջ 125C11.

37 Առջև տեղում, էջ 121A13.

38 Կալմեսյակում նստակի կարմիր թանաքի վազի մեջ նաև Dölger, Diplomatik, 1956, S. 14, 41: Հետաքրքիր է, որ կարմիր թանաքը հետագայում օգտագործվում է նաև կիրիլիցայի հայկական քաղաղութների կողմից փաստաթղթերը կազմարարելու համար (տե՛ս Langlois, Le teléar, p. 115-117):

γραφήν ὡς ἐκ προσώπου τοῦ κραταοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν βασιλέως
κύρου Μανουίλ»⁴¹:

Ինչպես երևում է այս խորագրից, նամակի Հեղինակը պատրի-
արք Միքայել Գ Անթրիաոսն է, որը զբն է այս դավանական թուղթը
Մանուել Ա Կոստանոս կայսեր տնուկից: Այստեղ Հասցեատեր-կաթողի-
կոսի անունը զբն է բանաձևի սկզբում, իսկական Հեղինակի՝ պատ-
րիարք Միքայելի անունը՝ երկրորդ տեղում, իսկ կայսեր տնուկը բանա-
ձևի կառուցվածքում երրորդն է (N° 10): Վավերագիրն անվանված է «
Բնագրամա»:

Թեորիանոսի բնագրում, ինչպես ասել ենք, վերնագրված է է
կայսեր այսպես կոչված Գաղանի թուղթը⁴², որը մեզ է Հասել միայն
Հունարենով: Թեորիանոսն այն անվանում է. «ή μὲν μυστική γραφή
τοῦ βασιλέως ἦν αὐτή»⁴³:

Կարելի է եզրահանել, որ ժբ գրքի 60-70-ական թվականներին
Հայոց կաթողիկոսներին առարված բյուզանդական կայսերական
նամակները Հայաիծու սկզբնադրույթներում անվանվում են «թուղթ»
կամ «թուղթ...պատասխանի», իսկ Թեորիանոսի երկում՝ γράμμα կամ
βασιλικόν, որի մեջ էլ պարզապես ցարավի կամ Բնագրամա⁴⁴:

Նամակների կառուցվածքը. Հեանելով Թ.Գյուլբերին և Հ. Կա-
րայանուպուլոսին, մեզ Հետաքրքրող այս փաստաթղթերի բնագրերը
կարելի է բաժանել երեք մասի. Թղթառաջը (Prokoll), բնագիրը (Text) և
Թղթավարտ (Eschatokoll), որոնք բաղկացած են մի շարք կայսերական
հերցուցումներից⁴⁵: Թեորիանոսը պաշտպան է միայն նամակներից եր-
կուսի (N° 7, 11) պաշտոնական-արարողական բանաձևերը, իսկ մնա-
ցած նամակներից զուրս է նետել Թղթառաջներն ու Թղթավարտները:
Այդ բանաձևերը վերահանգծելու համար մեծ կարևորություն են մեք
բերում ներսես Համբրոնացու կողման Չեյվ բնագրում պաշտպանված
վավերագրերը:

Թղթառաջը. Այս տիպի նամակների, այսինքն՝ կայսերական
վավերագրերի Թղթառաջները բաղկացած են Հեանյալ բաղկացուցիչ
մասերից. առաջին՝ կայսեր անուն, Աստուծոն Հաժաարմուսթյան և
սղորմության Հաժաասում (invocatio) և տիպոսաշար (institutatio), երկ-

41 PG, t. 133, p. 224C2-6:

42 Նույն տեղում, էջ 233-236:

43 Նույն տեղում, էջ 233B6:

44 Ա յն ծանոց տե՛ս Dölger-Karayannopoulos, S. 89:

45 Dölger-Karayannopoulos, S. 48:

զիկոս Հայոց, / փրկութեամբ եւ շնորհաբար նորին բարերարութեանն՝
ոչ զ ինք» (ՌՔ 22):

Բերենք Հունարեն եւ Հայերեն բանաձևային Համարժեքները.

1. Բոլոր թղթաաղբներում կայսեր անունն առաջին տեղում է:

2. Աստուան Հովատարմության Հովասուսմը (invocatio), բացի Հայերեն Թարգմանության առաջին թղթից, ուր այն զբված է կայսերական տիտղոսաշարից Հետո, մնացած բոլոր թղթաաղբներում անմիջապես Հետևում է կայսեր անվանը. «*ΕΝ ΧΡΙΣΤΩ ΤΩ ΘΕΩ ΠΙΣΤΟΣ - «Քրիստոսի Աստուծայ Հուսատարիմ» (ա, բ, գ) կամ «ի Քրիստոս Աստուած Հուսատարի»*»⁴⁹(գ) բանաձևերով:

3. βασιλεύς -ը Հայերեն է Թարգմանվել «արքայ» (ա), «թագաւոր» (բ, գ, դ),

4. πορφυρογέννητος տիտղոսը Հայերեն է Թարգմանվել «ծիրանածին»(բ, գ, դ),

5. θεοστεφής պատվանունը՝ «աստուածապսակեալ» (բ, գ, դ), առաջին թուղթը չունի:

6. άνοξ - արքայ⁵⁰ (բ, գ, դ),

7. κρατικός - կարող (ա, դ), հպար (բ), գաւրաւոր⁵¹ (գ),

8. ύψηλός άεί - բարձր միշտ⁵² (ա, բ, գ, դ),

9. αἰγιούστος - աւրոստոս (ա, բ, գ),

10. αὐτοκράτωρ - ինքնակալ (ա, բ, գ, դ):

Վերստերայ պատվանունները⁵³ Հասուկ են նաև Մանուել Ա Կոնստանտինոպոլի Հռոմի պապերին կամ Նիքոսպոլի ալլ իշխողներին ուղարկված նամակների թղթաաղբներին⁵⁴:

49 Է-Շ հարերում այս տիտղոս դասում է բրազանդուսյան կայսեր տիտղոսաշարի սմբակետի ծածր լուսն Böhch ONOMA, S. 62-63):

50 Հետաքցիր է, ոք «նոս» ելըը հայերեն է Թարգմանվում ոչ ոք տիրակալ կամ տեր հշանակութամբ, այլ արքա եղով:

51 Ինչպես տեսանք, այս պատվանվան հայերեն տարբերակներից է ոչ միև չի օգտագործվել կայսերն ուղղված կաթողիկոսական մամակների բանաձևերում:

52 Այս տիտղոսը օգտագործված է կաթողիկոսական մամակներում, սակայն որքան էլ տարօրինակ է, առանձին բնութայան ծածր չի տարձել բրազանդուսյան գրականութայան մեջ:

53 Այս պատվանունների մեծադեմ մասին անդադարձել ենք կաթողիկոսական բղթերի տիրութանն ծան. 8-25):

54 Dölger-Karayanopoulos.S.157. Հռոմի պապերին ուղղված Հովհաննես Ե Մանուել Կոնստանտինոպոլի բնօրինակ-մամակների բղթատարքանք տնն Dölger, Zur Form. S. 85:

Թղթառաջքների երկրորդ մասը (Հասցեատիրոջ տիպոգրաֆիայի) ըստ հուլյան տարրերվում է Հուեարենով պաշտոնավան կայսերական նամակների թղթառաջքների Համապատասխան Հասվածներից: Հայերեն թարգմանություններում Հիշատակվում է կաթողիկոսի անունը⁵⁵, իսկ պաշտոնավան թղթերից երկրորդ շեշտվում է նաև Հայոց կաթողիկոսական իշխանության աստվածային բնույթն ու հուլյանը (Հանգամանք, որը բացատրվում է կայսերական նամակի Հուեարեն թղթառաջքներում), առ շնորհիւ նորին (ա), յԱստուծոյ Հաստատեալ (բ), փրկութեամբ եւ շնորհաւք նորին բարերարութեանն (գ): Այս մեղծերգուցիկները ամենայն Հավանականութեամբ Հավելված են Հայկական միջավայրում:

Թղթառաջքի երրորդ մասը՝ ողջույնի բանաձևը, որը Հուեարենում ունի միասնական ձևակերպում (ΤΗΝ ΧΑΡΙΝ ΑΥΤΟΥ⁵⁶, Հայերեն թարգմանության մեջ ունի տարբեր ձևակերպումներ և մեկնություններ, որոնք ավելի շուտ թարգմանական տարբերակներ են, ողջույն տիրոջ առաջնք (ա, բ), զշնորհս նորին (գ), ողջ լիք (գ):

Կայսերական թղթի թղթավարուը. Այս վավերագրերի թղթավարուները պաշտոնավան են բնորինական կառուցվածքները: Վավերագրերի այս մասը, որպես կանոն, բաղկացած է երկու ձևակերպումից: Հրածնա-ողջույնի կարճ բանաձևից և վավերագրի զբման թվականից: Եթե թղթավարուի առաջին մասը Հայերենով պաշտոնավան տարրերակերպում կարելի է Համարել թարգմանական տարրերակ, ապա քիչ ալ բնույթ ունեն նույն թղթավարուներին ուղեկցող թվականները⁵⁷:

Թեև և՛ Հուեարենով, և՛ Հայերենով պաշտոնավան վավերագրերը թվագրված են բյուզանդական կայսերական նոտարատանը ընդունելի

55 Հետաքրքիր է նաև այն ժամանակը, որ Թամարի նամակների թղթառաջքներում կարելիք չէի՞ք հիշատակում նաև Հուեարենով պաշտոնավանը և բավարարում էի՞ք բավական պարզ մեկնությունով. ΕΙΣ ΗΜΑΣ ΠΡΟΣ ΤΩΝ ΑΥΜΑΤΩΝ ΝΟΒΩΝ (այդ ժամի տե՛ն Ընդդ. Zer Font, S. 85V

56 Հետաքրքիր է, որ Թամարի նվագելուի վերաբերյալ թղթում ողջույնի այդ բանաձևից ավելացված է նաև ծ փյոթոն ԹՀԻԿԱ Ձևակերպումը:

57 Գրանք են .
 ա) Ողջ լիքուք: / Գրեցալ յամենանն սեպտեմբերի յՀնդիցստիոցիս ի ԺԵ:Զ, 3:
 բ) Καλώς ἔχει. / Τῆ μνη βοεμβρις ἰσδοτιμωος τριτης. Ողջ լիքուք: / Գրեցալ յամենանն Մայիս. յՀնդիցստիոցիս լիպեցս (№ 7):
 գ) Ἐχει καλώς. / Τῆ μνη αὐτῆ ἰσ. 6'. (№ 11):
 դ) Ողջ լիք ի Գրեցալ: / Գրեցալ յամենանն Դեկտեմբերի. յՀնդիցստիոցիս ի Քիցսս (№ 12):
 ե) Ողջ լիք: / Գրեցալ յամենանն ի Ծումվարի ու յՀնդիցստիոցիս ի ստան (№ 22):

զարձած ինչդիվատներն Համակարգով⁵⁸, այնուամենայնիվ, գրեթե բոլոր մասնագետները նկատել են, որ Հայերեն բնագրերը (Յժագրված նույն ինչդիվատներ թվական Համակարգով), ունեն այլ ամսաթիվ և տարեթիվ: Նրանք ավելի ուշ թվական են կրում, քան զրանց Հուևարեն բնագրերը: Կարելի է մատնացույց անել երկու նման օրինակ.

ա) Կայսերական նամակներից մեկի Հուևարեն բնագրերը կրում է «ΤΩ μηνί Νοεμβρίω Ιουκτιώνος τριτης» (երրորդ ինչդիվատների նոյեմբեր ամիս, այն է՝ 1170 թ. նոյեմբեր) թվականը (№ 7), սակայն նույն նամակի Հայերեն բնագրերը կրում է «Գրեցաւ յամսեանս Մայիս, յԸնչիբատներն յերեքն» (երրորդ ինչդիվատների մայիս, այսինքն՝ 1171 թ. մայիս) թվագրումը:

բ) Նույն օրինաչափությունը կարելի է տեսնել Մանուել Ա Կոնստանտինոպոլիսի ինչդիվատների զրված նամակներից մեկի Յժթագրում, որոնցից մեկը Հուևարեն բնագրի «ΤΩ μηνί αὐτῷ Ιού. 6' » (№ 11) փոխարեն՝ Հայերեն թարգմանված Յժթերից մեկում կրում է «Գրեցաւ յամսեանն Դեկտեմբերի, յԸնչիբատներն ի Հինգն» (Հինգերորդ ինչդիվատների դեկտեմբեր ամիս) թվական-բանաձևը (№ 12):

Թարգմանական այս տարբերակները և թվագրման տարբերությունները մեզ ցույց են տալիս Համոզման, որ եթե Հուևարեն վավերագրերը պաշտօնապես են բնօրինակ-ինքնագրերի գրման տարեթվերը, ապա Հայերեն թարգմանությամբ պաշտօնապես թվականները մատնանշում են այդ վավերագրերի Համոզյա Հասնելու թվականը կամ, որն ավելի Համոզական է, ավյալ վավերագրի մուտքը Համոզյայի Հայոց կաթողիկոսական նստարանում, կամ, ինչպես ենթադրում է Հ. Լ. Զեքիանը՝ զրանք կայսերական նամակների Հայերեն թարգմանության թվականն են մատնանշում⁵⁹:

Մոսոց (Prooimion) - Կաթողիկոսներին առաջված կայսերական նամակների մուտքերը ներկայացնում են վավերագրերում առկա սկզբը և կազմում են Հելլենիստական մշակութային պատկերացումների Հեռ⁶⁰: Այս պարագայում Հնոսաբարբուսյան առարկա են եղել այն ինչդիվատները, որոնք արձարձվել են փաստաթղթերում: Դրանք են.

- եկեղեցիների միության անհրաժեշտությունը (№№ 3, 7, 22).

58 Բյուզանդական կայսերական ճամփային քվարթան ճամակագրի մեծ ավելի մանրամասն տե՛ս *Dolger-Karayannopoulos*, S. 49-54:

59 *Ջեքիան*, Համաթուրքնական, էջ 57:

60 Այդ սկզբունքների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս *Hantz. PROOIMION*, S. 19-35:

- ծանուցում՝ կաթողիկոսական նաժառնգը ստանալու մասին (N° 10, 11, 12):

Այս վավերագրերում գրեթե չեն պատահում այն բանաձևերը, որոնք Հատուկ են կայսերական վավերագրերի այլ տիպերի մուտքերին⁶¹:

Բուռ խնդիրը (narratio) - Այստեղ քննարկված թեմաների մեջ կարելի է առանձնացնել երկուսը. ընթացիկ խնդիրներ և կրոնական հարցեր: Առաջիններից կարելի է կարևորել Ներսես Ենտրհալուն Կ.Պոլիս հրավիրելը (N° 3), Թեոփանոսի և Աթմանի լիազորությունների սահմանումը (N° 7, 11, 12): Ետջափում են կրոնական հարցեր (N° 11, 12), խոսվում է միություն խնդրի անհրաժեշտությունը մասին (N° 22), արվում է բյուզանդական եկեղեցու Համար ընդունելի մարդեղություն ուսմունքը (N° 10, 22):

Վերջաբան ամփոփում (corroboratio) - Այստեղ կայսրը հիմնականում ներկայացնում է իր ուղարկած դեսպանների լիազորությունների սահմանները (N° 3, 7, 12), հրավիրում է կաթողիկոսին Կ.Պոլիս (N° 3, 22): Անդրապատկառված բանակցությունների պատճառ դարձած միություն խնդրին, կայսրը Հույս է Հայանում, թի այն անդի կուլեննա (N° 10, 12) կամ առաջարկում է Հայոց եկեղեցու Հաստատմանը ներկայացնել Կ.Պոլիս ուղարկված Հովառ Հանգանակը (N° 11):

Եզրակացություն. 1165-1178 թթ. Հայ-բյուզանդական բանակցությունների ընթացքում գրված կայսերական նամակների Հայերեն և Հունարեն բնագրերի պաշտոնական բանաձևերի Համեմատությունից Հունարեն է, որ մեզ Հասած նյութի շնորհիվ Հնարավոր է վերապահել երևում է, որ մեզ Հասած նյութի շնորհիվ Հնարավոր է վերապահել երևում է, որ մեզ Հասած նյութի շնորհիվ Հնարավոր է վերապահել կանգնել բնագրերի կայսռն բանաձևումները, որոնց մի մասը տարբեր պատճառներով չի պահպանվել: Այս տեսանկյունից անդեաՀասելի նյութ կարող են առ թեոփանոսի «ΑΔΙΔΕΞΙΣ»-ների Հունարեն Հնագույն մեուագրերը:

Փննարկված նյութի Հիման վրա կարելի է կատարել որոշ նախնական գիտարկումներ.

ա) Թղթառաջների կայսերական տիպոսներին նվիրված Հատվածների Հայերեն թարգմանությունների որոշ անհամապատասխանությունները Հունարեն բնագրերի Հա կարելի է բացատրել նրանով, որ Համկլայի նստարատանը շարունակվում էր փնտրությունը.

գանելու Համար կայսեր տիտղոսաշարը Հալուբ պատշաճի ներկայացնելու Համապատասխան ձևակերպումներ:

բ) Ավելի էական տարբերություններ ունեն այս նամակների թղթառաջների կաթողիկոսներին վերաբերող Հատվածների Հուշարենն և Հայերեն ձևակերպումները: Հայկական տարբերակները ընդգծում են Հայոց Հայրապետի իշխանություն աստվածային բնույթը և անպայման Հիշատակում են կաթողիկոսի տնունը, որին Հասցեադրված է թուղթը:

գ) Վավերագրերի թվագրության տարբերություններից երևում է, որ նամակների Հայերեն թարգմանված պատճենները երկրորդ անգամ թվագրվել են Հոսմկլայի կաթողիկոսական նստարական գրասենյակում և կրում են կամ վավերագրի թարգմանություն, կամ էլ վավերագրի նստարատուն մուսք գործելու թվականը:

գ) Կաթողիկոսական թուղթ առ պատրիարք

ՊԽՄ ժողովածուն պաշտպանել է նաև Հայոց կաթողիկոսներ ներսես Դ ԵնորՀալու և Գրիգոր Դ Տղայի կողմից գրված մեկական վավերագրի՝ առաքված Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Միքայել Գ Անքիալոսին (տե՛ս №№ 16 և 25): Այս թղթերից երկրորդը վավերացված է Հոսմկլայի եկեղեցական ժողովին մասնակցած բարձրաստիճան կղերականների կողմից: Վերսուշյալ երկու նամակներն էլ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի թղթերի պատասխաններն են:

Խորագիր. Այս թղթերի վերնագրերն էլ, ինչպես մյուսներինը, ներսես Համբրոնացին ձևել է կաթողիկոսական զիվանում պաշտպանվող փաստաթղթերի խորագրերի հիման վրա: Վերջիններից տարբերվում են միայն նրանով, որ ավելի Հանդամանալի տեղեկություններ են Հաղորդում յուրաքանչյուր թղթի զրման պարագաների վերաբերյալ: Այգ է վկայում Գրիգոր Դ Տղայի ստորագրած ժողովական թղթի (№ 25) վերնագրերը. «Թուղթ Գրիգորիսի կաթուղիկոսի Հայոց / եւ ընդՀանուր Հայաստանեայց ժողովոյ, / ի կաթուղիկէ եկեղեցին Հոսոմոց և յոր ի նմա սուրբ ժողովն, / պատասխանի թղթոյն Միքայելի պատրիարքին՝ / որ նախ քան զայս փոխեցաւ յաշխարհէ ի Քրիստոս» (վերջին ստորագրաս նախագատությունն անկասկած նստարատան

դպրի կամ ՊԽՄ-ի կազմող ներսես Լամբրոնացու ավելացրածն է): Ի տարբերություն Հնգամասն կառուցվածք ունեցող այս թղթի խորագրի, մյուսը չափավոր սինեմատիկ բանաձև ունի. «Թուզթ Տեօան ներսիսի կաթուղիկոսի՝ / առ տէր Միքայէլ պատրիարքն Հռոմոց» (ՌՔ 16) և ավելի է մտանում նոտարատանը պահվող վավերագրի պահանջներին: Պատրիարքին ուղղված կաթուղիկոսական վավերագրերի վերնագրի բանաձևն է N * Y:

Այս տիպի վավերագրերը Հռոմկլայի նոտարատան զպրների կողմից անվանվում են «թուզթ» կամ «թուզթ...պատասխան»:

Թղթառուարք. Կոստանդնուպոլսի պատրիարքներին ուղարկված կաթուղիկոսական վավերագրերի թղթառուարքները, ինչպես և վերնում նկարագրված փաստաթղթերի տեսակները, իրենց կառուցվածքով եռամասն են. ա) դիմում (Adresse կամ inscriptio), բ) թղթառուարք-բանաձև (Invocatio, intitulatio), գ) ողջույն: Թղթառուարքի սկզբում գրվում է Հասցեատիրոջ անունն ու նրա տիտղոսաշարը, այսպ՝ նամակագրի անունն ու պատվանունները, իսկ վերջում՝ ողջույնի բանաձևն է: Թղթերից մեկում (ՌՔ 16) վերջին ձևակերպումը գրված է առաջին և երկրորդ միջև և զբաղեցնում է երկրորդ տեղը: Թղթառուարքի բանաձևն է. Y ա N:

Թղթառուարք-դիմում. Պատրիարքին առաջված վավերագրերի թղթառուարք-դիմումները Համեմատելիս պիտք է նկատի ունենալ, որ ՌՔ 16-ը ներսես ԵնորՀայի կաթուղիկոսի անձնական նամակն է Միքայել Գ Անքիալոսին, իսկ Գրիգոր Դ Տղայի թուզթը՝ ժողովական որոշում՝ ուղղված Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու սղջ Հոգևոր գասին: Զուգահեռաբար զնենք ԺԲ դարից մեզ Հասած Հռոմկլայի կաթուղիկոսաների՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին ուղարկված այս երկու թղթերի դիմում-բանաձևերը.

Թուղթ ներսես Գ-ի

Թուղթ Գրիգոր Գ-ի

1. Սուրբ եւ քեզ Հանրական կաթուղիկէ եկեղեցւոյ

Մբրոյ եւ մեծի Աստուծոյ եկեղեցւոյ

2. -----

որ ի գլուխդ տիեզերաց

3. Թագաւորական քաղաքին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի

ի Թագաւորական մայրաքաղաքդ Կոստանդնուպոլսի

4. տէր

-----

5. Միքայէլի

-----

6. -----

տէրանց

7. -----

պաշտանակից եղբարց

- 8----- նախաթու պատրիարքաց սրբոց
 9----- և եպիսկոպոսակցաց պատուակա-
 նաց
 10----- քահանայականաց դասուց
 11----- և Համագումար ամենայն ժողո-
 վոց կղերիկոսաց՝ ըստ իւրաքանչ-
 իւր կարգի և աստիճանի զանա-
 զանելոց
 12----- որք յիմաստութեանդ տաւար զի-
 մանային Աստուած Համագաղտ-
 փար իմանալեացն դասուց ի նիւ-
 թական բնութիւնս պաշտէք
 13----- երեք յերես բաժանեալք և ի մի
 լրութիւն աստուածեղէն սպասա-
 ւորութեանն միաւորեալք
 14----- անդամք զգայականք ճշմարիտ
 գլխոյն
 15----- և անեղեալք ի պատճառս փառո-
 րանութեան անկարօտ բնութե-
 անն

Ի տարբերութիւն կայսերական և պատրիարքական նամակ-
 ների, կաթողիկոսական վազիրագրերի թղթառաջը-զիմումները, որպես
 կանոն, նախորդում են թղթառաջը-բանաձևին: Գրիգոր Դ-ի ուղար-
 կած թղթի թղթառաջը-զիմումն ավելի երկար է, որովհետև նախա-
 վերջին մասն ուղղված է Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու բոլոր դասերին
 (տե՛ս 6 - 11)՝ պատրիարքներին, եպիսկոպոսներին, քահանաներին, կլե-
 րիկոսներին, իսկ վերջինում (12 - 15)՝ կաթողիկոսը բնորոշում է Կոս-
 տանդնուպոլսի եկեղեցու ներդաշնակ միասնութիւնը: Ֆիլ թե շատ
 Համընկնում է միայն թղթառաջը-զիմումի առաջին մասը, ուր բնո-
 րոշվում է պատրիարքական իշխանութիւնը՝ «սուրբ», «ընդհանրա-
 կան», «ի գլուխ տիեզերաց» կամ «Թագավորական քաղաքին Կոս-
 տանդնուպոլսի պատրիարգի» պատգանուններով:

Թղթառաջը-բանաձև. Թղթերից յուրաքանչյուրի թղթառաջը-
 զիմումում պաշկած է Համաձայնութիւնը և Գրիգոր Դ-ի թղթում
 նամակագրի Հետ միասին ներկայացված են նաև Հայոց եկեղեցու այն
 բոլոր դասերը, որոնց անունից գրված է վազիրագիրը:

1. Ի նուստաէ ծառայից Քրիստոսի	Գրեզորիոս
2. և սզորմութեամբ և կամաք նորին	նուստ ծառայից Քրիստոսի
3. կաթողիկոսէ Հայոց	և սզորմութեամբ նորին
4. ներսիսէ	կաթողիկոս Հայոց
5. յաթոռակալէ սրբոյն Գրեզորի Լուսաւորչին մերոյ	-----
6. -----	և սրբ ընդ ինէ և կնդնցւոյ Քրիստոսի
7. -----	որ ի մեզ ժողով
8. -----	արքեպիսկոպոսակցաց
9. -----	եպիկոստպոսակցաց
10. -----	Հարց
11. -----	և վարդապետաց
12. -----	քահանայից
13. -----	և կրօնաւորաց
14. -----	և ամենայն լրութեանս Հայոց

Սույն թղթառաջը-բանաձևերի տառնձնահատկութիւնն այն է, որ տառընտել կաթողիկոսի անունը զրգամ է բանաձևի վերջում, իսկ երկրորդում՝ ակզբում: Կաթողիկոսին նվիրված բանաձևի մեծ մասը իսկ երկրորդում է Աստուծոյ Հաճատարմութեան և սզորմութեան Հովասա-վերարերում է Աստուծոյ Հաճատարմութեան և սզորմութեան Հովասա-մանը (INVOCATIO), ուր կրկին շեշտվում է կաթողիկոսական իշխանութ-յան աստվածային բնույթը: Կաթողիկոսի պատվանուններն են. «Կա-թողիկոս Հայոց», իսկ ներսիս Գ Շնորհալու թղթում նաև «յաթոռա-կալէ սրբոյն Գրեզորի Լուսաւորչին մերոյ»:

Թղթառաջը-ողջույն, եթե ներսիս Գ-ի թղթում այս բանաձևը զրգամ է թղթառաջ-ողջույնի և թղթառաջ-բանաձևի միջև, ապա Գրեզոր Գ-ի նամակում այն գտնվում է ամբողջ թղթառաջի վերջում: Ուշադրութեան արժանի այս բանաձևերը ևս միտքիս չեն: Եթե նրանցից առաջինը բավական հասակ է. «տղ լինել ի Քրիստոս», ապա երկրորդը («զնորհս և զխաղաղութիւն ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մտղ-թեմք ունել ձեզ, և ազօթիւք մերովք մեզ») ցույց է ապրիս, որ կաթողի-կոսական նոտարատունն այստեղ ևս զեռ չի ստեղծել միտքիսով բանա-ձևային միավորներ:

Թղթավարտ-Քրաժուշտ. Այս բանաձևը ևս միտքինակ չէ: Պահպանված երկու թղթերում առկա են իրար չկրկնող երկու առարբերակներ: Ներսես Դ-ի թղթում այն ունի Հեանյալ տեսքը. «Ողջ է՛ք զյուսե՛ր յետ գլխոյն եկեղեցւոյ», իսկ Գրիգոր Դ-ի թղթում՝ «Եւ այն ինքն Աստուած խաղաղութեան և սիրոյ եղիցի ընդ ձեզ ամենեւեան. ամէն»:

Հայոց կաթողիկոսների Կ.Պոլսի պատրիարքներին ուղարկված նամակները թվագրված չեն, որն էլ ինձ թույլ է տալիս ենթադրել, որ թղթավարտի այդ բանաձևերը Ներսես Համբրոնացին տեղ չզրազեցնելու մասհոգությամբ, պարզապես չի բերել:

Մուտք (proomion) - Հայոց կաթողիկոսը սեփական եկեղեցին գիտում է արեգերական եկեղեցու բազկացուցիչ մաս և Հավաստում, որ ցանկություն ունի վերամիավորվել բյուզանդական և արեգերական եկեղեցու մյուս թևերի Հետ (ՈՔ 16): Հասնկլայի եկեղեցական ժողովի անունից գրված թղթի Հեղինակները վավերազրի մուտքում Հավաստում են, որ ստացել են բյուզանդական եկեղեցական ժողովի Համաձայնությամբ գրված երանելի պատրիարքի նամակը, ուր բերված է Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու Հավատի ուղղափառ խոստովանությունը: Նամակագիրները բարեմաղթություն են Հղում բյուզանդական պատմությանը (նաև եկեղեցուն) և իրենց վիրշան ու ցավակցությունն են Հայտնում Միքայել Գ պատրիարքի մահվան կապակցությամբ (ՈՔ 25):

Բուն խնդիր (narratio) - Կաթողիկոսը Հավաստացնում է, որ Հայոց եկեղեցին ցանկություն ունի գնալ ուղղափառ եկեղեցու Հետ միևնույն ճանապարհով: Գալով սուրբ Ներսրցությանը, կաթողիկոսը վերադրում է նրան մեկ կամք, մեկ իշխանություն և մեկ տերություն, որից բխում են երկնային քառանյության երեք խմբի բաժանվող ինը դասերը: Կաթողիկոսն այնուհետև Հույս է Հայտնում, որ երկնային քառանյության սրինակով Բյուզանդական կայսեր գլխավորությամբ կմիավորվի մասերի բաժանված եկեղեցին: Ներսես Մեսրոպյան Հավաստացան է, որ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը ևս իր Հոգևոր գործունեությամբ ամեն ինչ կանի՝ միությունը զյուս բերելու և երկու եկեղեցիները միավորելու Համար: Նա Հավաստացնում է, որ Հայոց եկեղեցական ժողովում ինքն ամեն ինչ կանի, որպեսզի միություն և խաղաղություն Հաստատվի քույր եկեղեցիների միջև (ՈՔ 16):

Սույն թղթով փարատվում են ժողովականների բոլոր կասկածները, և նրանք իրենց Համաձայնությունն են Հայտնում Կ.Պոլսից ստացված գավանարանությանը: Այնուհետև շարադրվում է Հասնկլայի ժողովի ընդունած Հավատո խոստովանությունը (ՈՔ 25):

Վերջաբան-ամփոփում (corroboratio) - Պատրիարքին Հորգորում է Հրավիրել օրթոդոքս Հոգևորականների եկեղեցական ժողով, ուր կհայանա երկու եկեղեցիների միության խորհուրդը (№ 16):

Կաթողիկոսը Հռոմկայի ժողովի մասնակիցների հետ միասին պահանջում է բյուզանդական Հոգևորականներից չանք չխնայել կայսերն Համազելու Համար և ՀակաՀարված առ յուրաքանչյուրին, ով կփորձի կրկին թշնամանք սերմանել երկու եկեղեցիների փոխհարաբնություններում (№ 25):

Եզրակացություն. Գրեգոր Դ-ի պատրիարքին ուղղված թղթի խորագրում «որ նախ քան զայս փոխեցաւ յաշխարհէ ի Քրիստոս» բացարությունը, ինչպես ասել ենք, Հետագայի Հավելում է և կարելի է վերագրել Երեսնա Լամբրոնացուն: Բերված երկու թղթերի թղթափերազները և վերջարան ողջույնները իրարից շատ են տարբերվում: Այս պարագան, Հավանաբար Հեթանոսը է բացառել նրանով, որ խնդրառարկա նամակներն միմյանցից զատորոշվում են բնույթով, ցանկ որ մեկը պատրիարքին ուղղված կաթողիկոսի պաշտոնական-անհատական նամակն է, մյուսը՝ եկեղեցական ժողովի կողմից գրված ու Հաստատված պատասխանը: Մտնափանդ ակնառու են Գրեգոր Դ-ի թղթառաջը-գրմումի 12-15 բանահետմաները, որնք կարծես գրված են փայլ առաջ Համար չոր ու ցամաք թղթառաջին և Հիշեցնում են բյուզանդական վավերագրերի չերթողակոտն արվեստի նորմերով գրված մուսքերը (Προοίμιον⁶²): Ի Հակադրություն այս թղթառաջի և վերջարան-ողջույնի, պատրիարքականները Համեմատաբար ավելի կայուն են և մշակված:

Գրեգոր Դ-ի ժողովական թուղթն ունի նաև Լ.Գ. (= P.S.) և վերջում՝ ստորագրողների ցանկ: Պեսք է ենթադրել, որ բնօրինակում Հիշատակված Հոգևոր գործիչները գրել են սեփական ստորագրությունները, գրել սեփական թեմի անունն ու տրագուսը⁶³:

դ) Պատրիարքական թուղթ առ կաթողիկոս

Բյուզանդական պատրիարքական միջնեկեղեցական թղթի ժանրը, կայսերականի նմանօրությամբ և նրանից անկախ, մշակվել է Կոս-

62 Այդ մասին տե՛ս H.Hanger, PROOIMION, S.19-35.
63 Պեսք է հուսալ, որ հետագա աղբյուրների ընթացքում կհայտնաբերվի մինև ժ.գ. դարը կաթողիկոսական մտաբանական գրառենթակից դուրս եկած որևէ վավերագրի ինքնագիրը:

սահղեուպոլսի պատրիարքական նոտարատանը, Հարյուրամյակներին ընթացքում: ՊՆՄ ժողովածոյում պահպանվել են այդ թղթերից երկուսը (№ 13 և 23), իսկ Թեոքրանոսի երկրորդ «Տրամախոսութեան» բնագրում՝ մեկը (№ 13): Բացի սրանցից, Հուլարենով պահպանվել է նաև Մանուել Ա Կամեննոսի անունից գրված Միքայել Գ-ի թուղթ, որը չուկեր թղթառաջը և թղթավարս: Հաժանարար գաղմանորանական թղթի համար պարտադիր էր թղթառաջը:

Խորագիր. ՊՆՄ ժողովածոյում պահպանված վերնագրերն մշակվել են կաթողիկոսական նոտարատանը: Թերևս, ինչ-ինչ շարաւայտական ձևափոխումների ենթարկել է նաև ներսես Լամբրոնացին: ՊՆՄ-ում բերված վավերագրերից մեկը վերնագրված է. «Թուղթ տեան Միքայելի պատրիարքին Կոստանդինուպոլսոյ՝ սակս այսը խնդրոյ, առ սուրբ Հայրապետ ներսէս», մյուսը՝ «Թուղթ պատրիարքին Կոստանդինուպոլսի առ կաթողիկոսն Հայոց Գրիգոր, համաձայնութեամբ ամենայն ժողովոյն»: Առաջինում թերևս ներսես Լամբրոնացին է մուծել «սակս այսը խնդրոյ» արաւայտութեանը: Նշանակվում է կաթողիկոսական այս վավերագրերը Հայոց կաթողիկոսարանի գրիվանական գործադարութեան մեջ անվանվել են, ինչպես վերևում հիշատակված մյուս վավերագրերը՝ «Թուղթ»: Հոսմիլյայի կաթողիկոսական գրիվանատանը պահված պատրիարքական նամակի խորագրի բանաձևն է Y ա X:

Թեոքրանոսի երկրորդ «Տրամախոսութեան» բնագրում «առ ներսէս» թուղթն անվանված է. «Τὸ πατριαρχικόν», իսկ Մանուել Ա Կամեննոսի անունից Միքայել Գ Անթրախոսի գրած թուղթը՝ «Ἐπιγράμμα πρὸς τοῦτον τὸν Καθολικὸν | τοῦ ἀγιωτάτου πατριαρχοῦ κύρου Μιχαὴλ τοῦ γεγουότος ὑπάτου τῶν φιλοσόφων, γραφὲν ὡς ἐκ προσώπου τοῦ κραταίου καὶ ἀγίου ἡμῶν βασιλέως κύρου Μανουήλ»: Հնարքերը է, որ տվյալ վերնագրի բանաձևում բյուզանդական կողմը հիշատակված է խորագրի երկրորդ մասում: Վերնագրերն ուկեր Հեաւայտ բանաձևը. N ա (Y)X:

ՊՆՄ ժողովածոյում, վերնագրից Հետո «առ ներսէս» թուղթը պահպանել է նաև Հոսմիլյայի կաթողիկոսարանում այս նամակին կըցված խորագրերը. «Պատուական եւ սուրբ սիրենցելոյ սրբաւնեայ կաթողիկոսին ամենայն Հայաստանեայց տեան ներսէս», որը պատրիարքական նամակի թղթառաջ-գրիվանի բանաձևի տարբերակն է:

Թղթառաջը. Հուլարեն բնագրով պահպանված վերոբերյալ թղթերը չեն պահպանել թղթառաջի բանաձևը. Թեոքրանոս մագիստրոսը գրանք պարզապես կրճատել է: Վերահիշյալ թղթերի խմբերի

նման, այս վավերագրերի թղթասալքներն էլ կարելի է բաժանել երեք բազկացույցիչ մասերի. Y օ N, որին Հաճորում է ողջույնի բանաձևը: «Առ Ներսէս» թղթում բացատկայում է թղթառաջ-ողջույնը:

Թղթառաջը-բանաձևն. Կայսերական վավերագրերի նման և առարկական թղթերի Հետևողությամբ, պատրիարքական թղթերը ևս սկսվում են Կոստանդնուպոլսի Հայրապետի՝ այսինքն նամակի Հեղինակի անունով, Աստծոյ ողորմության Հիշատակումով (invocatio) և երկու պատգանունների արձանագրումով.

1. Միքայել

2. ողորմութեամբն Աստուծոյ

3. արքեպիսկոպոս կոստանդնուպոլսի նոր Հոգիմայ

4. և արեղերական պատրիարք

Թղթառաջ-բանաձևի այս տարրերակն առանց զույգն ինչ տարրերության կրկնվում է «առ Գրիգոր» թղթում: Նույն բանաձևն է սգաագործել Միքայել Գ Անքիալոսը Գրիգոր Դ Տղային ուղղված թուղթը ստորագրելիս, բաց թողնելով միայն արագոսի չորրորդ մասը⁶⁴:

Թղթառաջը-դիմումն, Այս բանաձևն «առ Ներսէս» թղթի Համարունի երկու թարգմանական տարրերակի, որոնցից առաջինը պաւլոսանվել է իբրև նսաարաաանը պաւլոսանվոզ վավերագրի խորագիր և, մեր կարծիքով, ազելի մաս պետք է լինի Հունարեն բնագրի վերնագրին: Տարասակում այդ բանաձևը առկա ենք կենտրոնում: Եթե «առ Ներսէս» թղթի բանաձևը կրկնվում է մյուս երկու բանաձևերում, ապա միայն նշում ենք թվաւամարը.

1. պատուական

1. պատուական

4. պատուական

2. և սուրբ սիրեցնել

2. և սուրբ սիրեցնել

3. սուրբ սիրեցնել

64 Վ.Լ.Երանց բյուզանդական պատմագրի տիտղոսաւարին և ստրաշորոթյանց Գլխովան Քովածում փորձում է ցոյց տալ, որ «տիմկերական պատրիարք» պատգանունը տիտղոսաւարից զուր է ճկել ժԱ դարի սուաշին կնայց (Lacton, Le titre, p. 21-24): Ֆրանսիացի իրուամեթագետն այս առումը խկ փորձում է ժամանակագործին սրբագրել-նշանել ժԿ դարի սուաշին կնայ մասեմաւոր, Կոստանդնուպոլսի մարտադիտ Հովնանցն Ապոկալիպտի վկարութունը նշված տիտղոսի շրջանաւորութից չորս զուտ մասն լսեն Կոպն սնդում, էջ 15: Սակայն հայերենը պատկանում է Թրքայի Գ Անքիալոսի տիտղոսաւարից պարզ կնայ է, որ այդ պատգանունը գործածութեան մեջ էր նաև ժԻ դարի 70-ական թվականներին:

3. յաջորդ բարձր արժանի սրբոյ

4. և սքանչելի մեծազանգ հօրն մերոյ սրբոյն Գրիգորի Հայոց Մեծայ Լուսաւորչի

3. կաթողիկոսին ամենայն Հայաստանայ

5. կաթողիկոս ամենայն Հայոց

4. տեառ

2. Գրիգորի

5. ներսեսի

1. Տեառ

Կարելի է ենթադրել, որ երկրորդ և երրորդ սյունակներում ավելի ճշգրիտ է պահպանվել Հուներեն թղթատաշք-գիմումի բանաձևը. բանի սր կատարողները պատրիարքական նստարատանը Հատուկ չէին կարող լինել առաջին թղթի 3. և 4. մեկերգումները: Հայոց կաթողիկոսական դահի Լուսավորչի արժանի սերված լինելու գաղափարը, ինչպես երևում է, Հատուկ է պատրիարքական նստակներին շարժանց Հակիրճ ու կարուկ կատարողների⁶⁵:

Թղթատաշք-ողջուլն. Այս բանաձևը պահպանվել է միայն «առ Գրիգոր» թղթում. «ուրախ լինել (յեր) ի Տէր» մեկերգումով, թղթատաշքի վերջում:

Թղթավարտ. Հայոց կաթողիկոսներին առաջված պատրիարքական թղթերի թղթավերջերը, ուր սպասելի էր երկմասն կատարողներ (այսինքն Հրամանատի բանաձև և թվական), մեզ են Հասել ոչ ամբողջական: Թղթերից ոչ մեկի թվագրումը չի պահպանվել:

Թղթավարտ-ճրամեշտ. «Առ ներսէս» թղթի վերջարան-ողջուլնի թե՛ Հուներեն, և թե՛ Հայերեն բնագրերը գրեթե լիովին Համապատասխանում են միմյանց.

- 1. Ἐρξωσο
- 2. τιμώτατε

- 1. ողջ լիք
- 2. պատուական

65 Այդ մասին է վկայում Փոս պատրիարքի. Զարաթիա Հայոց կաթողիկոսին գրած մամակի թղթատաշքը (տես ՀԱ, 1968, սյուն. 65-66₁₁):

3. καὶ ἐν Κυρίῳ
 4. ἀγαπετέ
 5. καὶ καθολικῆ
 6. ἀνερ ὁσιώτατε

3. յի սուրբ
 4. սիրեցեալ
 5. կաթողիկոս
 6. այր սրբաւեանայ

Հայերեն բանավե՛ր մեկն ասորհրույթյու՛նը *ἐν* Κυρίῳ (ի տեր) որտա՛հայտության թարգմանությունն է սուրբ» գիմնելանով:

Մուտք (prooimion) - Կ. Պառի պատրիարքը մեկնում է Դավթի մեծ՝ Սագմոսի 165-րդ՝ «կաղաղութիւն բազում, որք սիրէն զարէնս Աստուծոյ, եւ ոչ զայ ի նոսա զայթակղութիւն» ասուելը, ըրիստոնայի անենակարնոր Հոսիությունը տեսնելով սիրո՞նն և Հոգևոր կաղաղցության որենքը կատարելու մեկ: Միայն սիրով կարելի է Հասնել եկեղեցու միասնությանը և բուժել բաժանման գնահանքը, որի համար էլ պարտաւոր են Հասնել սուրբ Հայրերից ժառանգություն մնացած փանդներին՝ սեր և զուխ Հղելով միմյանց (№ 13, 23):

Նամակի մուտքում պատրիարքը ողջունում է կաթողիկոսին, միաժամանակ Հիշեցնելով, որ իրենք առաքյալների գործի շարունակողներն են (№ 23): Պատրիարքն ուղղափառ է անգամում Հայոց եկեղեցու Հալաառ Հանգանակը և ուրախ է միության առաջարկի համար (№ 23):

Բուն խնդիր (narratio) - Պատրիարքը սահմանում է բյուզանդական կայսեր գիրքը տիրակալների ընտանիքում, որպես բարի ղեկավար, որը իր բարի գործերը կատարում է աստվածային նորակալում, որը իր բարի գործերը կատարում է աստվածային նորակալում խնամության օգնությամբ⁶⁷: Նա բացատրում է Քրիստոսի բաժանված եկեղեցին միավորելու իրենց ձգտումը, զովում այս Հարցի շուրջ կաթողիկոսի ուղարկած նամակները, բարի ավարտ է մաղթում կաթողիկոսի և կայսեր բաժան գործին (№ 13):

Պատրիարքը Հայտնում է, որ ընդունում է կաթողիկոսին ուղարկված թագավորի թղթի ուղղափառ գովանությունը: Չնակերպում է Երբորգության մասին Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու գովանությունը, անզրադաճում աստվածության խնդրին և այն արհամարհում որպես «մի բնություն, մի էություն, մի գորություն, մի իշխանություն, մի տերություն, մի թագավորություն»: Այնուհետև անցնում է Բյուզանդական

⁶⁶ Պատրիարքական նամակների մտաբերի ըրիստոնայան սիր զաղափարի՛նն նվիրված բանավե՛րի մասի՛ն տե՛ս՝ *Magal. Prooimion*, S. 174-177:

⁶⁷ *Siv. 6*, հոդվ. տեղում, էջ 147-157, 806տ. նաև *Dilger. Familie des Könige*, S. 46-69:

եկեղեցու Հովատո խոստովանությանը, ուր երկու բնություն, կա՞ք ն
եկրգործություն է վերագրում Քրիստոսին, սակայն Հայոց Հոգևոր
Հայրերին գրավելու միտումով՝ շեշտում է նաև Ձժի է երկու բնու-
թեանցն անձնաւորութիւն» (N° 23) ձևակերպումը:

Վերջաբան-ամփոփում (conclusion) - Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարքն Հովատոսացուն է, որ Բյուզանդական եկեղեցին պատրաստ է
իր գերին ընդունել Հայոց եկեղեցական կազմակերպությանը (N° 13):

Նա Հիշեցնում է, որ իրեն Համախոհ եպիսկոպոսների Հետ ան-
ձամբ է ստորագրել կաթողիկոսին ուղղված նամակը: Հույս է Հայա-
նում, թե Հայոց եկեղեցին նա իր եպիսկոպոսներով ու Հոգևորական-
ներով ընթացք կտա միավորության գործին՝ Բյուզանդական եկեղեցու
օրինակով ստորագրելով պատասխան նամակը: Պատրիարքն իր վստա-
հությունն է Հայտնում երկու եկեղեցիների միության գործը ավարտին
հասցնելու խնդրում (N° 23):

Եզրակացություն. Պատրիարքական թղթերի պաշտոնական բա-
նաձևերը, ինչպես կայսերական թղթերինը, բավական կանոնավորված
են.

ա) Կոստանդնուպոլսի պատրիարքն ըստ փոշոսաչարի՝ իրեն
Համարում է Աստծո ողորմությամբ իր պաշտոնին նշանակված:
Թղթառաջի կառուցվածքը նման է կայսերական թղթի Համապատ-
ասխան Հատվածի կառուցվածքին⁶⁸:

բ) Այս վավերագրերի թարգմանական տարբերակներում առկա
չեղումները թույլ են ապիս նեթողել, որ կաթողիկոսական նստարա-
ստեղ մշակվող բանաձևերը ժամանակ առ ժամանակ վերանայվում
էին:

68 Բյուզանդական պատրիարքական ցանկնեղի մտարդի ուղեցանախորյանը նվերված
Օստո Մագալի Ռուտզոստորյանը, այս ներդի վերաբերյալ դասական է (Magal, Die
Prosimien, S. 174-177):

ՄԱՍՆ Բ.

ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՎ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐԸ, ԲԱՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐՆ ՈՒ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ ԵՎ ՆՐԱ ԿԱԶՄՈՂԸ

Հայ-բյուզանդական եկեղեցական փոխհարաբերություններին վերաբերող ժողովածուներ կազմվել են սկսած և դարի առաջին կեսից, սակայն զրանց մեջ իր ծավալով, միասնությամբ և շաշափած Հարցերի շրջանակներով առանձնանում է ԺԲ դարի Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների ժողովածուն, ուր ամփոփված են 1165-1178 թթ. երկու եկեղեցիների միջև փոխանակված վավերագրերը:

Այդ ժողովածուի կազմողը ԺԲ դարի երկրորդ կեսի Մերձավոր Արևելքի և Հայոց եկեղեցու պատմության մեջ քաջ Հայտնի եկեղեցա-քաղաքական գործիչ Ներսես Լամբրոնացին է: Լինելով Կիլիկիայում իր հորուսթեամբ երկրորդ՝ Լամբրոնի Օշինյան ազնվականական տան հոգևակը և Հռոմկլայի կաթողիկոսների ազգականը, նա մի շարք նշա-նավոր իրազարժանությունների գործող անձն է: Մասնակցել է Հռոմ-կլայի եկեղեցական ժողովին, Լևոն Բ Ռուբինյան իշխանի Հանձնա-րարությամբ ուղարկվել է զինավորելու Ծրիզրիխ Երկամորուս (Բար-բարսաս) Արևմտահռոմեական կամ Գերմանական կայսեր զլխավորած երրորդ խաչակրաց բանակներին, պաշտոնական զննպանագնացու-

Թյամբ այցելել է Կոստանդնուպոլիս¹: Ներսես Լամբրոնացին նաև բազմաթիվ անգամներ է մի շարք մեկնությունների, ներքոյ-յանների, ապաղի, ճառերի, թղթերի հեղինակ և հունարենից, լատիններենից ու ասորերենից կատարված բազմաթիվ թարգմանությունների խմբագիր և համաթարգմանիչ²: Նրա մատենագրական վաստակը մեջ օւրույն տեղ ունի «Պատճառ խնդրոյ միարանութեան. թաղաւորին Լոսոսոց էմանուէլի եւ սրբոց կաթուղիկոսացն Հայոց Ներսիսի եւ Գրիգորիսի թուղթքն, զոր գրեցին առ միմեանս» վավերագրերի ժողովածուն (կամ ինչպես արգեն կրեատ անվանել ենք՝ ՊՆՄ³: Այդ երկի մեջ տեղ են գտել 1165-1178 թթ. եկեղեցիների միության Հայ-բյուզանդական բանակցությունների զեբարբերոյ վավերագրերի⁴ մեծագույն ժառ: Ժ՛՛ վարի վերջում ևս Բյուզանդական կայսրության Հեռ փոխանակվել են վավերագրեր, սրեցից մեկ են Հասել միայն երկուսը⁵: Այդ բանակցությունների վերջին փուլի մասնակիցն ու նախամեղծողներից մեկն էլ Ներսես Լամբրոնացին էր⁶:

ՊՆՄ ժողովածուի կազմողը Հայոց եկեղեցու կրիկիայում զբաղվող կարևորագույն եկեղեցական թեմերից մեկի՝ Տաբատ «վերագրական ժայռաքաղաքի» արքեպիսկոպոսն է⁷: Ըստ Հնագույն քրիստոնեական ափանգույթի, այն համարվում էր Գողթա առաքյալի Հայրենի քաղաքը⁸: Քաղաք, որն երկար ժամանակ կրիկիայի բյուզանդական

1 Ներսես Լամբրոնացու եկեղեցադպրատան գործունեության մասին տեղեկացություն պատմաաղբյուրագիտական աշխատանքը տես ԱՆՆՈՒԱՆ, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 29-56, հմտ. Սահ ՀԱՄԵՆԻԱՆ, Ներսես, էջ 67-84, ԱՄԱՍՏՐԵԱՆ, Ներսես: Ներսես Լամբրոնացու մասին աշխատություններ լույս են տեսնում Սահ ԱՄՍՐ (տես ԱՌԱՄՆԱՆ, Ներսես):

2 Տես ԱՆՆՈՒԱՆ, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 131 և հսև., Zekiyan, Nersès de Lambron, p. 123-134:

3 Հ. Լևոն Ձեղեխյանը վերամշակու Քաղաքիտարանային հոդվածի մեջ Ներսես Լամբրոնացու երկերի շարքում ցիղալամբ չի հիշատակել ՊՆՄ ժողովածուն, որը հրատարակված է ԹԸ, 1871, էջ 85 - 201:

4 Այս վավերագրերի ժողովածուին նվիրված ուսումնասիրություններից կարևորներն են Tekouzes, Costouvozes, ՁԵՐԻՆԱՆ, Համալուսեմական, Kschichian, The Problem:

5 Այդ մասն տես Ըարտեման, Նոր Գրքեր, էջ 285-290, հմտ.Սահ ԲԱՐՏՄԱՆ, К историческ., с. 53-56, ԲՈՐՏՄԱ, Носе-й, с. 224-230:

6 Այդ մասն մանրամասն տես ԱՆՆՈՒԱՆ, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 49-52:

7 Տես ԱՆՆՈՒԱՆ, Ներսես, էջ 22, հմտ. Սահ ԹԸ, 1871, էջ 86: Տարտեմ՝ քրիստոնեական եկեղեցու հնագույն կենտրոնի մասին աղելի հանգանակայի տես Hill, Hellenkempet, Kilikien, S. 428-439:

8 Այդ հանգանակայի ցավմիտ շեբավում է Սահ Ներսես Լամբրոնացու երկերում: Օրինակ Սերբերեթալ հատվածում Լամբրոնացի Հևոն քաղաքին անվանվում է, որ Անտոքի հույներն ու լատինները իրեն զնտում են տղան Գղթա առաքյալի արտի

կառավարիչների նստավայրն էր⁹ և Կոմենենոս կայսրերի տիեզերահալական քաղաքահանության Հենակետը՝ ԺԱ-ԺԲ դարերի ընթացքում Փոքր Ասիայում¹⁰ և Մերձավոր Արևելքի տարածաշրջանում:

Տարսուռ ԺԲ դարի 70-90-ական թվականներին Հիմնականում Հայաստանի քաղաք էր, սակայն այնտեղ բնակվում էին նաև Կոստանդնուպոլսի եկեղեցուն Հայաստանի քաղկեդոնական Հայեր ու Հույներ, կաթոլիկ լատիններ և Հակոբիկ ասորիներ¹¹: Հավանաբար մերձակա բնակավայրերի բնակչության մեջ քիչ թիվ չէին կազմում նաև Հրեաները, մուսուլման արարներն ու թյուրքերը¹²: Բազմազգ բնակչությունը բնորոշ էր նաև այդ տարածաշրջանի՝ Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի, Հայաստանի մյուս շրջաններին և իր ուրույն գերն է սեռացել ինչպես Ներսես Լամբրոնացու, այնպէս էլ Հուսիկայի կաթոլիկոսարանի և Ռուբինյան իշխանության եկեղեցաքաղաքական և դավանական գործունեության ձևավորման ասպարեզում¹³:

Հայոց եկեղեցու ներսում, Հյուսիսային Հայաստանում և Հասկաղես Հազրատ-ՄանաՀինում ձևավորված ընդգրկությունը ևս մահացուս Հազրատ-ՄանաՀինում ձևավորված ընդգրկությունը ևս մահացուս Հայաստանի և Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի տարածքում գործող եկեղեցիները, զանգված վրացական պետության իշխանության ներքո, փորձում էին Հակոբյանի այդ երկրի սահմաններում սկսված ազգային և եկեղեցական ՀամաՀարթեցման քաղաքականությանը և Հակազորվում էին Կիլիկիայում սկիզբ առած ամեն անսակ եկեղեցական կամ ծիսական բարեփոխման, երկյուղելով, որ զա կարող է առիթ տալ օրթոդոքս եկեղեցուն զավանակտե գիջում կոտարելուն: Հյուսիս-արևել-

ժամանորդը. «...Պատմութ անուամբ գմբ Եռաստորթին քարեմանքանց, և Երից արտողն արժանապատի յինչ բաշտղ վկայեմ...» տե՛ս Ներսես Լամբրոնացի, էջ 230-231:

9 Բոստան, Բյուզանդիայի, էջ 202 և հոս.:

10 Այդ ժամանակաշրջանի թիւ է համընկնում նաև Ամստերդ քաղաքի կողմից Տարսուռի ժամանակավոր գտնված լոտն Ալիշան, Սթամբ, էջ 267, թմտ. նաև Hild-Hellenkemper, Kilikien, I. Teil, S. 433:

11 Ներսես Լամբրոնացի ճամփն է թիշտակում իր գլխավորած թեմում օրթոդոք-հույների (մելիենացի), կաթոլիկ-եղեռացիներ (լատինացի) և հակոբիկ-ասորիների (ասորի) անկախությունը տե՛ս Ներսես Լամբրոնացի, էջ 220, թմտ. նաև Hild-Hellenkemper, Kilikien, I. Teil, S. 433:

12 Կիլիկիայում թիշտակված բազմազգ ազգաբնակչության անկախության մասին տե՛ս Hild-Hellenkemper, Kilikien, I. Teil, S. 102-103:

13 Այս մասին անմանրցմանը գծերով տե՛ս Բոստան, Բյուզանդիայի էջ 12-18, 164-190:

յան Հայաստանի վարդապետների կեցվածքը բխում էր տարածաշրջանում Հայոց դավանական ու մշակութային ինքնությունը պահպանելու շահերից: Դրա լավագույն փաստարկը ժՌ-ժԴ դարերում Հյուսիս-արեւելյան Հայաստանի հոգևոր դպրոցներից մեկ Հասան մշակութային բազմաթիվ արձեթևներն են¹⁴:

Հայոց եկեղեցու կյանքում չափազանց կարևոր նշանակություն ունեցող վավերագրերի ժողովածուի սակզմումը սովորական խնդիր չէր: Նրա հեղինակը պետք է էլք ու մուտք ունենար կաթողիկոսական զիվան, ուր պահվում էին բազմաբնույթ վավերագրեր, որոնցից օգտգինը ոչ միայն լեզուների, այլ նաև մասնագիտական Հասուկ պատրաստություն էր պահանջում: Փողոզածուի կազմման հիմնական նպատակը վավերագրերը հասու գարձնելն էր Հայ Հասարակություն բոլոր շերտերին: Ա քանի որ նման ժողովածուն պետք է շրջանառություն մեղ մտներ Հայոց եկեղեցու բոլոր թևներում, կազմողն նպատակ էր հետապնդում սակզծել զազափարախոսական պայքարում օգտագործելի և ժամանակի պահանջները բավարարող մի գավանական ժողովածու, քանի որ գիտավորություն ուներ միասնականացնել Հայոց եկեղեցու դիրքը Բյուզանդական (կամ օրթոդոքս) եկեղեցու և գավանների հարձակումներին դեմհեղինակ: Պատահական չէ նաև այն փաստը, որ վավերագրերի այդ ժողովածուի կազմման հովանավորողը և հորգորողը սերում էր բյուզանդական նկրտումներ ունեցող իշխանական անից:

ՊՆՄ վավերագրերի ժողովածուն կազմված է ներսես Լամբրոնացու եղբայր, Լամբրոնի իշխան Հեթումի¹⁵ պտովերով: Այդ է վկայում Հայագնաների ուշադրությունը դեռևս ժԹ դարում գրաված ներսես Լամբրոնացու կազմած ՊՆՄ վավերագրերի հավաքածուի հի-

14 Մատենադարան այդ դարոցի ճշակութային ժառանգությանը և Գլխովան Արեւմտեան, «Վարդապետը» վրայերին մեմագրությունը:

15 Նրա մասին հանգամանորեն տե՛ս Արեւմտեան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 116-130: Հերոմ Օշինյանը կենսագրության շքադարձային խոստարներումհերոցից է Գաև այդ փաստը, որ հետագայում ժԳ դարի սկզբին, երբ Լեոնը Ա քաղաքը տարալի էր Գաև հրաժարվել Լամբրոնի իշխանի պարտականություններից, Գա ընդունում է կուսակրոնություն և վաճը մտնում, Հերոմ անունը փոխելով Հեղին (այդ մասին տե՛ս Արեւմտեան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 126): Հերոմ-Հեղին գրծունեությանը վերաբերող և վկայությունները բախվաբան հազվադեպ են: Հավանաբար այդ է պատճառը, որ գրականագետ Գ.Անանյանը շիտություն մեղ է ընկել և ակամա սխալ ճանապարհով էր ընթերցողին տանում է Խաչիո, Հերոմ-Հեղին վերաբերող հիշատակագրությունը վերագրելով ներսես Լամբրոնացուն (տե՛ս Արեւմտեան, Ներսես, էջ 8):

չտասկարանը¹⁶, ուր Հեղինակը մեզ Հեռաբրբրոզ երկի մասին գրում է. «Այս սկանառէս եւ անանջուր եղեալ նուստս Հոմանուն նորին տեսուն Ներսէսի Հայրապետի, ըստ փափողման քո, իշխան բարեպաշտ եւ Հարազատ եղբայր իմ Հեթում, շարագրեցի Համառուաարար զՊատճառ համակացն Հանդերձ թղթովքն»¹⁷:

Վերորերջյալ վկայությունից տեղեկանում ենք, որ վաղերազրերի Հովաքածուն սանդձող Ներսես Լամբրոնացին Հեղինակն է 1165 - 1178 թթ. Հայ-բյուզանդական բանակցություններին յարաքանչյուր փուլին Հաջորդող լրացուցիչ «պատճառ»-տեղեկությունների, ժողովածուն ամբողջացնող առաջարտի եւ վերջարտի¹⁸:

Վաղերազրերի միջնադարյան այս ժողովածոյում գետեղված են Հայոց կաթողիկոսներ Գրիգոր Գ Պաշտօնաւոր (1110¹⁹-1166), Ներսես Դ Շնորհալու (1166 - 1173), Գրիգոր Դ Տգայի (1173-1193), Բյուզանդիայի կայսր Մանուիլ Ա Կոմնենոսի (1143-1180) եւ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Միքայիլ Գ Անքիւլոսի (1170-1178) միջև փոխանակված նամակների բնագրերը:

ԳեՄ ժողովածուն պարունակում է 1165-1178 թթ. գրված 17 վաղերազրեր, որոնցից առանձնիկ վերոյիշեալ Հայոց կաթողիկոսների²⁰ դատմական թղթերն են եւ պաշտոնական գրագրությունները Բյուզանդական կայսր եւ պատրիարքի Հեռ, չորսը՝ Մանուիլ Ա Կոմնենոսի, երկուսը՝ Միքայիլ Գ Անքիւլոսի թղթակցություններն են ուղղված Հոսթիլիայի Հայրապետներին: ԳեՄ-ում թղթերը բերված են ըստ ժառանգիչ Հայրապետներին: ԳեՄ-ում թղթերը բերված են ըստ ժառանգիչ Հայրապետների: Երբեմն Ներսես Լամբրոնացին մանակագրական Հերթականության, երբեմն Ներսես Լամբրոնացին մանակագրական Հերթականության, երբեմն Ներսես Լամբրոնացին մանակագրական Հերթականության համ թվակատարի է այս կամ այն թղթի գրման Հանգամանքներին կամ թվակատարի է այս կամ այն թղթի գրման Հանգամանքներին, որոնց մասին նին վերաբերող ծանոթագրություններ՝ «պատճառներ», որոնց մասին

16 Այս թիշտակարանը ժամանակին ճշտակարակ է ՂԱԿԻՅԱՆԸ ԻՍԻՆ ԱՆՆԱՆ, Հայրապետութ., էջ 426-427: Այնուհետև այն տպագրվել է եւ երկու անգամ, տե՛ս ԳՅՈՒՆՅԱՆ Ա. Թիշտակարանը, էջ 622 եւ Ա. ԱՆՆԱՆՅԱՆ, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 210:

Ա. Ա. Մարտոսյանը (Հակոբեան Թիշտակարաններ, Ե-ժԻ դր., Երևան 1988) վրիպել է և չի ընդգրկել այն իր աշխատության հատրում:

17 Ա. Ա. ԱՆՆԱՆՅԱՆ, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 218:

18 Այս հատվածները ԹԸ, 1871, էջ 85-201-ում ճիշտարակված են աչ տպուստեանով:

19 ԳեՄ ժողովածուի բնագրում (ԹԸ, 1871, էջ 86) Ներսես Լամբրոնացին Գրիգոր Գ Պաշտօնաւորն զանակալման բնական է ժամացում «Հայոց թիգ հարիր լիտն էս ինն»-ը, որը ժամայտատարանում է 1110թ. փետրվարի 22 - 1111 թ. փետրվարի 17 ժամանակաշտակածն:

20 Գրիգոր Գ Պաշտօնաւորի կարողիտն անունով ժողովածու մտնված միակ վաղերազրի հեղինակը, ըստ այդ թղթի վերնագրի, Ներսես Երեմիային է: «Գեալ ի Ներսիսէ արժանակարան լիտրէ տեսն Գրիգորիս կարողիտն Հայոց» (ԹԸ, 1871, էջ 87):

Հեթումինն պրած Հիշատակարան-թղթում ասում է. «շարագրեցի Հա-
մասուտարար զՊատեառ նամակացն Հանդերձ թղթոգրն»²¹:

Այդ վավերագրերն ինքնին, Հայոց կնիզեցու ուղղափառ գովա-
նանքի Հովաստման վկայագրեր են, իսկ ժողովածոյում քննարկված՝
պատմությանը, ձեռին ու քրիստոնեական վարդապետությանը վերա-
բերող վկայությունների սուսմնասիրությունը թույլ է տալիս որոշել
կիրիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում Հաստատված Հայկական իշ-
խանությունների ու Համկկայի կաթողիկոսարանի փոխհարաբերու-
թյունների բնութիւնը, բուզանդական կայսրութեան և Կոստանդնու-
պոլսի պատրիարքութեան վերաբերմունքը Մերձագոյ Արևելքում տեղի
ունեցող կնիզեցական և քաղաքական իրադարձությունների նկատ-
մամբ²²:

Ինչպես արդեն նկատել ենք, ժողովածու չեն մտել ձի շարք վա-
վերագրեր, որոնք անկասկած լրացնում և անպայմանորեն վերաբերում
են փաստաթղթերի այս խմբին²³: Կարծում ենք, ներսնս Լամբրոնացին
ՊՆՄ-ի բնագիր չի մուծել այդ փաստաթղթերը (№ 1, 9, 10, 11, 17, 18,
20), Հաշիի աննելով Հետևյալ Հանգամանքները.

ա) Այդ վավերագրերի ձի մասւմ շարագրված տեսակետներն
արդեն արձանագրված են ՊՆՄ-ում տեղ գտած գրություններում²⁴:

բ) Վավերագրերի ձի մասը գազանի է եղել և անպատեհ է եղել
գրանց Հրապարակումը կամ Բյուզանդական կայսրութեան, կամ էլ
Համկկայի կաթողիկոսութեան գնահատմամբ²⁵:

գ) Մի շարք վավերագրեր էլ կամ Հաստատված չեն եղել կաթո-
ղիկոսանքի և Հոդհոր ժողովների կողմից, կամ էլ սուսմնայով ծրագրա-
յին բնույթ, գրված են եղել Համկկայի նոսարաասանը պահվելու
նպատակով և չեն առաքվել Կոստանդնուպոլիս²⁶:

21 Տե՛ս Ե. Ա՛ւնճեան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 218:

22 Հիշատակված հարկերը ճնարակորից չստիւ վաճառման քննված են մեր (Բողոքայն
Բյուզանդիայի մեծագործարան) մեր:

23 Տե՛ս Բողոքայն, Գրիգոր, էջ 98:

24 Տե՛ս Բողոքայն, Գրիգոր, էջ 97:

25 Օրինակ, Մամուկ Ա Կոստենոսի կամ Ներսն Դ Օսորհայու գաղտնի քղերը (№ 9,
11), որոնց մասին տե՛ս Բողոքայն, Բյուզանդիայի, էջ 245:

26 Օրինակ, քյուզանդական կողմի պահանջած ինչ ծիսադավանարական կետերի պա-
տաստանները, Ներսնս Լամբրոնացու Աստեմարանությունը և Համկկայի ժողովի Ծանո-
սարանից Ներսնս Լամբրոնացու գրած մյուս երկերը (տե՛ս ստորև, Համկկայի ժողովի
վավերագրերից Աթթուված հատվածը):

Ինչ խոսք, Ներսես Լամբրոնացին ժողովածու չի ներառել նաև Հայոց կաթողիկոսների համակազմությունը Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի (Արցախ, Հաղարատ, Սանահին) գորղապետների և առրինների Հակոբիկ եկեղեցու պատրիարքարանի Հեռ²⁷ (գրատառթղթեր, որոնք անմիջականորեն առնչվում են Հայ-բյուզանդական բանակցություններին)²⁸: Հեռագայում, Հաժանարար, արդեն ժԳ դարում, Ներսես Դ ՆորՀայու և Գրիգոր Դ Տղայի թղթերի մեծագույն մասը ՊՆՄ ժողովածուի Հեռ միասին Հաժարգիկ են մեկ մեռազրի մեջ և ավանդվել սերնդն-սերունդ²⁹: Այդ ավանդույթը շարունակվում էր նաև ժԹ դարում երկիս գրեթե բոլոր հրատարակություններում³⁰:

Հայ բանասիրության չլուծված խնդիրներից է Ներսես Լամբրոնացու ՊՆՄ ժողովածուի կազմման թվականի հզգրոտումը: ՊՆՄ վերագրերի ժողովածուի սահմանն աստիճանաբար մասնակից գործել է որոշել Հ.Ներսես Ակիբյանը: Եկատի ունենալով Փարիզի ուղղախյն դրադարանի № 179 (L) և Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (այսուհետև՝ ՄՄ) № 2496 (C) Հեռգույն մեռազրերում պահպանված Ներսես Լամբրոնացու վերոհիշյալ հիշատակարանը, բողոքականաց հայագետը գրում է. «Կից յիշատակարանս, որ թեև թուրքական չի կրէր, բայց կը վերջանայ Մանուէլ Կայսէր մաւուան յիշատակութեամբ, որ տեղի ունեցաւ 1180 սեպտ. 24-ին: Ուստի գրութեան տարին ալ նկատելու է այս տարին»³¹: Հաժանարար Ներսես Ակիբյանը եկատի է ունեցել ոչ թէ իջված հիշատակարանը, ուր նման վկայություն չկա, այլ ՊՆՄ-ի վերջարանի՝ «Իսկ երանելիս Հանգուցեալ...յաւիտեանս.

27 Գրիգոր Դ Տղայի և Հրախոսիկ վարդապետների փոխանակված թղթերը մեզ են հասնել առանցիկ մտացոլումով և ժողովածու չեն կազմել (տե՛ս Չիտորո Տղայ, Բանաստեղծություններ, էջ 50-52): Հակոբիկ-առրինների հետ փոխանակված վավերագրերից մեկը պահպանվում է Ներսես Դ Օհրոմազու առանցիկ վավերագրերի ժողովածուում (ԹԸ, 1871, էջ 205-206), իսկ մի քանիսն մասին էլ ակնարկում է Միգայե Ասորի (MS, I, III, p. 335-336): Ասորի հավորիկյանների և Հաղոց եկեղեցու այս դարաշրջանի փոխադարձությունների մասին տե՛ս Տղայ-Միգայեանց, Հայոց, էջ 271-283:

28 Այս հանգամանքը ժամանակին նկատել է Ներսես Ակիբյանը (տե՛ս Ակիբյան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 220):

29 Ներսես Օհրոմազու և Գրիգոր Տղայի նստակների նման ժողովածուի կազմումը Տ. Ներսես Ակիբյանը քննարկում է ժԳ դարի սկզբով և վերագրում է Քոնստանդնուպոլսի (տե՛ս Ակիբյան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 220):

30 Ցե՛ս այս նստակների (ԹԸ) 1788, 1865 և 1871 թվականների հրատարակությունները:

31 Կողմ տեղում, էջ 219:

ամէն» Հասմածը³², ուր իսկապես Հիշատակվում է Մանուէլ Ա Կոմնենոս կայսեր մահվան լուրը:

Ժողովածուի վերջաբանում Ներսես Լամբրոնացին նաև ճշգրիտ թվագրում է Մանուէլ Ա Կոմնենոսի մահվան լուրը Հասմէլա Հասնելու ամսաթիվը. «չուաք զգախնան բարեպաշտ աասուածասէր եւ իմաստուն սրբային Հոռոմոց յամսեանն սեպտեմբերի քսան եւ եւթն, եւ ի Թուականիս Հայոց վեց Հարիւր եւ քսան եւ ինն»³³ (= 1180 թ. սեպտեմբերի 27): Ներսես Լամբրոնացին գրան նաև Կոստանդնուպոլսում զեղջերի Հետագա զարգացման ընթացքի մասին. «եւ ազա՛ զի որդի նորին (սկզբնաղբյուրը նկատի ունի Մանուէլ Ա Կոմնենոսի որդի Ալէքս Բ Կոմնենոսին – Ա.Բ.) մահուկ տրաւք յաջորդեալ զաթոսն, ոչ կարաց խաղաղութիւն նուանել զընտանիսն, այլ ցարզ եւս ունի զթագաւորական քաղաքն ամբոխ խռովութեան յիշխանացն եւ յընասանծացն, որք յսկառակ նմին յառնէն. յորոց միջի ոչ սակաւ Հեղձուկք արեանց լինին եւ ամենայն բարեկարգութեանց լուծուծն»³⁴:

Այս Հասմածից ակնհայտ է, որ ժողովածուն կյանքի կոչող Ներսես Լամբրոնացին քաշտոեղյակ է Կոստանդնուպոլսում 1180 – 1183 թթ. տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձություններին. Մանուէլ Ա Կոմնենոսից Հետո՝ Ալէքս Բ Կոմնենոսի (1180 – 1183) գահակալմանը, Մանուէլ Ա-ի զտակը և փետայի խռովությանը, Անգրոնիկոս Ա Կոմնենոսի խորզավանջներին (մանկահասակ կայսեր խնամակալի՝ Ալէքս Բ-ի մոր սպանությանը, Թագաւորին փրկելու խոստումներով Անգրոնիկոս Ա-ի մուտքին Կոստանդնուպոլիս և Ալէքս Բ-ին գահակից-խնամակալ Հռչակմանը)³⁵: ՊէՄ-ի վերջաբանի Հեղինակը վկայում է նաև, որ Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքում, «յերից ամաց սկսեալ՝ զեռ եւս ար ըստ ուրէ աեկ խռովութիւնն, եւ ի կարծիս ձգի ամենայն միայք առ ի Հաստասելոյ վերսին թագաւորական ամբռոյն»³⁶: Վերահիշյալ անցուղարձերին վերաբերող՝ Ներսես

32 Տե՛ս ԹԸ, էջ 201:

33 ԹԸ, 1871, էջ 200: Ուղղագրագիտության մեջ Մանուէլ Ա Կոմնենոսի մահվան ամսաթիվ է նշանակվում 1180 թ. սեպտեմբերի 24-ը (Տե՛ս Grunzel, in Chronologie, p. 358): Միջնադարում հայտնիացրության մասնագետների և լուրերի տարածման բնույթի պատճառով սեպտեմբերի 24-ից մահացած կայսեր մահվան լուրը Հասմէլա լուրն և Կիլիկյան Հայաստանը նկատի ունի մեր հիշմանը) է հասել սեպտեմբերի 27-ին, այսինքն՝ զեղջեր տեք օր Տեսո:

34 ԹԸ, 1871, էջ 201:

35 Այս իրադարձությունների մասին մանրամասնորէց տես՝ *Vasiliev, History*, pp. 433&.

36 ԹԸ, 1871, էջ 201:

Լամբրոնացու ակնարկները և Ալեքս Բ Կոմենենոսի սպանության և նրա
հարազատ՝ Անդրոնիկոս Կոմենենոսի (1183 - 1185) միակենսան պա-
հակալման իրազարմությունները մասին պաշտօնական լուսբյուրը և,
հիշատակությունն այն մասին, որ Մանուել Ա Կոմենենոսի մահվանից
հետո Բյուզանդական կայսրությունում սկսված խռովություններն
արդեն երբորդ տարին է ինչ չեն պազարում. թույլ են տալիս մերժել
Ներսես Աղիկյանի կողմից ՊՆՄ ժողովածուի ստեղծման վերահիշյալ
թվագրումը:

Ելնելով ՊՆՄ-ում պաշտօնական վկայություններից, ժողովա-
ծուս պետք է թվագրել 1182 թ. սեպտեմբերի 24 - 1183 թ. սեպտեմբեր
ժամանակահատվածով: Թվագրման սկիզբ ենք Համարում 1182 թ.
սեպտեմբերի 24-ը, որովհետև այդ թվականին է սկսվում Ալեքս Բ-ի
միանձնյա թագավորության երբորդ տարին³⁷, իր հոր՝ Մանուել Ա
Կոմենենոսի մահվանից հետո³⁸: Ինչպես որ ցույց տվեցինք վերևում,
Ներսես Լամբրոնացին կայսրության մայրաքաղաքում տեղի ունեցող
ներքաղաքական պայքարի սկիզբը թվագրում է իր կողմից ՊՆՄ ժո-
ղովածուս կազմելուց երեք տարի առաջ («յերից ամաց սկսեալ»): Այդ
իսկ պատճառով, ժողովածուս գրելու վերջին սահման ենք Համարում
1183 թ. սեպտեմբերը, քանի որ Ներսես Լամբրոնացին գեա չգիտէ Ա-
լեքս Բ Կոմենենոսի սպանության և Անդրոնիկոս Ա Կոմենենոսի միակե-
նան դաշակալման լուրը³⁹:

ՊՆՄ ժողովածուի Հես կապված աղբյուրագիտական հարցերը
քննարկելիս կարևոր նշանակություն ունի նրա կազմողի պատմագի-
տական Հայացքի և գիրքորոշման քաջաշայտումը: Ինչպես արդեն
նշվեց, ժողովածուի ստեղծման Համար առիթ է ծառայել Հեթում
Լամբրոնացու խնդրանքը, սակայն Ներսես Լամբրոնացին բնագրի ա-
ռաջարկում իսկ ՊՆՄ-ն Հասցեագրել է Հեսապ սերունդներին,
«Յայա ասնելով, զի թէպէս եւ Հասարակական վարեանուն փոխի
յատանացս, սակայն որքան մշտնջենաւոր ինքեան թողու յերկրի
յարմանի յիշատակի գործս, որով եւ յազգս ազգաց տնյայազ զովա-
սանական երգով պատուի»⁴⁰: Տարածի արքեպիսկոպոսը քաջ գիտակ-
ցել է ժողովածուի մեջ ընտրված վավերագրերի որժեքը և պատմու-

37 Կեսոֆ ասեմ ՊՆՄ-ի վերջաբանն ձևակալելու համար: «յերից ամաց սկսեալ» (ԹԸ,
1871, էջ 201):

38 Ալեքս Բ Կոմենենոսը զանազան է ճշտվել ղեկուն իր հոր՝ Մանուել Ա Կոմենենոսի իշ-
խանութեան տարիներից: Այդ ժամանակ՝ *Clément*, Les Coméne, p. 212:

39 Տե՛ս *Barros*, *Genealogia*, том. B'.

40 ԹԸ, 1871, էջ 85:

Թյան զիրկն անցած մարդկանց արարքներն ու քաղաքական իրազար-
 անություններն ակնհասեսի կողմից սերունդների դատին հանձնելու
 անհրաժեշտությունը. «Ձայս տեսնալ մեր՝ ի նուազեալս ժամանակի՝
 Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առաջնորդս, ոչ յապազեմք առ յապա թո-
 ղուլ գլխաւորակ անուանն նոցա պարագրութեամբ բանի ի Հանդիպեալ
 ժողովուրդս՝ որք զկնի լինիցին, զի եւ զսոցայցս ախորժելի կարծեմ
 պատմութիւն քան զնախ եղեւոց Համապատիւ նոցա սրբոց»⁴¹: Ուրեմն՝
 արգեն վավերագրերի ժողովածոյի առաջարկում ներսես Լամբրո-
 նացին հայտնում է, որ այն, ինչ ինքը մատուցելու է ընթերցողին, մեր
 այսօրվա պատկերացումներով պատմություն է: Հեղինակի նպատակն
 է ցույց տալ հայ ժողովրդի եկեղեցաքաղաքական կյանքում Հայոց
 կաթողիկոսների քացատրիկ դերը: Հեղինակը չի մոռանում նաև շեշտել,
 որ ինքն այդ եկեղեցու բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկն⁴² է:
 Այդ իսկ պատճառով, ներսես Լամբրոնացին իր երկը սկսում է Գրիգոր
 Գ Պաշլափունի կաթողիկոսին ուղղված ներբողյանով, անուշադրու-
 թյան շմատնելով այն պարագան, որ նրա կաթողիկոսության ժամա-
 նակաշրջանը արթնացնող շունչ հաղորդեց Հայոց եկեղեցական և քա-
 ղաքական կյանքին, երկարատև ընդարձացումից հետո աշխուժացրեց
 հոգևոր դատին («Որպէս եւ զկնի ումպոյ՝ արեզակն, և յես ձմերայնոյն՝
 դարնահային աւուցն քաղցրութիւն, այսպէս եւ երանելի Հայրս ի նու-
 ազեալ ժամանակս՝ յորժամ մեռն մեզոց տիրէր ի վերայ աշխարհի, եւ
 մէզ թշուառութեան պաշարէր զմեզ սրոյ եւ զերութեան, երեւեցաւ
 ջահուորեալ վարդապետութեամբ եւ լուսակրօն վարուք, և փարատեաց
 յաշխարհէ զմորթիկ մեղացն եւ վերստին կանաչացոյց զմեզ ի ձմերային
 մեռելութենէն յանուան հոգեւոր չափոյ Հասակի կատարմանն
 Բրիսատոսի»⁴³): Տարսնի արքեպիսկոպոսը չի մոռանում հիշատակել
 նաև, որ խնկարկելի կաթողիկոսը Գրիգոր Լուսավորչի առհմից է («Ազ-
 ցաւ Պաշլափկ, ի ցեղէ սրբոյն Գրիգորի»⁴⁴, և երբորդ կաթողիկոսն է
 Գրիգոր Բ Վկայասերից հետո⁴⁵:

41 ԹԸ, 1871, էջ 85:

42 «...ի նուազեալս ժամանակի Հայաստանեայց եկեղեցու առաջնորդս» (տես ԹԸ, 1871, էջ 85):

43 ԹԸ, 1871, էջ 85:

44 ԹԸ, 1871, էջ 85:

Ներսես Լամբրոնացին առաքելական է համարում Հայոց կաթողիկոսական արքեպ-
 աքոսը. «յաշիրը առաքելական արքեպ կաթողիկոսութեանս Հայոց» (ԹԸ, 1871, էջ
 85): Պատմության համար նուազրիբ է հարցի մասն որվածքն նախապատմությունը,
 քանի որ ինչպես վերևում տեսանք, քրիստոնեական կողմի փոթմուն էր միայն Գրիգոր

պատճառաւ, մոռացեալ զերզմեակուս գաշինան՝ որ ի միջի, եւ գհնա-
 գանդութիւն նորա»⁵⁰, Հակադիւղ թորստի վարքադիմը Օշինի Հաժա-
 տարմությանը դեպի բյուզանդական կայսրությունը («Հաւատարմու-
 պէս մնացեալ ի Հնազանդութիւն արքային Հոռոմոց»⁵¹): Ըստ ներսն
 Լամբրոնացու, նրիւ Հայ իշխանների միջև մտաւ պատերազմի Հիմ-
 նական պատճառն Օշինի Հաժատարմությունն էր «Հոռոմոց (իմա՝
 բյուզանդական-Ա.Բ.) թագաւորին», որի Համար «ոչ սակաւ խոսովու-
 թիւնք լինէր եւ Հեղձուք արեան ի մէջ երկուց իշխանացն»⁵²:

Ներսն Լամբրոնացին եւ Հաժատարմ է, որ Լամբրոնի տեր Օշին
 Հեթումյանը բյուզանդական քաղաքականության Հեռանդական
 պաշտպանն է. Կոստանդնուպոլսի կայսեր Հաժատարիմ ստորական:
 Բյուզանդիայի գերիշխանության դեմ թորսս Բ. Թուրքիյանի յու-
 բաքանչյուր ելուլթ Օշինը դիտում էր իրեն սեփական իշխանության
 դեմ ուղղված, կանխամատմված գործողություն: Լամբրոնին տիրող
 Հեթումյանների քաղաքական բուր նկրումներն ու ձգտումները ժԲ
 դարի 60 - 70-ական թթ. ամբողջովին ու կուրորեն, անմնացորդ կաղ-
 ված են կիլիկիայում Բյուզանդական կայսրության Հետապնդած շա-
 Հերին: Այդ քաղաքականության գաղափարախոսական դիրքերի վրա է
 կանգնած նաև ՊԵՄ Ժողովածոյի կազմող ներսն Լամբրոնացին, որը
 թորսս Բ. Թուրքիյանի պայքարը կիլիկիայի Հայկական իշխանու-
 թյունները միավորելու և քաղաքական անկախությունն ձեռք բերելու
 Համար բնութագրում է որպես «խոսովութիւն»⁵³:

Ներսն Լամբրոնացու Համար Բյուզանդական կայսրությունը
 Համաշխարհային քաղաքակրթության պահպանման Հենասյունն ու
 ապագենն է⁵⁴: Խոսելով Մանուել Ա Կոմնենոս կայսեր մաշից Հետո
 Բյուզանդիայի սաւմաններում տեղի ունեցած վերսկիչյալ խոսովու-
 թյունների մասին, Տարսոնի արքեպիսկոպոսը գրանք մատուցում է որ-
 պես աշխարհի կործանման բացահայտ ոչան. «Թագաւորական արժ-
 ուոյն՝ որ սիւն է աշխարհի ըստ ասելոյն Պաղոսի»⁵⁵: Բյուզանդական
 կայսրության քաղաքական կյանքի վայրկիւրումների Հետ է կապում
 ներսն Լամբրոնացին ողջ աշխարհի կացությունը, «Արդ ընդ սեանն

50 ԹԸ, 1871, էջ 86:

51 Նույն տեղում:

52 Նույն տեղում:

53 ԹԸ, 1871, էջ 86:

54 ԹԸ, 1871, էջ 201:

55 Նույն տեղում:

քրիստոսարանական ելանակութիւնը. «եթէ զկորուստ քրիստոնէիցն զուշակեաց՝ ոչ զհանձ, եւ եթէ զսագոյն սաստկութիւն՝ որ ի նոյն ամն եղև, եւ ոչ զայն եւս»⁶²:

Ուրեմն՝ Ներսես Լամբրոնացու քաղաքական Համասամքի Համաձայն պետք է ամեն կերպ աջակցել Բյուզանդական կայսրութեան Հզորութեան ամրապնդմանը և պատապարտել ու խանդարել Թորոս Բ Թուրքիայն իշխանի գործունէութեանը: Այդ իսկ պատճառով յուրաքանչյուր Հարմար պահի Ներսես Լամբրոնացին ոգևորված ներքազյաններ է ծնում Մանուկ և Կոմնենոսին՝ ԺԲ դարի 60-70-ական թթ. Հայ-բյուզանդական փոխհարաբերութեաններում բյուզանդական կողմի Հիմնական Հերոսն⁶³: Ներսես Լամբրոնացու Համար Մանուկ և Կոմնենոսը⁶⁴ Հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական փոխհարաբերութեանների ամենազորուն և մասնակիցն է. չնայած ՊՄ Տոզոլոթու մտած առաջին վավերագիրը (1165 թ. Ներսես ԵնորՀայի եպիսկոպոսի թուղթը առ Ալեքս Աբսուխ) Ներսես Լամբրոնացին Համարում է կիլիկիայի բյուզանդական զորահրամանատար-կառավարչի պատվերով դրված փաստաթուղթ⁶⁵, այնուամենայնիվ բանակցութեանների Հետագա ընթացքում Մանուկ և Կոմնենոսը այդ փոխհարաբերութեանների իսկական ոգին է և, ըստ Հավաքածայի Հնդիակի, միայն երա մաշն է խանդարում վերջնական Համաձայնութեան կնքմանը:

62 ԹԸ, 1871, էջ 169:

63 Մանուկ և Կոմենոսը Պսև բնագրում երեմն կոչվում է աքա, երեմն՝ քազավոր: Աքա Ռիչառակված է Պսև Տեակալ էլեթում. ԹԸ, էջ 8612, 1079, 11, 10929, 15325, 16827, 20027, քազավոր՝ ԹԸ, էջ 8615, 24, 873, 10923, 25, 27, 14332, 1441, 14520, 15322, 25, 1546, 15935, 1601, 1665, 17, 1688, 10, 15, 17, 19, 25, 1695, 18025, 20114, 32:

64 Ուշաքայլ է նաև այն հաճախումը, թէ Ի՜՜՜ Փակդիթների Տես են հաճողիսում վերոնիշյալ (քազավոր և աքա) տեքստերը: Ռյուզանդական կազար կոչվում է «Յունաց աքալ» (ԹԸ, 1871, էջ 8612), սակայն՝ «քազաթ Լոտոնոց» (ԹԸ, 1871, էջ 8615, 24), այնուամենայնիվ հանդիպում է նաև «աքալ Լոտոնոց» (ԹԸ, 1871, էջ 2007) բանակը: «Քաբուալտ» փակդիթ հանդիպում է և՛ քազավոր (ԹԸ, 1871, էջ 10921, 1546, 1665, 17, 1689, 19, 1695, 20118), և՛ աքա (ԹԸ, 1871, էջ 16817, 2007) տիտղոսների Տես: Աքա բառի Տես հանդիպում է նաև «քաբուալտալտա» (ԹԸ, 1871, էջ 15325) և «քաբուալտ, սաստածալտ և ինաստուն» (ԹԸ 1871, էջ 2007), իսկ քազավորի Տես՝ «աքմանազովի» (ԹԸ, 1871, էջ 20132) անական-տիտղոսները: Ռյուզանդական կաբուրական վավերագրերի տիտղոսների մասին տե՛ս նաև Տերկա աշխատանքի վավերագրերի նախան ընտրյալ համապատասխան հատվածը:

65 Ըստ Ներսես Լամբրոնացու, «որ եւ քաբաննեալ զեյաննիմ, զի զսաստոթիմ Հայտաաննեայ քանն առացեալն զրով պարունակեալ տալն նմա» (ԹԸ, 1871, էջ 87):

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ՃՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

Կոմսենոսների դարաշրջանի բյուզանդական ծիսադավանական և վիճարանական գրականությունը մեծ է ծավալով, Հարուստ՝ ընդգրկած Հարցերի ու խնդիրների բազմազանությունը¹: Կայսերական աստվածաբանները, երկրի ներքին և արտաքին, քաղաքական ու եկեղեցական իրավիճակից ելնելով, Հաճախ նաև կենտրոնական իշխանություն ուղղակի միջամտությամբ, դավանական այս կամ այն կրոնական Համայնքի դեմ², երբեմն էլ՝ եկեղեցիների միություն բանակցություններ էին վարում Հարևան ժողովուրդների Հետ: Դավանական պայքարը, որը վաղուց ի վեր ներխուժել էր կայսրության ներքին ու արտաքին քաղաքականության ոլորտը, գաղափարախոսական Հզոր զենք էր դարձել միջնադարյան Արևելքի և Արևմուտքի, Բյուզանդիայի և Հարևանների փոխհարաբերություններում:

1165 - 1178 թթ. Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների բնագրերը ավանդված են նուև բյուզանդական ժառանգրությամբ: Հունարենով պաշտոնական փաստաթղթերը մեզ են Հասել Թեոփրաստի Διᾶλεξις πρὸς τὸν καθολικὸν τῶν Ἀρμενίων («Տրամախոսություն Հայոց կաթողիկոսի Հետ») երկում, ուր ներկայացված են առաջին և երկրորդ այցելությունների բանակցությունների արձանագրությունները:

ԺՐ դարի Հույն փիլիսոփա, Թաղափորական ծառա (ըստ Γωնուելի Ա Կոմսենոսի թղթի բնորոշման. Ἰζίου τῆς βασιλείας μου), ժադիտ-

¹ Այդ դարաշրջանի դավանաբանական գրականության մասին քաղված է հանգամանորեն տե՛ս Brock, Kirche, S. 609 - 629:

² Անճա Կոմսենի պատմությունը լի է ճմամ իրադարձությունների մկարագրություններով. տե՛ս AC, t. I, Lib.VI, 2 (p.272-274), 4 (p. 278-280), t. II, Lib. X, 1 (p. 1-4.), Lib. XIV, 8-9 (p. 295-306), Lib. XV, 8-10 (p. 350-365), ճմտ. Anna Comnena, c. 24-25, 177-178, 180-181, 264-265, 394-399, 419-426:

դեցական արհեստի և արքունիքի առջև, բազմացվել է Հարյուրից ավելի օրինակ և Հայաստանի գաղմկի ամբողջ Ռուսներնայում (իմա՝ Ռյուզանդիա-ա-Ա.Ռ.)⁶։ Ուրեմն՝ դեռևս Հոսովյայում առաջին զինուորականացու-թյան արդյունքները դրի են առնվել Թեոփիանոսի կողմից, իսկ Կոստանդնուպոլսում դրանք ընթացվել են արհեստում և արքունիքում։ Մինչև երկրորդ զինուորականացումից ժամանումը Հոսովյա, Ռյուզանդիայում Հայաստանի էին գործել առաջին զինուորականացումից ընթացում տեղի ունեցած վիճարանությունները, քանի որ այդ բնագրի Հարյուրից ավելի օրինակ էր բազմացվել ու տարածվել կայսրության սահմաններում⁷։ Առաջին զինուորականացումից բանակցությունները արձանագրված բնագրի մասին տեղեկություն է պահպանել նաև ՊՆՄ ժողովածուն, «Իսկ նորա (իմա՝ Թեոփիանոս - Ա.Ռ.) առեալ զթուղթն Հանգերձ Հարցմամբքն եւ պատասխաններն, վասն զի դամենայնն ի դրի դրաւ շմեաց, ընթանայր առ Թագաւորն. ապա ի ձեռնն ունելով եւ զպէսպէս Հարցմանցն նշանագրութիւն եւ զՀայաստանեայց յաւժարածիտ լինելն ի միարևուտթիւնն, յայտնէր զգիրն՝ որ ի սրբոյ Հայրապետէն առ Թագաւորն»⁸։

Մեզ Համար ուրույն Հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև այն պարագան, թե որտե՞ղ է վերջնական տեսքի բերվել Թեոփիանոսի առաջին բանակցությունների արձանագրությունների բնագիրը։ «Տրամատեսութիւններում» առկա մի շարք վկայություններից կարելի է ենթադրել, թե այդ կատարվել է Կոստանդնուպոլսում՝ Թեոփիանոսի առաջին զինուորականացումից անմիջապես Հետո⁹։ Այս ենթադրություն Համար անուղղակի փաստարկ կարող են ծառայել «Տրամատեսութեան» Հեռնյալ տեղեկությունները.

ա) Թեոփիանոսի առաջին «Տրամատեսութեան» բնագիրը Համատարած է Հոսովյայում դրի առնված արձանագրությունների Հիման վրա։ Այս փաստն է Հաստատում այն վկայությունը, ըստ որի մեզ Հասած բնագիրը չեն մտել Քաղկեդոնի ժողովի դավանանքին վերաբերող

6 Տե՛ս ՔԸ, է. 133, ք. 248 Ը, Հմճո. Պատմագ. Պատմութիւն, էջ 244:

7 Այս տեղեկությունը շարժական ուղագրով է բյուզանդական պաշտմանի տեղեկատվական հեղինակի յափարկան յափերի հասող զարարութեան ուսումնասիրության առումով:

8 ՔԸ, 1871, էջ 153 (ընդգծումը՝ Ա.Ռ.-ի):

9 «Ὡμῶς ἐν ἐπὶ παῖσι τούτοις εὐχαριστήσατες τῷ Θεῷ, τῆς πρὸς Κωνσταντινοπόλιν φερόμενης ἀρχιμἐθα ἀποδότες καὶ εὐλογοῦντες τὸν Θεόν...» (ἐπὶ միջ գեճացեալս զԱստուծոյ վասն անեմաց շնորհաց, եկեղեցի՝ դամուց անդրս ի Կոստանդնուպոլիս) համապատասխան ի Յանապոսին, օրհնելով եւ փառաբանելով զԱստուծան...» տե՛ս ՔԸ, է. 133, ք. 212 Ը, 3, հմճո. Պատմագ. Պատմութիւն, էջ 236, տե՛ս նաև ՔԸ, է. 133, ք. 208 Ը, հմճո. Պատմագ. Պատմութիւն, էջ 234:

մի շարք արտահայտությունների բացատրություններ, որոնց շուրջ կաթողիկոսի խնդրանքով խոսել է Թեոփիանոսը¹⁰:

բ) Խոսելով ներսև Դ Շնորհալու Հրամանով իրեն Համար արտադրել արժանանա կաթողիկոսի երկի մասին, Թեոփիանոսը գրում է. «...որը և բերեցինք մայրաքաղաք»¹¹:

գ) Թեոփիանոսի երկրորդ այցելության ժամանակ առաջին «Տրամախոսություն» բնագիրը եղել է բանագնացի ձեռքին¹²:

դ) «Տրամախոսություն» բնագիրը վերանայված և Համառոտված է Կոստանդնուպոլսում¹³: Այս ենթագրության կողմնակից է Հ. Լևոն Զեքիյանը. «Կարելի է մոռանալ նաև որ Թեոփիանոսի տեղեկագրությունն ալ սղագրական ասենագրությունն էր չէ: Հետևարար, բնական է որ Թեոփիանոս զայն խմբագրած ըլլայ՝ այն գաղափարին Համաձայն Գոր ինք կազմած էր վերաբանություններու արդիւնքի մասին»¹⁴:

Այժմ անդրադառնանք Թեոփիանոսի առաջին գիտականագնացության ժամանակի խնդրին: Բյուզանդական աստվածաբանը Հառնիլա է Հասել իր Հեռ բերելով Մանուել կայսեր Թուղթը՝ թվագրված երրորդ ինդիքտիստի նոյեմբեր ամսով (76 միլի Ոոեմբրե Ինդիկտիոս տրիդիս)¹⁵: Այս ինդիքտիսը Համապատասխանում է 1169 թ. սեպտեմբերի

¹⁰ «Ἐπὶ τῆ ἀνεγνώσει ὁ ἔπος, καὶ τὸ βῆλα εὐρέθησαν ἐπιστάοντα, τὸ τε Ἄρ-
μυκὸν, καὶ τὸ ῥωμαϊκόν, καὶ οἱ τῷ Καθολικῷ δοκῶσιν δοσάειν αὐτοῦ λέξαις
μετρίαι οἷσα ἰκανῶς τετυχηῖσιν σαφηνείας, δίδεν ὁ Οὐμανὸς πρὸς τὸν Κα-
θολικόν» («Յետ ընթեմնից զայս վնի ժողովոյն եւ միայն գումնից չմարտանել
Հայոց ընդ բնագրի Հոսմայեցոց, իրն պարզցան յստակնցան բանք ժողովոյն, որք
մթնք կարողիկոսին եղեին, Թեփիանոս զայս ինչ արբանցան» տես ԲՃ, է. 133, ք.
197Ծ. 5. Պատմութ. Միարմորթիւմ, էջ 307. Պատմութ. Պատմորթիւմ, էջ 253):

¹¹ «καὶ ἐξ μεταγραφῆσά ἐβόθε ἤμιν, ἦν καὶ ἀποκομσμένη πρὸς τὴν βασιλεύ-
ουσαν» («Հնծայեցաւ մեզ պատճն գրով, եւ մեր անկալ զայն բերաք ընդ մեզ
յարբանական բաղարն» տես ԲՃ, է. 133, ք. 208Ծ. Պատմութ. Միարմորթիւմ, էջ 313.
Պատմութ. Պատմորթիւմ, էջ 234):

¹² Այդ է վնարն «ևնա τὰς παραθέσεις τότε, χρήσας ἐν τῇ φρασσει γυρίσθαι
«θαλέει παραλέει» («ի բայ բողով գվարթիւմ, զոր յստակնում բանակցու-
րեան ընթեմնուցաք» տես ԲՃ, է. 133, ք. 241Ծ. 3. Պատմութ. Պատմորթիւմ, էջ 241):

¹³ «Տրամախոսութեան» բնագրի համառոտման մասին խոսում է այն հասկմաք, որտեղ
կոչմոքը բնագրում են Փրիստոսն ճնցրան տոնի հարքը: Այստեղ կարողիկոսն ասում
է, որ ֆրատակված հարքը անաշիք բանակցութեանն չմարտան բազմակմաք
բնօղել է և կարի չկա կրկնի դրան անդրադառնալու (τὸ κοφθαλασκιστοῦ τοῦτο ἐν τῇ
προτέρῳ, διαλέγει τρακαϊσθὸν ἰκανῶς εἰς πέρας ἕξῃς χρηστόν· οὐ δὲλ γού-
βη τευτολογεῖν εἰς κενόν, տես ԲՃ, է. 133, ք. 268Ծ. 3): Ակարկվող հասկմաք
չտեսնով անաշիք «Տրամախոսութեան» բնագրում, ենթադրում ենք, որ այն բնագրից
զորս է Թուղթի վերջնական խմբագրման փուլերից որևէ մեկում:

¹⁴ Տես Պատմութ. Համափութեանակ, էջ 30:

¹⁵ ԲՃ, է. 133, ք. 121 Ա.:

Հեռակայես Թեորիանոսի Ա զեսպանախուսքը Հսոմկլա է Հասել 1170 թ. Ճայխի 15-ին: Այս թվականի նշումը չունի Հովհաննիսի Ա Մանուել Ա կայսեր գերեզման Հրչատակված թղթի Հայերեն տարբերակի թվագրումով, որն ըստ մեր ենթադրության, կրում է կաթողիկոսական դիվանատուն վավերագրի մուսթ գործելու արեթիվն ու ամբողջամետան Մայիս, յՆՆդիքարտներն յերեքն»¹⁹: Ուրեմն՝ անվիճելի է, որ Թեորիանոսն իր առաջին զեսպանախուսքով Հսոմկլա է Հասել 1170 թ. Ճայխի 15-ին:

Արդյոք քանի՞ անգամից է բազկացած եղել առաջին զեսպանախուսքի անձնակազմը: «Տրամախուսութեան» բնագրում որևէ ուղղակի վկայություն այդ մասին չենք գտնում: Վերոհիշյալ՝ Մանուել կայսեր ներսես կաթողիկոսին ուղղված թղթի թե՛ Հուլիանոս, թե՛ Հայերեն տարբերակներում Հրչատակվում են Թեորիանոսը և Փրիլուպուլոսի Հայ վանահայր Հովհաննես Ութմանը (աղլիղոն թագաւորութեան մերսյ վամալաթ Թէօփանոս առ մերդ երկրագանութիւն ապաքեաց թագաւորութիւնս մեր, ընդ նմին և զհայր վանաց Հայոց՝ որ ի Փրիլուպուլոսիսեաց աշխարհէն զՅուհաննէս՝ մականուն Ութման»²⁰: Այս խոսքին վերաբերող մի անուղղակի տեղեկություն էլ Հաղորդում է երկրորդ «Տրամախուսութեան» բնագրը²¹: Եթե վերապահությանը ենթարկենք, որ Հովհաննես Ութմանի գործակիցը (ὁ συντροφεός) Թեորիանոսը չէ, պետք է ենթադրել, որ զեսպանախուսքի կազմի մեջ եղել է մի երրորդ անձնակազմի, որը գրի է առել վիճարկությունները:

Աշխարհի արտալուստրոսյան ժյուզմանակաճ 6678 (-5508[9]) թվականը համապատասխանում է 1169 թ. սեպտեմբերի 1 - 1170 թ. օգոստոսի 31 ժամանակահատվածին: Հարցն է, որ Մանուել Ա Կոմենենց արտալուստրի կողմից Կոստանդնուպոլսի Ս.Սոփիայի տաճարում կազմ է օձգել 1143 թ. Արեմբերի 28-ին (սե՛ս *Genesio*, La Chronologie, p. 358, Հմե՛ս. Տակ *Bazzos*, Genealogia, p. 424), որե՛ս՝ նրա թագալուստրոսյան 28-րդ տարին համապատասխանում է 1170 թ. Արեմբերի 28 - 1171 թ. Արեմբերի 27 ժամանակահատվածին: Գրե՛նք Տակ, որ Մանուել Ա-ը գա՛նի է բազկել իր հոր մահի անմիջապես հետո, այ՛ է՛ 1143 թ. արեմբի: Ի լրումն վերոբերյալ փաստարկների, ինդիքսիտնի երրորդ տարվա մայիսի 15-ին համապատասխանում է 1170 թ. մայիսի 15-ը:

¹⁹ ԹԸ, 1871, էջ 145: Այս թույլը Բ. Միլայնի Հավանքի սխալման օրված է հաճախում 1170թ. մայիսին (սե՛ս *Հավանք*, Գառնուպոլս, էջ 105 - 106):

²⁰ ԹԸ, 1871, էջ 197: Թղթի հուշարե՛ս բնագրում դիպաճագանցճի մասին արվում է «էն τοῦτο τὸν παρόντα λίκρον τῆς βασιλείας μου τὸν μαύροτα Θεωραίου καὶ φιλόσοφον πρὸς τὴν ἐμετέρων εὐλάβειαν ἢ βασιλεία μου ἐξοπέστελε σὺν ἅμα τῷ καθηγομένῳ τῆς Ἀρμενικῆς μονῆς τῆς ἐν Φιλιππουπόλει τῷ Ἀτ- μάνα» (ԹԸ, t. 133, p. 1206p.14):

²¹ Ἐγγραφή γὰρ τοῦτο ὁ συντροφεός μου (ԹԸ, t. 133, p. 248Cγ)

Որքան ժամանակ է Հռոմկայում մնացել Թեորիանոսն իր գեապանախմբով: Առաջին բանակցության արձանագրությունների բնագրում երբեմն նշվում է, թե ինչ որ ժամանակով բանակցությունները զադարեցվել, սակայն մի քանի որ անց կրկին շարունակվել են²²: Բնագրի նմանատիպ Հատվածներից կարելի է ենթադրել, որ վիճարանությունները տևել են ընդամենը 12 - 13 օր: Սակայն, եթե նկատի ունենանք, որ վիճարանությունների գրառումները Աստանկուպուսում «ուղղագիս» անցի բերելիս Թեորիանոսը որոշ Հատվածներ է Հանել, ապա թերևս կարելի է նաև ենթադրել, որ վիճարանություններն ավելի երկար են ընթացել: Համենայն դեպս՝ գեապանախումբը Հռոմկայում է եղել մինչև 1170 թ. Հոկտեմբերը: Մեր այս ենթադրությունը կարծես Հաստատվում է Թեորիանոսի ձեռքով Մանուել Ա Կոմնենոսին առաջված Ներսես Դ Շնորհալու ԳԽՄ-ում պաշտպանված թղթի թվականով. «Փրեցաւ ի Թուականութեանս Հայոց վեց Հարիւր ինն և տասն. յամսեանն Հայոց՝ Արեղ և Հոսոսոց՝ Հոկտեմբեր»²³: Հայոց ՌԺԹ (619) թվականը Համապատասխանում է 1170 թ. փետրվարի 7 - 1171 թ. փետրվարի 6 ժամանակահատվածին, իսկ Հայոց Արեղ ամիսը Համընկնում է այդ տարվա Հոկտեմբերին՝ ձիայն նրա առաջին Հինգ օրերին: Ուրեմն՝ նամակը գրվել է 1170 թ. Հոկտեմբերի 1 - 5 ժամանակամիջոցին²⁴:

Այս բանակցությունների մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու Համար, Հետազոտիչ է իմանալ, թե ովքե՞ր են եղել Թեորիանոսի Հետ վիճարանողները, նրան Հանդիպած անձինք.

1) Հայոց կաթողիկոս Ներսես Դ Շնորհալին, որի Հետ վիճարանությունները կազմում են Թեորիանոսի առաջին «Տրամախոսության» ողջ բովանդակությունը:

2) Ատորերեն իմացող մեկը, որը կաթողիկոսի խնդրանքով Հայերեն է թարգմանում Փրիդոս Առավմարանի «Յաղագս Որդւոյ. բան երկրորդ» երկից մի Հատված²⁵:

22 Նման վկայություններ տե՛ս ԲՃ. I. 133, pp. 121C10-148 D6, 149 C2, 164 C6, 164 C8, 165 A12, 197 D7:

23 ԹԸ. 1871, էջ 153:

24 Հմտ. Գև. Ջեղեղյան. Համախոսեմական, էջ 56:

25 «Ο εὖ Καθολικὸς προσκαλεσάμενος ἕνα τῶν ἀγαλλυακόντων Συριστῶν (Տե՛ս ԲՃ. I. 133, p. 152B6, 7. Պատմութիւն, Պատմութիւն, էջ 215): Այս փաստը ցույց է տալիս, թէ Հռոմկայի կաթողիկոսարանի հայ հոգևորականների մէջ կարճ Գև. առիթների գիտակցեր:

Գրիգոր Առավմարանի այս երկի հաջորդ թարգմանությունը ծանոթ է հայագիտությանը տե՛ս Ջառսխանյան. Մատենադարան, էջ 347, Մուրաթյան. Գրիգոր, էջ 79:

3) Գրիգոր եպիսկոպոսը²⁶, որն այս բանակցությունների ժամանակ, ըստ Թեոփրաստի, իբր Հայաստանում է, թե ինչը գովանանքով Հուկազայան է²⁷:

4) Սափիրի եպիսկոպոս Գեորգոսը²⁸;

5) Բեսունի եպիսկոպոս Հովհաննես Ասորին²⁹, իր քահանաների Հեռ³⁰:

6) Վարդան վարդապետը³¹;

7) Ստեփանոս վարդապետը³²;

8) Իսահակ եպիսկոպոսը³³;

Սրանք են այն բոլոր անձինք, ում Հեռ իր առաջին գեղականագիտություն ընթացքում վիճարանել է Թեոփրաստը³⁴:

26 «...ἐπίσκοπος Γρηγόριος, ὁ τοῦ ἕνωτάτου καθολικοῦ ἀρχιεπίσκοπου» (PG, t. 133, p. 148D): Հետաքրքիր է, թե այս դեպքում ո՞ր Գրիգորին Ալանի ունի թուրքամուտը: Տղային, թե՛ Ասիրացուն, քանի որ երկուսն էլ Արշակունց Գեորգիոսի ազգականներն էին: ՂԱլիշյանը (Ալիշյան, Գեորգի), էջ 421) և Մ.Օրբանյանը (Օրբանյան, Ազգայնագետ, էջ 142B) կարծում են, որ խոսքը վերաբերում է հետագայում կաթողիկոս օձված Գրիգոր Գ Տղային: Բ «Տրամախոսություն» շնագրում Թեոփրաստը ուղղակի գրում է «ἀπόστολος πρὸς ἡμᾶς τὸν ἐπίσκοπον Γρηγόριον τὸν ἀνεκὸν οὗτου τὸν Μικρὸν...» («Յեզ մես ուղարկեց իր աշխուհիցին Գրիգոր Փոքր եպիսկոպոսին» PG, t. 133, p. 248D, հնդ. Պատմական, Պատմություն, էջ 244):

27 «Ἐγὼ Ὀυμαῖός εἰμι» (PG, t. 133, p. 148D):

28 «ὁ ἀλλοθίστατος ἐπίσκοπος Σαπυρόου» (PG, t. 133, p. 148D; 149B₁₂): Գովհաննեսն եմ աշխարհաբերին արևելեացին այս եպիսկոպոսական թեմն տեղը: Հիմնվելով Կ.Ղազանոսի թիշյակ սեղի բարգվանության վրա, Մ.Օրբանյանը ենթադրում է, «Գեորգոս եպիսկոպոս Սափիրիայ, հասանարար Ասորիայ, սրբիցն է ծառայող» (Օրբանյան, Ազգայնագետ, էջ 142B):

29 «ὁ ἐπίσκοπος Κεσοσιουῖου Ἰουδανῆς ὁ Δίρος» (PG, t. 133, p. 164C; 172C₁): Ասորական եկեղեցու այս դեպքում հայտնի մասին թիշյակում է նաև Միշյակ Ասորին (MS, t. III, p. 335):

30 «μετὰ τῶν ἱερῶν αὐτοῦ» (PG, t. 133, p. 172D):

31 «ὁ ἀδόξαλος Βαρταν» (PG, t. 133, p. 165A₁₁, B₁₁): Կղնես Գալանոսի բարգվանության մեջ, վարդապետ վերանես (Վարդան, Միտրանություն, էջ 278, հնդ. ման Օրբանյան, Ազգայնագետ, էջ 142B):

32 «Στέφανος ὁ ἀδόξαλος» (PG, t. 133, p. 172D; 172D₁₀-180A₇): ՂԱլիշյանը այս գրքի մասին գրում է. «Ստեփանոսն ո՞ր որ թեմ բարգվան և ճոխյան» (Ալիշյան, Գեորգի, էջ 421):

33 «Ὁ ἐπιθεβότατος ἐπίσκοπος Ἰσαάκι» (PG, t. 133, p. 180A₁₂): ՂԱլիշյանը նրա մասին գրում է. «Ասահակ եպիսկոպոս, որ թո՛ւ կաթողիկոսի Գրան եպիսկոպոսն» (Ալիշյան, Գեորգի, էջ 421):

34 ՂԱլիշյանը վերաբերյալ ամենազերուցողներն թվին թրոփմասարար ազնվաբուն է նաև Թեոփրաստը. «որ Միշյակի արարիարի գեղանական աշակերտն թեղորոս ալ եկել է» (ՏԻՆ Ալիշյան, Գեորգի, էջ 421):

Հետաքրքիր է նաև այն պատճառ, որ Թեոփրոսու Քար Վախրունը մասնակի է միայն բանակցությունների հարցի փուլին: Իմ ինքնաձև սկզբնաղբյուրներից ըստ ա-

Յուզանդական դեպանագնացը Հեաաբրբիր անդեկուՅյուն է Հալորդում նահ հկնդեցաբազաբական այս փոխհարարերուՅյուններում աթու-բարձերի բաժանման սկզբունքների մասին: Ըստ Հույն բանագնացի, կաթողիկոսի աջ կողմում նստում էին ասորի եպիսկոպոսը և Հայ եպիսկոպոսները, իսկ իրենք նստում էին բյուրից Հեսու, կաթողիկոսի աջ կողմում, քանի որ ամենատառլին անդն էր ընծայում նրանց³⁵:

Կարելի է նահ որոշել, թե մասափորապես ե՞րբ է այս դեպանախուսմբը Հասել Կոստանդնուպոլիս: Ներսես Դ ԵնորՀալու քիչ տաաջ Հիշատակված Հավատարմանան թուղթը պահպանվել է նահ Հուևարեն թարգմանուՅյամբ³⁶: Հեաաբրբիր է նահ, որ Հուևարեն թարգմանուՅյունը կրում է Հայերենից տարբերվող՝ «μηὶ δεκεμβριῶ Ἰουδικτιῶνος τετόωτης»³⁷ թվականը: Այս թվագրումը Համընկնում է 1170 թ. դեկտեմբեր ամսին, որը և կարելի է Համարել Թեորիանոսի զլխավորած դեպանագնացուՅյան Կոստանդնուպոլիս Հասնելու ամիսն ու տարին, քանի որ թղթի Հուևարեն տարբերակը, ըստ մեր Համոզման, կրում է մի թվական, որը Համընկնում է Բյուզանդական կայսերական դիվանատանը զավերագրի արձանագրման ժամանակի Հետ:

Առաջին դեպանագնացուՅյան բանակցուՅյունների զրաոզած ընդգրում մի շարք Հատվածներ են բերվում Ներսես Դ ԵնորՀալու՝ Մանուել Ա Կոմնենոսին ուղղված ինչ-որ թղթից: Մեղ սկզբում թվում էր, թե այդ Հատվածները պետք է փնարել Ամրատի 1166 թ. դեպանագնացուՅյան Հետ Կոստանդնուպոլիս ուղարկված թղթում³⁸, սակայն պարզվեց, որ այդ Հատվածները 1165 թ. Ալեքս Արսուխ զբրին

Օտը տալիս է զիսն հար Հերթուի Ժամանակագրության համարադասիան հատվածը (տե՛ս MS. LIII, p. 335): Միջադի Ասորու Ժամանակագրության հայերեն բնագիրը զիսն միայն Թեորիանուի զիսն մեկ դեպանագնացության զալն (տե՛ս LII, 1870, էջ 460-461. LII, 1871, էջ 450-460):

35 «Καὶ μὲν ἡμέρας πέντε, μετασθέντες, ἀνέστημεν εἰς τὸ ὑπερφου, οὐ καὶ πρῶτη διελεγόμεθα. Ἐύρομεν δὲ τὸν Σύρον ἐπίσκοπον ἐν τῷ ἐσθῆθ̄ μέρει καθήμενον τοῦ Καθολικοῦ, καὶ τοὺς Ἀρμενίους ἐπισκόπους ἕκαστον ὡ τῷ τόμῳ αὐτοῦ. Καθεσθέντων οὖν ἡμῶν ἐν τοῖς δευτερίαις μέρει τοῦ Καθολικοῦ, κατὰ τὸ σύνθετος, εἶτα τῶν ἐπισκόπων καθεσθέντων ἱεροετίμων γὰρ ἡμῶς εἰς τὸ κάθισμα...» (PG, I, 133, p. 165C, ԸճՈՒ. **Գալատիս**, Միսրամեթիճ, էջ 279, **Գալատիս**. Գալատիսիճ, էջ 229):

36 PG, I, 133, pp. 211 - 224:

37 Նույն տեղում, էջ 219 A:

38 Այս դեպանագնացության զալն ալեյի զմիջաման տե՛ս **Քոռուսիս**, **Մրազմեթիճ**, էջ 236 - 242:

Հանձնված ժրագալանակն նաժարից են: Բերենք այդ Հատվածները և զուգահեռաբար տեղադրենք Հայերեն բնագիրը.

ԹԸ, 1871, էջ 96

PG, t. 133, p. 124C

Ասեմք ժի բնութիւն ի Քրիստոս, ոչ շփոթմամբ ըստ նւորբիւայ, (նուչ նուարութեամբ ըստ Ապուղի-նարի⁹⁹ այլ ըստ Կիրարի Աղէք-սակզրացւոյ՝ զոր ի գիրս Յարազմանցն աւէ ընդդէմ նոսորի, հիշէ «Մի է բնութիւն Բանին մարմնացելոյ...»

Λέγομεν μίαν φύσιν εἰς τὸν Χριστὸν, ὁ κατὰ τὸν Εὐτυχέα συγγέοντες, οὔτε κατὰ τὸν Ἀπολινάριον ἐλαττοῦντες, ἀλλὰ κατὰ Κύριλλον τὸν Ἀλεξανδρείας ἐν ὀρθοδοξίᾳ, ἅτινα ἔγραφεν ἐν τῇ βίβλῳ κατὰ Νεστορίου, ὅτι μία ἐστὶν ἡ φύσιν τοῦ Λόγου σαρκακωμένη.

ԹԸ, 1871, էջ 90

PG, t. 133, p. 181B₁₁

...յարգանդի Կուսին, բնակելով ի նմա իննամսեան ժամանակու՝ Հինգ յաւելեալ աւարբք...

Ἐσκήνωσεν ἐν τῇ γαστρὶ τῆς Παρθένου ἐννέα μηνῶν χρόνον, καὶ πέντε ἡμερῶν

99 Փակագծի մեջ դրված հատվածը ի վաճառելի ՊՄԸ-ի ընդօրինակություններում, սակայն այն Թերթուանի ավելացրածը չէ, որովհետև Կիրակոս Փանծախցու «Հայոց պատմություն», բնագրում և այս քառորդ պատմական երկու այլ ընդօրինակություններում վաճառելի է այս հատվածի հայերեն տարբերակը «Այն էլ նուարութեամբ՝ ըստ Ապուղիսյանի», ձևակերպումով (տե՛ս Կիրակոս, էջ 133): ՊՄԸ-ի մեր հարցած գիտական բնագրում նմանատիպ բացառիկ հատվածներ ճշ վերականգնված:

Որպէս և արեանն Քրիստոս-
սի երեթ զիմին, յորոց եւ իցէ
չունոց՝ ընդունելի է, եթէ սեաւ՝
եթէ կարծիր և եթէ սպիտակ:

Ὅσπερ γὰρ τοῦ αἵματος τοῦ
Χριστοῦ ὁ αἶνός ἐστιν ὕλη καὶ
οἶας ἐστὶ χροιάς, ἀποδεκτέος
ἐστὶ, κἂν μέλας, καὶ ἐρυθρός
ἐστί, κἂν λευκός· ἐπειδὴ ἡ
λειτουργία ἀγιάζει αὐτόν, καὶ
γίνεται αἷμα Χριστοῦ

Հետևապես, Թեորիանոսի առաջին «Տրամատուսիսեան» բնա-
գիրը Հիմնականում նվիրված է Քրիստոսի բնության և ներսեա Պ
Շնորհալու «Գիր Հաւատոյ Խոստովանութեան» թղթում տեղ գտած
ծրատագանական խնդիրների բնարկմանը:

Ինչպես գերեւում եչեցինք, իր առաջին «Տրամատուսիսեան»
սկզբում Թեորիանոսը բերել է Մանուել Ա Կոմենենոսի 1169 թ. կոչմ-
բերին գրված թղթի բնագիրը⁴⁰: Թեորիանոսի առաջին գնացանագնա-
ցության Հեա Կոստանդնուպոլիս ուղարկված ներսեա Պ Շնորհալու
Մանուել Ա-ին ուղղված պաշտոնական թղթի բնագրի Հունարեն
թարգմանությունը Հրատարակված է երկրորդ «Տրամատուսիսեան»
սկզբում⁴¹: Մեղ չի Հասել Հայոց կաթողիկոսի գաղտնի թուղթը, որի
մասին խոսվում է Թեորիանոսի երկրորդ «Տրամատուսիսեան» բնագ-
րում⁴²:

Բ) Թեորիանոսի երկրորդ դեպանագնացության
«Տրամատուսիսեաների» բնագիրը

Թեորիանոսի գլխավորած երկրորդ գնացանախուսքը Համիլա է
Հասել աշխարհի արարչագործության բյուզանդական ՏՄԻ (= 6680)
թվականին, Մանուել Ա Կոմենենոսի թագավորության 30-րդ, նրա որ-
դի՝ Ալեքս Բ Կոմենենոսի ծննդյան երկրորդ տարվա երրորդ տմսին,

⁴⁰ Հունարեն բնագրի հրատարակությունը տե՛ս ԹԸ, է. 133, p. 120 - 121: ՊսՄ-ի բնագրում
մեղ հասած այս վավերագիրը աչառ թարգմանություն է, ուր տեղ-տեղ շեղումներ կան
հունարեն բնագրի իմաստից (տե՛ս. ԹԸ, 1871, էջ 144 - 145):

⁴¹ Տե՛ս ԹԸ, 1871, էջ 145 - 153, հմնս. ԲԸ, է. 133, p. 212 - 224: Այս վավերագրի երկու
(հայերեն և հունարեն) բնագրերի հիմնական սարքերություն մասից տե՛ս Տե՛ս
ԹԸ, հրատարակչի, էջ 244 - 245:

⁴² Տե՛ս ԹԸ, է. 133, p. 248 CI-4:

Հինգերորդ ինդիքախոնի երկրորդ ամսվա 20-ին⁴³: Ամենայն Հազարա-
 կանությամբ երկրորդ գնազանազնացությունը իր նպատակակետ՝
 Հոսմկա բերդաբազարին է հասել 1171 թ. Հոկտեմբերի 20-ին: Այս
 աշցիության ժամանակ բյուզանդական աստվածաբանը Հոսմկա է
 բերել չորս փաստաթուղթ՝ Գրանցից առաջինը Ներսես ԵնորՀայու մեզ
 չհասած գազանի թղթի պատասխան՝ Մանուել Ա Կոմենենոսի պազանի
 թուղթն է⁴⁴, որը թվագրված է չորրորդ ինդիքախոնի մինևայն ամսով
 (ΠΩ μηὶν αὐτῷ Ἰνδ. 8): Այժմ անհնար է հշտել այս նամակի գրման
 ստույգ ամսաթիվը⁴⁵: Ըստ Հ. Լևոն Զեքիյանի փաստաթուղթը գրված
 պետք է լինի 1171 թ. սպտաոսի 31-ից առաջ: Թեորիանոսի երկրորդ
 «Տրամախոսութիան» մեջ պահպանվել է նաև Մանուել Ա Կոմենենոսի
 պաշտոնական նամակի ընդօրինակությունը⁴⁶: Ափսոս, սակայն, որ
 Հուենարեն բնագրի թղթառաջը և թղթաժարաը բացակայում են:
 Գրանք կարող են լրացվել միայն ՊՆՄ-ում պահպանված Հայերեն
 թարգմանությամբ, որը կրում է թուղթը Հոսմկայի կաթողիկոսական
 նստաբառանը արձանագրվելու թվականը. «Գրեցաւ յամսեանն Դնկ-

43 PG, t. 133, pp. 232 - 233: Աշխարհի արարչագործության շրջանակակաճ 6880 ք.
 համապատասխանում է Քրիստոսից հետո 1171 ք. սեպտեմբերի 1 - 1172ք. օգոստոսի
 31 ժամանակահատվածին: Մանուել Ա Կոմենենոսի իշխանության 30 -րդ տարին հա-
 մապատասխանում է 1172/3 թվականին, Ալեքս Բ Կոմենենոսը լուս թրուակաղախո Գ.
 Վիրտի ծնվել է 1169 ք. սեպտեմբերի 14-ին (տե՛ս Wald, Wason, S. 65 - 67) թնվախ
 կոտանդին հարձուգ Ալեքս Բ-ի ծննդյան թվականը ղեկնու նշանով չի համարում և
 գրականության ու սկզբնաղբյուրների վրա հենվելով նրա ծնունդը թվագրում է 1169
 կամ 1168 ք. սեպտեմբերի 14-ով (տե՛ս Bazzos, Genealogia, Τομος Β', σ. 454): Մեր
 ձեռքի տակ եղած տրամախան վկայությունը թույլ է տալիս ընտրել Գ. Վիրտի տար-
 րերակը: Ելնելով այս հաշվարկից, Ալեքս Բ-ի ծննդյան երկրորդ տարվա երրորդ ա-
 միսը համապատասխանում է 1171ք. հոկտեմբերին: Մեր բնաչառում խոսքը ամենայն
 հավանականությանը վերաբերում է Ալեքս Բ Կոմենենոսի ծննդյանը և ոչ թե թագա-
 դրությանը, որը տեղի է ունեցել 1171ք. (տե՛ս Bazzos, Genealogia, հս. Բ, էջ 456):
 Հինգերորդ ինդիքախոնը երկրորդ ամսվա 20-ը համընկնում է 1171 ք. հոկտեմբերի 20-
 ին (տրամախան այս հաշվումների համար հմմտ. հս. Արշինյան, Համաժողովրդական,
 էջ 15, 56 - 57):

Վերջերիս չորս ամսական հաշվարկները համապատասխանում են միմյանց,
 բացի Մանուել Ա Կոմենենոսի իշխանության 30-րդ տարվանից, որը հավանաբար
 գրծների կամ Թեորիանոսի սխալ հաշվարկի հետևանքն է:

44 Նշված երկու գաղտնի անվանված վաղերադրերի հայերեն բնագրերը չեն հասել մեզ:
 Համաթեմով չի պահպանվել հս. Ներսես Ծորբախու գաղտնի թղթի բնագիրը, տե՛ս
 PG, t. 133, pp. 233 - 236, հմմտ. Պատմյան, Պատմություն, էջ 237 - 238:

45 Վ.Գրեմելի և ճրագ հետևելով Լևոն Զեքիյանը ենթադրում են, որ «իմանոյն ամիսը»,
 բացառությունը վերաբերում է պաշտոնական նամակի թվագրությանը, որը մեզ
 հասած վաղերադրերում չի պահպանվել (տե՛ս Grimel, La Chronologie, էջ 153, հմմտ.
Արշինյան, Համաժողովրդական, էջ 56):

46 Տե՛ս PG, t. 133, p. 236, հմմտ. ԹԸ, 1871, էջ 154 - 156:

տեմբերի, յԼնդիքտինին ի Հինգն»⁴⁷: Նշանակում է, այս գաղերագիրը
 Հոսմիլայում թարգմանվել է այս կաթողիկոսական նոտարատուն է
 ման 1171 թ. զեկտեմբեր ամսին⁴⁸: Թղթի Հայերեն թարգմանությամբ
 պաշտոնաված թղթառաջը զրեթե բառացիորեն կրկնում է կայսեր
 գաղտնի համակի թղթառաջը՝ միայն մեկ էական շեղումով. Հայերեն
 թարգմանութեան մէջ բացակայում է ազատուս - ΑΥΤΟΥΣΤΟΣ պատ-
 վանուելը, որը թարգմանելի կամ նոտարատան գրչի անփութության
 հեռանկարով ընկել է բնագրից:

Հաջորդ գաղերագիրը, որը պաշտոնաված է Թուրքանոսի երկրորդ
 «Տրամախոսութեան» մէջ. Միքայել Գ Անքիալոս պատրիարքի համակն
 է. ուղղված Հայոց կաթողիկոսին⁴⁹: «Տրամախոսութեան» մէջ այն
 մասն է առանց թղթառաջ բաժանելի, որը պաշտոնաված է միայն
 Հայերեն տարբերակով:

Թուրքանոսի երկրորդ «Տրամախոսության» բնագրում պաշ-
 տանվել է ևս մեկ գաղերագիր՝ Ռուզանդական եկեղեցու անունից
 Մանուել Ա Կոմնենոսի ինք պաշտանվածը⁵⁰:

Այսպիսով, Հուլարեն լեզվով պաշտանվել են 1165 - 1178 թթ.
 Հոյ-բուզանդական եկեղեցական բանակցությունների հետեյալ գա-
 վերագրերի բնագրերը.

ա) Հատվածներ 1165 թ. Ալեքս Աբուլինի Հասցեագրված թղթից
 (№ 2),

բ) 1169 թ. Եպիմերինի գրված Մանուել Ա Կոմնենոսի թուղթը՝
 ուղղված Հայոց կաթողիկոս Կերսես Դ ԵնորՀայուն, որը մեզ է հասել
 նաև Հայերեն թարգմանությամբ (№ 7),

գ) 1170 թ. Հոկտեմբերին Երեսն Դ ԵնորՀայու գրած թղթի Հու-
 արեն թարգմանությունը (№ 8),

դ) 1171 թ. ամռանը կայսեր անունից պատրիարքի գրած համակը
 (№ 10),

ե) Մանուել Ա Կոմնենոսի գաղտնի թուղթը՝ գրված Հովանարար
 1171 թ. ամռանը (№ 11),

զ) Նույն թվականին գրված կայսեր պաշտոնական համակը, որն
 ունի նաև Հայերեն թարգմանություն (№ 12),

47 ԹԸ, 1871, էջ 158:

48 Տե՛ս Զեքեղան, Համալիրոքնանաւ, էջ 57:

49 Տե՛ս ԹԸ, I, 133, p. 236 - 240: Այս ցամախի Քալիթե թարգմանութունը ստի է գտել Օակ
 Պոլսի մարտիանոսի մեջ տան ԹԸ, 1871, էջ 157 - 158:

50 Տե՛ս ԹԸ, I, 133, p. 269, 666ա. ԹԸ, 1871, էջ 156 - 157: Հոմարեն բնագիրը կետերի
 բաժանված չէ: Հալիթե բնագրում է) և Զ կետերի տեղերը փոխված են:

...ձայնակից և երգակից եմք ձեզ և ամենայն ուղղափառ արգաց քրիստոնէից: Զի ի Քրիստոս Յիսուս չիք խախր, ասաց Պաւղոս⁵⁷. ոչ հրեա և ոչ յայն և ոչ արմին, այլ ամենեքեան մի եմք ի Քրիստոս Յիսուս, զորոյ կատարելութիւն իրացոյ ունի տեղեկանալ աթաղաորութիւնդ ձեր, և ի Հնազիր Հուստարան գրայց. զոր զըրեաց ոմն ի մերոց Հարցն Յովհաննէս արժանաւորութեամբ ըստ բերան աւուրցն և պատերազմէր ընդ ոմն մեր, ասէր արգէս և աղանդաւոր, և յազթեալ ասուածայնոցք բանիւք, որպէս և այլ սուրբք ընդ իւրեանց պատահալան, յորոց չեմք տեղեակք, զոր աղաչեմք նշգրտիւ ի Հուստարիմ թարգմանչէ Հասու լինել ամենայնին առանց թերութեան և այդ ի տեղեկանալ զմերս հըշմարիտ Համարձակութիւն ուղղափառ Հուստոյ:

Իսկ զիւս Հուստարմութիւն զաւանութեան մերոյ ընդարձակ բանիւ ունի տեղեկանալ թաղաորութիւն ձեր ի Հոգեշունչ բանէ Հաւրդ մերոյ Յովհաննու կաթողիկոսի, զոր կարեւոր Համարեցաք առաքել ատալի ձեր առ ի գիտել Հաստարմութեամբ, թէ ոչ նորոց եմուս ի մեզ ուղղափառութիւնս, այլ ի Հարցն առաջնոց իջանէ, որում ոչ եղեալ ուչ թշնամիքն՝ զբարտեան զմեզ յաՀուր և անպատկառ բորբառաւք:

Եւ արդ՝ աղաչեմք նշգրտիւ և Հուստարիմ թարգմանութեամբ լըսել, և այդու տեղեկանալ զմեր և ձեր Համաձայնութիւնս միմեանց յուղղափառ Հուստոս:

Հայագիտութեան մեջ տարբեր կարծիքներն Հայանդիւ, թե ո՞ր ժամանակաշրջան երկը նկատի ունեն թերթիմասի «Տրամաբանութիւն» և Գրիգոր Դ Տղայի երկու թղթերը:

Սկսած վեհեարկյան Մխիթարյանների առաջնորդ Հ.Մկրտիչ Ազգերյանի ժամանակներից

Քեորիանոսի առաջին «ΔΙΟΛΞΙΣ»-ի բնագիրը զաղուց ի վեր գրավել է կաթողիկե եկեղեցու ներկայացուցիչների ուշադրությունը⁵⁸: Նախ, ինչպես ասացինք, Քեորիանոսի առաջին «Տրամախոսութեան» բնագիրը Հայերեն է թարգմանել քարոզիչ Կզեմես Գալանոսը⁵⁹: Այս թարգմանությունը կա նաև Հասվածական ձեռագրական ընդօրինակությամբ⁶⁰: ՄՄ-912 ձայանն ընդօրինակվել է Կոստանդնուպոլսում Ստեփանոս Ղուկասյան զբյի կողմից⁶¹, Իսահակ Գեղամացի վարդապետի պատվերով: Զեոտզրին կցված է առաջարան, ուր Հույն փիլիսոփան ձեզազրգում է կեղծարարության մեղք⁶²: Առաջարանի Հեղինակը, ամենայն Հավանականությամբ, Իսահակ Գեղամացի վարդապետն է: Այդ է վկայում առաջարանի Հետևյալ Հասվածք. «Եւ գասն

58 Հունարեն քնարի և լատիներեն քարգծանորդան Բրատսլավայայումնի մատենագիտությունը տես Ձեռքեան, Համախորենական, էջ 11-12, մաս 5:

59 Գալանոս, Միսրանուրիմ, էջ 242-322:

60 Գալանոսի երկի համապատասխան հատվածը ընդօրինակված է ԵՅՄ-858 (1677-1679թթ.), ՄՄ-1784 (ԺԼ: դար), ՄՄ-664 (1723թ.), ԵՅՄ-641 (1779 թ.), Զմծառ-156, ՄՄ-8044 (1780թ.), ՄՄ-912 (1784/5թ.): Լ.Չեքիլանցի ծանոթ են այս ձեռագրերից միայն երկուսը (Տես Ձեռքեան, Համախորենական, էջ 12, մաս 5): Ինչպես տեսնում ենք, Քեորիանոսի «Տրամախոսությունների» բնագիրը առաջին անգամ հայերեն ձեռագրերում ընդօրինակվել է Կզեմես Գալանոսի Բրատսլավայայումից ջանքոք տարի ճես: Հետագրքեր է նաև այն հանգամանքը, որ ձեռագրերից և ոչ մեկում չի թիշատակվում քարգծանորդան թեղիմակը. «Քարգծանեցեալ եղև է Հեղինական լեզուէ է Հայկական բարբառ, լյանժժէ քանակիտ, Թարի տեսն 1648, մաշիթ ժԼ»:

61 Այս նոյն գրի գործառնության սրգայիցն է նաև ԵՅՄ-641 մատրանը: Այս երկու ձեռագրերում Քեորիանոսի առաջին «Տրամախոսությունների» ճես Թարից ընդօրինակված են նաև Ներսես Շնորհաւը թուրք ընդհանրականը, ՊեմՄ ժողովածուն և ԺԲ դարի Գի շարք թղթեր:

62 Քեորիանոսի Տրամախոսությունների դժն սրգված տղն առաջարանը ճեղեղված է «չի է ստորեանք», «ստո է ուրեմն», «ստարան Քեորիանէ» և նմանարևոյք այլ սրտահալտություններով: Իսահակ Գեղամացինց մեղաւորում է Քեորիանոսին թիմակաւում երկու աճըտարայան մեղ.

ա) «... զի գրաւ (Տրամախոսութեան մեղ-Ա.Բ.) մեթ է վախճանց քանցցն և լոյլ հարցնումն ասէ զարթոյն Ենթիոն՝ թէ ճառանցաւ քանից և վկայութեանցն, և լյանժին էտ երկու բնութիւն ասէ ի Գրիտտա՝ լիս աճծառ միադորութեանց, քարգծալե տու ասէ զմասն և գարաւն: Քանզի բանք և դասանութիւնք և թուրք ճերիմ որք լյանժ զարք և լյալ զիտ լիք զճոյն քոյանն զոր նա ստոյեանք գրէ, զի ոչ ուրեղ է քան սրղոյն գտանի ինչ այնպիսի ստացեալ, այլ մանասանղ մարհակն նմն» (ՄՄ-912, էջ 185ա):

բ) «Տես անա, զի Միխայլէ պատրիարքն գրէ թէ խոսեցաւ ընդ նմա այնպիսոյց իմ, և վալանձնցրց, նա (Քեորիանոսը-Ա.Բ.) գրիթէ Աստղոց եպիսկոպոսն ոչ ինչ խոսեցաւ: Անա քարոնի ստորիւն երկի աճծանալ իմաստոյն» (ՄՄ-912, էջ 185բ):

Նկատելի է, որ ժԸ դարի թեղիմակն Քեորիանոսի տեղեկությունները ճանճատում է իրն հարեթ մրս մասենաւորական երկերի ճես:

այսպիսով ստույթեան բանից նորին, այն էր թէպէտ վայելուչ զի այրէի զանկեայն ի ձեռս՝ քան թէ ստանայի, այլ զի բազումք ունին զսա ի մերազնեաց Հերձուածոցաց, զոր իբրև զբան նշմարիտ զուտան զայն կարծելով՝ պայքարին ընդ մեզ նովաւ, որով և զպարզամիտան մեր խորին: Վասնորոյ Հարկաւոր գիտացի զսա ունիցին, ընթերցեալ զհրատարակ զի՞նչ ժայթքեալն ի նմանէ, և ըստ այնմ զքարինա Աստուածայնոց բանից պատրաստեալ՝ ըստ Գաւթի ճակատս նմանեացն Գողթաթու, նախատողացն զժողովս մեր ուղղափառ և միաբնադաւանս⁶³: ԻսաՀակ Գեղամացին կազմել է ավել այս ձեռագիր ժողովածուն՝ ցույց տալու Համար ներսես ԵնորՀալու ժտին Թերթանոսի վկայություններին եզրվածությունը. «Փանզի բանք և զաւանութիւնք և թուղթք նորին որք յայսմ զքրոջ և յայլ զիրս իւր, որ զնայն ցուցանեն, զոր նա ստույթեամբ գրէ, այլ մանուանդ ներՀակն նմինս⁶⁴:

ԻսաՀակ Գեղամացու և ընդՀանրապետ ԺԸ զարի Հայոց եկեղեցու և Հասարակական տարրեր Հոսանքների շահազրգուսթյունների տեսանկյունից չափազանց կարևոր է նաև պատվիրատուի Հիշատակարանը, որտեղ Հեղինակն ավելի է կանկրեացնում, թե ինչու՞ է իրեն պետք Հենց այս գրությունը. «զի բազումք ի մերազնեայ Հերձուածոցաց, որք կոչին Աթթարժայք, ստացեալ են զսա, և չարամտութեամբ ձեռնն և թիւրնն ըստ արտրժակաց իւրեանց զբանս և զգաւանութիւնս երանելոյն ներսիսի վայելուչս⁶⁵:

Փաստորեն այս ժառանգը Թերթանոսի և ԳնՄ-ի վավերագրերի բնագրերի ուսումնասիրության ասաջին փորձն է Հայ բանասիրության մեջ:

63 ՄՄ-912, էջ 185բ:

64 ՄՄ-912, էջ 185ա:

65 ՄՄ-912, էջ 210ա:

ԳԼՈՒՆ ԵՐՐՈՐԴ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐՆ ՈՒ
ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐԸ

Միութենական բանակցություններին մասնակցող կողմերը, ժՌ զարի երկրորդ կեսի ասորերը թրիստոսենական եկեղեցիների միջև տեղի ունեցող բանակցությունների մեջ առանձնանում են 1165-1178 թթ. Հայ-բյուզանդական երկկողմ փոխհարաբերությունները: Նույն ժամանակաշրջանում Բյուզանդական արքունիքը և եկեղեցին երբեմն առանձին-առանձին բանակցում էին Հոսոմի պապական¹ և Հակոբիկ-ասորական² եկեղեցիների Հոգևոր առաջնորդների Հեա, ապա այն Կոստանդնուպոլսի կայսրն ու պատրիարքը ջանում էին չմիաՀյուսել թուր այս երկխոսությունները: Նման զիրքը բխում էր Բյուզանդական կայսրության ներքին և արտաքին քաղաքականության էությունից ու շահերից. Կոստանդնուպոլսի Հոգևոր և քաղաքական գործիչները ոչ թե փորձում էին միասնություն ստեղծել թրիստոսենական եկեղեցիների և պետությունների գործողություններում և Հոգևոր կյանքում, այլ Հնարավորության սահմաններում նրանցից յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին կշահել կամ օգտագործել կայսրության արտաքին և ներքին քաղաքական ծրագրերում: Ըստ այդմ՝ յուրաքանչյուր եկեղեցաքաղաքական կազմակերպության Հեա Կոստանդնուպոլսում մշակվում էր երկխոսության և Հարցերի բարձրացման յուրօրինակ մեխանիզմ:

¹ Stru Chalandon, Les Comènc, p. 652-653, *Dalger*, Regesten, 1925, S.81, Nr. 1480, S.86, Nr.1520, S.87, Nr.1533, *Grumel-Darrouzès*, p. 548-549, Nr.1121, 1122, p. 552-553, Nr.1125a, *Spitzer*, La Critica:

² Հակոբիկ-ասորական եկեղեցու թեո Բյուզանդական կայսրության ժՌ դարի 60-70-ական թթ. փոխադարձությունների մասին տե՛ս *MS*, t. III, p. 334-336, *PG*, t. 133, p. 280-298, *Թեոս*. Chalandon, Les Comènc, p.657: *Dalger*, Regesten, S.82, Nr.1487, 1490, S.84-85, Nr.1507, 1508:

Ինչ վերաբերում է Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու Հեա փոխարարբ-
րություններին, ապա բյուզանդական կայսրության Հիմնական նպա-
տակն էր թույլ չառն արապական եկեղեցու Հետագա Հզորացումը, փո-
խազարմ գաշնակցային փոխարարբություններ ստեղծել այդ Հոգե-
վոր կազմակերպության Հեա, Հարուցած դավանական վեճերն օգտա-
գործել՝ կասեցնելու Համար կաթոլիկ եկեղեցու օրավուր անող միջ-
ոցզային Հեղինակությունը, պահպանել Բյուզանդական կայսերական
եկեղեցու գերբերը ստեղծված քաղաքական իրազրության պայման-
ներում:

Եկեղացաքաղաքական Հակամեա ծրագրերի և նպատակների
պեկնոչող էր Հռոմի պապական եկեղեցին, որը ուղղություն էր տալիս
արեմատանկրոպական երկրների քաղաքական և գաղափարախոսական
նկրտումներին, մշակում և օրՀնում էր խաչակրաց սազմարչվների
մեկը մյուսից նվաճողական և արկածախնդիր ծրագրերը: Կաթոլիկ
եկեղեցին Համակոզմանի Հարմակում էր սկսել ոչ միայն քաղաքա-
կանության, այլ նաև դավանության ոլորտում³, Հիմնական թիրախ
ուեննալով իր հանապարՀին կանգնած Բյուզանդական պետությունը
և օրթողարս եկեղեցու վարդապետությունը: Քրիստոսնական եկեղեցու
մյուս ինքնազուխ աթոռների Հեա փոխարարբություններում Հռոմի
պապական եկեղեցին փորձում էր Հասնել, իր առջև գրված Հեռեխաչ
խնդիրներին իրագործմանը:

ա) Խթոնել կաթոլիկ եկեղեցու Հեղինակության Հետագա անը,

բ) Դավանական վեճերն սպազործել՝ զցելու Համար Կոստանդ-
նուպոլսի եկեղեցու միջոցզային Հեղինակությունը:

գ) Կերանայել միջոցզային եկեղեցաքաղաքական փոխարար-
բություններում գարերի ընթացքում ստեղծված կարգավիճակը,
ուժերի Հաշվեկշիռը փոխել կաթոլիկ եկեղեցու պարին⁴, բյուզանդական
եկեղեցու Հեա գաշնակցել, իրեն վերապահելով մեծ եղոր իրավունքը:

Ամրող ջոփին այլ բնույթ ունէին բյուզանդական եկեղեցու փոխ-
արարբությունները Հակոբիկ-ասորական եկեղեցու Հոգևոր առաջ-
նորդների Հեա: Ինչպես Հայտնի է, ի սկզբանե չստեղծվեց միասնական

³ Այդ մասին եմ վկայում. «Հայր իմ մեծ է քան զիսովս՝ քաթը մου քո՛ւնս մոն ծոխս
այնուպամանակսն հասլսմի» (Յովն. ԺՂ, 28) շոք ծավալված վեճեր, որոնց զագար-
նակում էր 1166-1167 թթ. Կոստանդնուպոլսի եկեղեցական ժողովը և 1170 թ.
քանակցորոյնները Հռոմում (տես՝ Chalandon, Les Comtes, p. 567, Beck, Kirche,
S. 342-343, 622-629; Classen, Das Konzil, S. 338-368):

⁴ Բյուզանդական կայսրության և Հռոմի պապության քաղաքական հավանաբարության
մասին ալեյի հանգամանորն տես՝ Nardas, Das Papsttum, S. 89-102:

ասորական ազգային եկեղեցի, քանի որ այն ժամանակի ընթացքում արեւելեց մի քանի ինքնիշխան կազմակերպությունների: ԺՌ գարուն ասորական շորս եկեղեցիներից երկուսը՝ մարիոնիտ և մելքիտ, իրենց եկեղեցական կարգերով կամաց-կամաց մուլվել էին և շարունակում էին սերտանել Հռոմի պապական և Կոստանդնուպոլսի որթողքս եկեղեցիների կառուցվածքի մեջ⁵: Եսասորական եկեղեցին մյուս բոլոր քրիստոնեական Համայնքների կողմից շարունակվում էր ազանգ դիավել և մերժվել միջազգային եկեղեցաքաղաքական փոխհարաբերություններում Հավասարազոր գաշնակից լինելու իրավունքից, սւատի սեփական Հոգևոր և քաղաքական գործունեությունը ստիպված էր ծավալել Հիմնականում Միջագետքում, Միջին, Կենտրոնական և Հեռավոր Ասիայի երկրներում: Մերձավոր Արևելքում, Ասորիքում և Կիլիկիայում իր գիրքերը գեռես քիչ թե շատ կոյուն էր պահում միայն Հակոբիկ-ասորական եկեղեցին, որը փոխհարաբերությունների մեջ էր մտնում այդ տարածաշրջանում գործող մյուս մողովուրդների եկեղեցաքաղաքական կազմակերպությունների հետ ու փորձում պահպանել իր եկեղեցական կազմակերպության ունեցվածքը և ապահովել սեփական վարդապետության քարոզը երկրամասում: Բյուզանդական կայսրությունն ու եկեղեցին Հակոբիկ եկեղեցու հետ փոխհարաբերություններում ձգտում էին զուշնակցային փոխհարաբերություններ Հաստատել, ապահովել Հակոբիկ եկեղեցու շեղությունը Մերձավոր Արևելքում՝ բյուզանդական և տարածաշրջանում գործող մյուս եկեղեցիների միջև ծավալված փոխհարաբերություններում, աջակցություն գտնել թշնամի ուժերի դեմ քաղաքական բախումների ընթացքում, Կայսրության շահերի Համար պատգործել Հակոբիկ եկեղեցու առաջնորդների փոխհարաբերությունները և կապերը մուսուլմանական Մերձավոր Արևելքի քաղաքական առաջնորդների հետ⁶:

Հայոց եկեղեցու փոխհարաբերությունները Բյուզանդական կայսրության հետ շոշափում էին երկու ինքնակա կազմակերպությունների եկեղեցաքաղաքական թե՛ արտաքին և թե՛ ներքին շահերը: Բյուզանդական կայսրությունը գեռես իր տարածքի անքակտելի մասն էր Համարում Փոքր Ասիան, Հյուսիսային Ասորիքը, Կիլիկիան և Կիպրոսը, նշված տարածաշրջան էր ուղարկում Հոգևոր տաղանդներ, պաշտոնական գիտորդներ, զինվորական հրամանատարներ և կառա-

5 Այդ մասին տե՛ս Baumstark, Geschichte, S.335-336: Ասորական քրիստոնեական մշակութի և գրականության մասին տե՛ս նաև Christianismes Orientaux, p. 297-372:

6 Kasetska, Die Jakobitische, S. 90-98:

վարիչներ⁷: Կայսրությունը սելջուկյան և Մերձավոր Արևելքի մյուս մուսուլմանական և քրիստոնեական պետությունների և իշխանությունների հետ փոխհարաբերություններում մեծ նշանակություն էր ստալիս այդ տարածքներում ազրոզ Հայկական բնակչությանը, իսկ Բալկաններում ազգամիջյան և միջնկեղեցական փոխհարաբերություններ կոտուցելիս ստիպված էր Հաշվի նստել Փիլիպուպոլսի և իրա մերձակայքի Հայ ազգաբնակչության հետ⁸: Այդ իսկ պատճառով, Բյուզանդական կայսրության արտաքին-քաղաքական ծրագրերում ժՆ դարի 60-ական թվականներին Հայտեղեց Կոստանդնուպոլսի որթողքը և Հայոց Առաքելական եկեղեցիների միջև միություն հաստատելու ծրագրերը:

Իհարկե, Հայոց կաթողիկոսները զիտակցում էին նաև այդ նախապարհը խաչընդոտող գծավորությունները և այն զիջումները, որ ստիպված կլինեին կատարել զազանաբանություն և եկեղեցական կազմակերպության կառավարման բնագավառում:

Հայոց եկեղեցու հետ վարժող երկկողմանի բանակցությունների արդյունքներից անկասկած փորձում էր օգտվել նաև Բյուզանդական կողմը, որն իր շահերն ու հետևյալ քաղաքական նկրտումներն ուներ.

ա) Միության խնդրի քողի ներքո Հեազհետե իրեն ենթարկել Բյուզանդական կայսրության տարածքի վրա գործող բոլոր Հայկական եկեղեցական թեմերը,

բ) Վերացնելով երկու քրիստոնեական եկեղեցիներն անջրպետող դավանական տարրերությունները, Հայերի զինական ուժերը և անասական Հնարավորություններն անմնացորդ օգտագործել սեփական ներքին և արտաքին քաղաքական ծրագրերում,

գ) Ազգագոյում՝ Կոստանդնուպոլսի որթողքը եկեղեցու կառուցվածքի մեջ ամրոց շօվին ձուլել Հայկական եկեղեցական ողջ կազմակերպությունը,

դ) Խաչակրաց իշխանությունների և մուսուլմանական տերությունների դեմ մղվող պատերազմներում օգնել լիարժեք օգնություն Հայկական զինական ուժերը.

7 Բյուզանդական կայսրության քաղաքական մտախմբի փառք ան'ս Բողոսյան, Բյուզանդիայի, էջ 195-217:

8 Փիլիպուպոլսի և նրա շրջակայքի հայ ազգաբնակչության մասին տե՛ս Zekiyan, The Armenians, p. 363-373:

ե) Հայոց եկեղեցու Հեա գաշինքը Հակագրել Մերձավոր Արևելքում գլուխ բարձրացրած Հոսթի պապական եկեղեցու նվաճողական քաղաքականությունը:

Բանակցությունների սկզբում Բյուզանդական կայսրության կողմից պարապարտող պայմաններից շատերը երկխոսություն ընթացքում և քաղաքական իրազրություն փոփոխության Հեռանկարով զուրա եկան շրջանառությունից ու եկեղեցական բանակցությունների նյութ լինելուց, որթողքս-բյուզանդական եկեղեցու բանած գիրքի մեջ Հոկոյական նշանակություն և նեկյով Միրոնիեֆալտի հակաառաջարկում Մանուել Ա Կոմնենոսի պարապությունը (1176 թ. սեպտեմբեր): Բյուզանդական կողմը, նշելով ուժերի իրական տեղաբաշխումից, Հեազհեաե Հրաժարվեց Հայոց եկեղեցու մինչ այդ ներկայացրած գրեթե իր բոլոր Հիմնական պահանջներին, չափազանց թույլ կերպով պարապարտելով ընդունել «երկու բնութիւն» զաժանական բանածնի ուղղափառությունը: Միածանակ, կայսրը և պարթարքը գնացին մի շաա կարեոր և հական գիշման. 1176 թ. Կոստանդնուպոլիս եկեղեցական ժողովում (որին մասնակցում էին որթողքս եկեղեցու 20 բարձրաստիճան Հոգևորական) ընդունված և Հոսթիա ուղարկված իրենց պաշտանական թղթում Հաստանցին, որ Հայոց եկեղեցու զաժանանքը հղել ու մնում է ուղղափառ, գրելով. «Ժանեաք զՁեր ուղղափառությունը»⁹:

Հայոց եկեղեցու Հոգևոր առաջնորդները, սակայն եկեղեցիների միություն բանակցությունները պատկերացնում էին այլ կերպ, քան գրանք կազմակերպում և քրապրում էր Բյուզանդական կայսրությունը: Երեսեա ՇեորՀային իր թղթերից մեկում նույնիսկ ակնարկում է, որ ինքը սեփական հարածնեությունը բանակցություններ է սկսել Հակոբիկ-ասորական եկեղեցու նորընտիր պարթարք Միրայել Ասորու Հեա և ինչ-ինչ լրատաներից գիտե, որ Բյուզանդական եկեղեցին բանակցություններ է զարում Հոսթի պապական եկեղեցու Հեա (Ռ⁹ 4)¹⁰: Այնուամենայնիվ, Հայոց եկեղեցու չՀաղովեց կրեա (բյուզանդական և Հայոց) եկեղեցիների միութեական շարժումը վերածել միշազգային Համամիութեական շարժման¹¹:

9 ԹԼ, 1871, էջ 177:

10 ԹԼ, 1871, էջ 117:

11 Օսթոման Ֆալամիտեմանամ դյալմոնի պատկանում է 81-րդ Ջեդիսնի (տե՛ս Ջեդիսնի, Համամիութեական, էջ 5, 88-րդ. մաս Zekiyan, St.Nerces, p. 861):

Միայն Երեսեա Դ ՇեորՀայի և Գրեգոր Դ Տղա կարողություններ մնան ակնկալիցներով կարելի է քաջատիլ մակ այն պարագան, որ երբ Հոսթիպատմ Ֆալամիտմ էին քրուանդական դեպամազանցնելը, շատով պնտել էին ժամանոմ մակ հակոբիկ

Ազգրեազրյութեան քննութիւնը ցույց է տալիս, որ բուզան-
զական կողմը նախընտրում էր Հայերի, ասորիների և յատինների հետ
բանակցել առանձին-առանձին: Այդ մասին են վկայում Թորթանոսի
երկրորդ գեապանագեացութեան վերջին մասը և Միքայել Ասորի պատ-
րիարքի և Բար-Հերբոս մաքրիանի ժամանակազրութիւնների մեջ
պահանջովով վկայութիւնները¹², բուզանզական և յատին մասնա-
զրութիւնների մեջ այս խնդիրը լուսարանող երկերն ու վավերա-
գրերը¹³:

Նկատի ունենալով վերորերայ փառատրկները, 1165-1178 թթ.
Հայ-բուզանզական եկեղեցաքաղաքական բանակցութիւնները պետք
է զիտել որպես երկկողմ գոխհարարութիւններ, որոնք տեղի են
ունեցել բուզանզական օրթոդոքս եկեղեցու և կայսեր, մյուս կողմից՝
Հոսմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանի, մասնագորտպես Հայրապետների,
միջև:

Բանակցութիւնների մասնակիցները, ժՄ դարի Հայ-բու-
զանզական եկեղեցական միութեան բանակցութիւնների ընթացքին
տարբեր մակարդակներում մասնակցում էին և իրենց անմիջական
միջամտութիւնն էին ցույց տալիս Բուզանզիայի քաղաքական գոր-
ծիչները, օրթոդոքս եկեղեցու պաշտոնյաները, Հոսմկլայի կաթողիկո-
սարանի և Հայոց եկեղեցու այլ թեմերի Հոգևորականները, աշխարհիկ
պաշտոնյաները, Հակոբիկ-ասորական եկեղեցու ներկայացուցիչները:

ԳնՄ ժողովածոյից Հայանի է, որ բանակցութիւնների նախա-
ձեռնութիւնը պատկանում է Կիլիկիայի բուզանզական դուքս Ալեքս
Աքրուսին և այն ժամանակ զեռնս եպիսկոպոս, Հայոց կաթողիկոսի
եղբայր Ներսես Ենարհալուն ՌՊ 2¹⁴: Մինչև 1170թ. եկեղեցակետ միու-
թեան խնդրի վերաբերյալ մի քանի վավերագրեր են փոխանակում
կայսր Մանուել Ա Կոստննոսը և կաթողիկոս ձեռնադրված Ներսես Դ
Ենորհային: Հայանի է նաև, որ կայսեր ուզարկած առաջին թուղթը
Հոսմկլու է Հասցրել կայսրութեան քաղաքացիական պաշտոնյա
Սմբատը ՌՊ 3¹⁵, որը նաև բանակցութիւններ վարելու կայսերական
արտոնութիւն է ունեցել: Թորթանոսի «Տրամաբոսութիւնների» մեջ

ստորակամ եկեղեցու ներկայացուցիչները, որոնք փաստորեն Հայոց կաթողիկոսարանի
հրաբուխ էին, հակառակ պատկերացողքում դիտարկվող:

12 MS. t. III, p. 334-336:

13 Տե՛ս ծան. 1:

14 ՔԸ, 1871, էջ 87:

15 ՔԸ, 1871, էջ 109, տե՛ս Եռուսիմ, ԲրուզաԳիլայի, էջ 237-239:

Հասած բնագրի ընձեռած¹⁶ Հնարավորությունների շնորհիվ քիչ ավելի ընդարձակ և մանրակրկիտ վիճակագրություններ ունենք Հնաագա երկու բանակցությունների մասին: Ըստ այդ երկի տեղեկությունները, 1170 թ. Հոսմիլոյում տեղի ունեցած բանակցություններին բյուզանդական կողմից մասնակցում էին մազիսարոս Թեոփանոսը, Հովհաննես Աթմանը, իսկ Հայկական կողմից՝ Ներսես Դ ԵնքրՀալիկն, երա պղպակն Գրիգոր եպիսկոպոսը¹⁷, Ստեփանոս վարդապետը, Սահակ եպիսկոպոսը, Վարդան վարդապետը և Սոփիբայի Գեորգոս վարդապետը, Հակոբիկ-ատորական եկեղեցու կողմից՝ Բեռուսի Հովհաննես եպիսկոպոսը¹⁸: Թեոփանոսի առաջին «Տրամախոսութեան» մեջ Հիմնական երկխոսությունն ընթանում է կաթողիկոսի և Թեոփանոսի միջև, ժամանակ առ ժամանակ բանակցությունների ընթացքին միջամտում էին նաև Հիշատակված մյուս մասնակիցները: Եկեղեցական բանակցությունների հաջորդ փուլին՝ 1171/2 թթ. զեսպանազնացությունը բյուզանդական կողմից մասնակցում էին վերահիշյալ Թեոփանոս մազիսարոսը, Հովհաննես Աթմանը և Միքայել երեց թարգմանիչը, իսկ Հայկական կողմից՝ Ներսես Դ ԵնքրՀալիկն, Գրիգոր եպիսկոպոս կրասերը (Տղա), Սահակ եպիսկոպոսը, Ստեփանոս վարդապետը, ատորական կողմից՝ Թեոդորոս Բար-Վաչբունը¹⁹:

Չե՞մ ժողովածուից Հայտնի է, որ Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի Հովվապետությունն արքիմեթրիկոս Կոստանդնուպոլիս է այցելել Հայոց Հայրապետի պատվիրակ Կոստանդին քաչանան և աշխտեղ օժիւ Հյուսիսային Ասորիքում գտնվող Բյուզանդական եկեղեցուն ենթակա Հերապոլիսի (Մճրիշ) ամրոսի մեղրապոլիս: Այս զեսպանազնացությունն մասին մանրամասներ է Հաղորդում միայն Ներսես Լամբրոսացին: Տարսնի արքեպիսկոպոսը Գրիգոր Դ Տղայի Չե՞մ ժողովածու մասն առաջին թղթի (№ 19) վերջում զրգած «պատեառ»-ծանոթագրությունն սկզբում զրում է. «Ասեալ զայս զիր քաչանայն Կոստանդին եւ ընդ

16 ԸԸ, 1. 133, p. 120-298.

17 Թեոփանոսի բնակից կայնի է կնարել, որ այս Գրիգոր եպիսկոպոսը Յեսպանում կաթողիկոս Յոնապոլսի Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսն է, որովհետև քաղաքական աստվածաբանը էրա վերաբերմամբ օգտագործում է «τὸ μικρόν» («փոքր», «կրտսե») մականուն-անվանը (տես ԸԸ, 1. 133, p. 248D):

18 Քնույն Հովհաննես եպիսկոպոսի մասնակցության մասին տե՛ս նաև ՏԵՆ-Պետրուկյան, Ասորիների, էջ 8, 63:

19 Թեոդորոս Բար-Վաչբունը քամաճի մասնակցության մասին վկայում են ինչպես ասորական, այնպես էլ հայկական սկզբնաղբյուրները (տես ՏԵՆ-Պետրուկյան, Ասորիների էջ 8, 63):

եմա իշխանք ի տիրական աթոռոյն, եւ եհաս առ թագաւորն»²⁰: Ուրեմն՝ զեսպանազնաց-նամակարերը իր ուղեկիցներով կայսրին Հանդիպել է Իկոնիայի սուլթանութեան զեմ Մանուել Ա Կոստենուսի մզան զատերազմի ընթացքում: Ընթերցելով Գրիգոր Դ Տղայի թուղթը, կայսրը զեսպանազնացին առաքում է Կոստանդնուպոլիս. «մինչեւ ի վարձն իւր ի պատերազմէն Իսմայէլտեան ազգին»²¹: Իկոնիայի սուլթան Ղիթ Արսլանի զեմ պատերազմը երկարաձգվում է մեկ տարի, և Կոստանդինն այդ ընթացքում մնում է Կոստանդնուպոլսում, ուր կաթողիկոսի զեսպանազնացը «ձանոյց պատրիարքացն՝ զոր ի Հայս ճըշտարտութիւն Հաւասոյ եւ վարուց: Սւ քանզի էր ազգաւ Հոսոս եւ քահանայ ի նոցանէ, տեղեակ եւ Հայոց արիւնաց, Հաւանեցուցանէր զբարեսէրսն եւ յամալթ առե՛ր զտկարածիս չարսխուսան»²²:

Ավելի մեծաքանակ մասնակիցներ են ունեցել 1177թ. Կոստանդնուպոլսի և 1178 թ. Հռոմիայի եկեղեցական ժողովները, որոնցից մեզ Հասած զավերագրերը ստորագրված են այդ Հավաքներին ներկա եղած բարձրաստիճան Հոգևորականների կողմից (ան՝ ՌՌ^Պ 23 և 25)²³:

Թարգմանիչները. Եկեղեցաբազմաքանակ բանակցությունները վարելու և զավերագրերը Հուներեն կամ Հայերեն թարգմանելու նպատակով երկխոսութեանը մասնակցում էին նաև թարգմանիչներ: Օրինակ, Թեոփրանոսի երկրորդ «Տրամատուսութեան» բնագրից Հայտնի է, որ 1171/2 թթ. Հռոմիայում տեղի ունեցած բանակցություններին է. բյուզանդական կողմից մասնակցել է թարգմանիչ Միքայել Երեցը²⁴: Կամ Ներսես Դ Շիրակաւու Հուներեն թարգմանված թղթերից մեկի (N^Պ 8) վերնագրից Հայտնի են գտնուում, որ այդ վավերագրի թարգմանիչն է Հովհաննես Աթմաը. իսկ խմբագիրը՝ մազիսարոս Թեոփրանոսը²⁵: Հայերեն թարգմանված վավերագրերը նմանատիպ ուղղակի վկայություններ չեն պահպանել, սակայն նկատի ունենալով, որ ՃԲ զարի երկրորդ կեսին Բյուզանդական եկեղեցու Հեա միութեան կողմնակից և կիրիկիայում իր գործունեությունը ծավալած ամենաերկմնավոր թարգմանիչներից մեկը Ներսես Լամբրոնացին է, որն է կասկած չու-

20 ԹԸ, 1871, էջ 168:

21 ԹԸ, 1871, էջ 168:

22 ԹԸ, 1871, էջ 168-169, հոժոտ. Սակ Սոգոման, Բյուզանդիայի, էջ 247-250:

23 Տե՛ս ԹԸ, 1871, էջ 179-180, 198-199: Միգայի Կ Անքյալտի թղթի տակ ստորագրած բյուզանդական եկեղեցու խորհրատարածան հոգևորականներից բյուզանդացու ինքնաթղթի մշակումն փորձը կատարված է՝ Grumel-Darrouzès, p. 558-559:

24 ԲԳ, t. 133, p. 236, հոժոտ. Սոգոման, Բյուզանդիայի, էջ 215:

25 ԲԳ, t. 133, p. 213:

եննք, թե նա մասնակցել է զերուհիշյալ վավերագրերի թարգմանությանը: Այս վարկածը Հիմնավորելու միտումով փորձենք անգրագանալ նրա վաղ շրջանի թարգմանական գործունեությունը որոշ խնդիրներին քննարկմանը:

Եթե ներսես Լամբրոնացու մասննագրական վաստակը, կապելով նրա բովանդակալից եկեղեցաբաղադրական գործունեությունը, կարելի է բաժանել մի քանի բեկումնային փուլերի, ապա թարգմանական գործունեությունն ունի երեք ընդգծված շրջան.

ա) 1176 - 1179 թթ.: Հունարեն և լատիներեն լեզուներից Հայերենի փոխադրված երկերի Հիշատակարաններում թեև ներսես Լամբրոնացին իրեն հաճախակի անվանում է թարգմանիչ, սակայն այդ բառը պետք է հասկանալ «սրբագրող»՝ խմբագիր, երկը Հայացնող իմաստներով²⁶: Թարգմանական գործունեությունն այս շրջանում ներսես Լամբրոնացին Համադործակցում է Հայ և այլազգի թարգմանիչներ Գրիգոր զպիր Լամբրոնացու (1176/7 թ.թ.²⁷, Կոստանդին Հույն Հերապոլիսի մետրոպոլիտի (1179/80թ.թ.²⁸, Կիլիկյան լատին գանականի (1179/80 թ.թ.²⁹: Այս աշխատանքների Հիմնական մեկնեսուք Հասակայի կաթողիկոսարանն է³⁰:

26 Այս տեղիքը մեր հասկացած իմաստով օգտագործում է նաև ներսես Լամբրոնացին (տե՛ս ԱՅՅՆՅԱՆ, Ներսես, էջ 287):

27 Ըստ «Հասարակ մեկնություն Եթովպիայից» երկի ներսես Լամբրոնացու հիշատակարանի, թարգմանությունը կատարվել է 1163/4 թ. Գրիգոր զպիր Լամբրոնացու կողմից: Անկախ այս փոխադրությունը ի հղկվել և երկար ժամանակ անմշակ է մնացել, քանի որ ծանոցել է Գրազարի ատաղնորդ Բարսեղ վարձակառը՝ աղ երկի թարգմանության մեկնապատկեր: Ներսես Լամբրոնացին մեծանուն է եղել և աշխատանքն ազարտել է 1176/7 թ. (հիշատակարանը տե՛ս ԱՅՅՆՅԱՆ, Ներսես, էջ 278):

28 «Արեթոս Կեսարիոս Եպիսկոպոս Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովնաննու» երկը ներսես Լամբրոնացին թարգմանել է Կոստանդին Հերապոլիսցու հետ համատեղ: Թարգմանական հիշատակարանում ներսեսն աչակալ է տարանջատում իրենց անհիշվողը. «...նա ի թարգմանել էս ես ի գրել...»: Այս անդրադարձումով թարգմանության վերջնական աշխատանքն էր, գրում է «...արեթուսիս ի հշմանությունն քերականական արձնախ...Առանք նուստ Եպիսկոպոս Երկն մարտադարցի Տարսոնի՝ տառապելոյն Ներսիս» (տե՛ս ԱՅՅՆՅԱՆ, Ներսես, էջ 267-273, և հասկանալու, էջ 270): Այս նույն թվականին Կոստանդին Հերապոլիսցի մետրոպոլիտի հետ ներսես Լամբրոնացին թարգմանել է նաև Նեղոս Դորոսալատի և Եպիփան Կիլիկացու «Կարգադրությունը մարտադարացաք» երկերը (տե՛ս ԱՅՅՆՅԱՆ, Ներսես, էջ 289-294, հատկապես, էջ 292):

29 Նշված թվականին (ՈՒՎ՝=1179/80) ներսես Լամբրոնացին Կիլիկյան լատին կրոնավորի հետ միասին թարգմանում է Գրիգոր Մեծ վրած (590-604) «Վրան քաղաքապետության զանազան հարցն» և «Բնեմոլիցոսի սամմանը» երկերը: Հասկանալու առաջին թարգմանության մասին ներսես Լամբրոնացին իր հիշատակարանում գրում է. «...թարգմանեց...ի լատին լեզուէն ի փոսնգ վանս սուրբ Գրադոսի որ ի Անտիոք».

Ներկա ուսումնասիրության մեջ մեզ Հետաքրքրում է Ներսես Լամբրոնացու Թարգմանական գործունեության առաջին փուլի կարճ, սակայն չափազանց բեղմնավոր ժամանակահատվածներից մեկը. երբ Հռոմիկայի կաթողիկոսարանի Հովանու ձեռքն է Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի հրամանով, Կոստանդին Հերապոլսեցու օգնությամբ և աշխատակցությամբ, Հունարենից Հայերեն էին թարգմանվում մի շարք երկեր: Սկզբնաղբյուրների միտքերան զիջությամբ նրանք միմյանց հետ թարգմանության բնագավառում Համադորձակեցի ևն Հայոց Տոմարի ՌԻԸ (= 5 փետրվարի 1179 - 4 փետրվարի 1180) թվականին³⁷:

Կոստանդին Հերապոլսեցու անունը Հայոց մատենագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է 1175թ. գրված և ՊԽՄ ժողովածու մասն Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի «առ Մանուէլ» (N°. 19) առաջին թղթում³⁸, որպես Հայոց կաթողիկոսարանի կողմից Կոստանդնուպոլիս ուղարկված գետնանախնամի ղեկավար³⁹: Նրան Հունանարարված է եղել կայսերական արքունիքի և օրթոդոքս եկեղեցու պատրիարքաւթունի աստվածաբանների Հեռ վիճարանություններում պաշտպանել մինչ այդ Կոստանդնուպոլիս ուղարկված կաթողիկոսական նամակների և Հայոց եկեղեցու զավանանքի ուղղափառությունը և Հաշտունի Պատահական չէ, որ կաթողիկոսն այդ առաքելության Համար ընտրել Պատահական չէ, որ կաթողիկոսն այդ առաքելության Համար է նկատում նամակում ներկայացնել իր ուղարկած գետնանախնամի արժա-

«Ասորա-հունական օրենսգրք» հայերեն թնայողն առանց լուրջ բանասիրական կուլաների Դ դարի 20-30-ական թվականներով է քվարտոն համադրող իրավարան Ա.Լոգեանցիությանը (տեսն Հոսթանցիան, «Ասորական», էջ 177): Այս հարցն մասին միակատոր մատենագրությունն տեսն *Revue de l'histoire de l'Église*, S. 160-161:

36 Մրուզանցիական իտալական ժողովանունը «Էլեզան», «Չմուտայ օրենսգրք» և մյուսները Ներսես Լամբրոնացիի թարգմանել է իր երեսը Օւոհլուսթ վերանորոգած կղզու աւրոցում գտնված մի շատ թիւ հունարեն մատյանից (տեսն Անիցիան, *Lectionnaire de l'Église arménienne*, t. 2, p. 265, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000):

37 Թարգմանված երկերն ճիշտակցամուրը հավաքված տեսն Անիցիան, Ներսես, էջ 268-271, 286-288, 291, 292:

38 ԹԸ, 1871, էջ 166-168, 606/1004 էջ 167:

39 Նման ենթադրության հնարավորություն է առիթ ՊԽՄ ժողովանունը Ներսես Լամբրոնացու հունարեն արտաստությունը. «Այնպե՛ս զար զիւ քամանցւան, Կուլանցւանցի միւսն զար արտաստությունը. «Այնպե՛ս զար զիւ քամանցւան, Կուլանցւանցի միւսն զար արտաստությունը. և նմա ստ քամանցւան...» (ԹԸ, 1871, էջ 168):

40 Այս գնահատականությունն մասին աղետի մանրամասն տեսն *Revue de l'histoire de l'Église*, S. 247-251:

նիքները. «որ ամենայնին Հասու է, որ առ ի սուրբ աթոսս խորհրդոց, առ որս սրբոց Հարցն սնեալ եւ զիս ինքն գաստիարակեալ»⁴¹: Եւ այն նամակում Գրիգոր Դ Տղան Մանուել Ա Կոմենենոսին խնդրում է միջնորդել, որպէսզի Անտիոքի օրթոդոքս-բյուզանդական եկեղեցու պատրիարքը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում, Կոստանդին կրօնաւճարին մեկնազրի Հերապոլսի և Եփրատամերձ տարածքների մատրոպոլիտ:

Քանի զեռ շարունակվում էր պատերազմը Իկոնիայի սուլթանուլթյան զեռ, Կոստանդին քաշանան չուրջ մեկ տարի մնում է Բյուզանդիայի մայրաքաղաքում: Այդ ընթացքում նա լայն զորութենություն է ծափալում. «ձանոյց պատրիարքացն, զոր [է] ի Հայս ճշմարտութիւն Հաւատոյ եւ վարուց»⁴². - գրում է Ներսես Լամբրոնացին: ԳեՄ ժողովանուի Հիշատակի մեջ վաղերադարերի գրման և առաքման պարագաների մեկնարանության մեջ Ներսես Լամբրոնացին ընդգծում է, որ Կոստանդինն «էր ազգաւ Հռոմ եւ քաշանայ ի նոցանէ»⁴³, որն անշուշտ պետք է Հասկանալ այսպէս. «ազգությամբ Հույն և նրանց կողմից Հոգևորական մեկնազրկած»: Ինչպես Հաղորդում է Տարսուսի արքեպիսկոպոսը, Միքիակեֆալոսի հակաառաքում պարտություն կրած Մանուել Ա Կոմենենոսը վերադառնալով մայրաքաղաք, կատարում է կաթողիկոսի խնդրանքը. «ևս մեկնազրի օրբազան պատրիարքին զքաշանայն Կոստանդին արքեպիսկոպոս [ի] խնդրոյ կաթողիկոսին...»⁴⁴: Այս արարողությունից Հետո, Հերապոլս-Մմբելի արքեպիսկոպոս մեկնազրկած Կոստանդինն իր Հեռ վերջնելով կայսեր թուզթր և բյուզանդական եկեղեցական ժողովում Հաստատված Կոստանդնուպոլսի Միքայել Գ Անքիալոս պատրիարքի նամակը, վերադառնում է Հոմեկլա:

Արանք են Հիմնականում այն վկայությունները, որոնք պահպանվել են Հայ-բյուզանդական եկեղեցու արքեպիսկոպոսական փոխհարարություններում Կոստանդին Հերապոլսացու մասնակցության մասին:

Ներսես Լամբրոնացու և Կոստանդին Հերապոլսացու թարգմանական Համագործակցությունն ուներ ծրագրային բնույթ և ծառայում էր այդ ժամանակ Հայոց եկեղեցու առջև մասացած եկեղեցաբազարական Հիմնական խնդրին՝ Բյուզանդական և Հայկական եկեղե-

41 ԹԸ, 1871, էջ 167:

42 ԹԸ, 1871, էջ 168:

43 Նույն տեղում:

44 ԹԸ, 1871, էջ 169:

ցինքի փոխհարաբերությունների նորմալացմանը: Գրիգոր Դ Տգա կաթողիկոսի հրամանով և խնդրանքով, Կոստանդնուպոլսում գտնվող Անտոքի Հունական պատրիարքի կողմից Հերապոլի մետրապոլիտ մեռնադրված Կոստանդինը կայսրութայն մայրաքաղաքում և Հոսմկլայում, անկասկած, իր յուժան է ներգրել երկու եկեղեցիների միջև սկզբած բանակցությունների ընթացքում գրված վավերագրերի վերջնական մեղմեցման և թարգմանութայն գործում: Մեր կարծիքով նա է եղել նշված վավերագրերի հախնական Հայերեն թարգմանությունների Հեղինակը, որը Հավանաբար թարգմանչի գեր է ստանձնել Գրիգոր Դ Տգայի վարած բանակցություններում և Հոսմկլայի կաթողիկոսական նստաբառանը: Այդ մասին են անուղղակիորեն վկայում Ներսես Լամբրոնացուց մեզ Հոսմ թարգմանական Հիշատակարանները:

Ի Հարկե, Հոսմկլայի եկեղեցական ժողովից (1178 թ.) Հետո ևս երկու կողմերը Համաձայնութայն չեկան, քանի որ այդ ժողովում Հաստատված վավերագրերը նույնիսկ Կոստանդնուպոլիս չհասան: Նշանակում է, Հայոց և Բյուզանդական եկեղեցիների միութայն խնդրում որեւէ առաջընթաց չարձանագրվեց: Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ Հոսմկլայի ժողովում Ներսես Լամբրոնացին փորձ է կատարել քննարկման զեւէ մի շարք ծրագրավանական և եկեղեցաքաղաքական որոշումներ: Տարտունի արքեպիսկոպոսն առաջին անգամ այս ժողովին է ներկայացրել իր Հեղինակած մի շարք ծրագրային երկեր⁴⁵: Հոսմկլայի ժողովում Ներսես Լամբրոնացու նախաձեռնութայն պատասխաններ գրվեցին բյուզանդական եկեղեցու ինչ պահանջները⁴⁶, որոնք Հայոց եկեղեցուն էին ներկայացվել զեւէս 1171 թ. (№ 14)⁴⁷: Հոսմկլայում նստող Հայոց կաթողիկոսի Հաստատումը բյուզանդական կայսրին վերապահելու օրթոդոքս-Հունական եկեղեցու պահանջին ի պատասխան, Ներսես Լամբրոնացին Հոսմկլայի եկեղեցական ժողովի

45 Հոսմկլայի ժողովն Մելիթացված երկեր թվում էին Ներսես Լամբրոնացու «Անտոքապոլիսից» և «Պատարայի մեկնութիւնը»: Ար երկերն վերաբերող միաստարաթանները հասան երևում է, որ դրանք գրված են եղել հասարակորայն իշխող իսկ վերի քննարկմանը Մելիթացվելու համար: «Միանգամ եւ երկիցս համբ զսս յանձնաւ եւ ի ժողովս մեծնկարայաք. եւ ոչ եղել պարտապէս գով ընթերցման կամ ունկնդրուել թման» (տե՛ս Պատեան Ա, Միջատարանը, սյուն 467): Այս տողերից կարելի է թման, որ Ներսես Լամբրոնացին Հոսմկլայի ժողովի նախաբանին գրած երկերում առկա դրոշմերը փորձել է քննարկման առարկա դարձնել այդ ժողովում և դրանից հետո էլ, սակայն նրա բանքեր պարտում են անցել, քանի որ Քառասնեներ գրեթե չի ունեւել:

46 ԹԸ, 1871, էջ 156-157, հմմտ. Մատթան, Հարաբերութայններ, էջ 150:

47 Մատթան, Ուղե տեղում, էջ 159:

դիտութեանը Հայանի չեն այն տեսքով, որով գրանք մեզ են Հասել Հայերեն թարգմանութեամբ: Գերմանացի Հայագետ Ֆրանց Նիկոլաուս Թրեմերի կատարած Համեմատութեանը արդեն իսկ ցույց է տալիս, որ մեզ Հասած Հունարեն բնագրերը պակասներ ունեն: Միաժամանակ կարելի է Հաստատարար պնդել, որ Նեղոս Դարսապատուի և Նպիֆան Կիպրացու աշխատութեաններում թարգմանիչներն ավելացրել են Հատվածներ, որոնք, մեր կարծիքով, պետք է բխին Հռոմիլյայի եկեղեցական ժողովի նախորդակին Ներսես Լամբրոնացու և Հռոմիլյայի Հայոց կաթողիկոսարանի հոգևորականների որոշ շրջանների որդեկրած սկզբունքներից: Նման Հատվածների թվին ենք գասում Նպիֆան Կիպրացու երկուստեղ գտած «Իշխանութիւն Հայոց Մեծաց» կտորը⁵² և Նեղոս Դարսապատուի երկուստեղ պատրիարքական աթոռի և Հայոց կաթողիկոսարանի կարգավիճակը բանավեճող մի շարք Հատվածները⁵³:

Նպիֆան Կիպրացու երկ մուծված «Իշխանութիւն Հայոց Մեծաց» գլուխը Համառոտ շարադրանքն է Նեղոս Դարսապատուի Հայերեն թարգմանված երկի նույն բովանդակութեանն ունեցող Հատվածը⁵⁴, ուր թարգմանիչները շեշտում են Հայոց եկեղեցական թեմի ինքնուրույնութեանը: Ե՛վ Նպիֆան Կիպրացու, և՛ Նեղոս Դարսապատուի երկերի թարգմանութեան մեջ Հայոց կաթողիկոսարանի անկախ զիրքը Համեմատված է Կիպրոսի ինքնագլուխ աթոռի նույնանման կարգավիճակի Հետ, միայն այն տարբերութեամբ, որ Նեղոս Դարսապատուի երկում վերահիշյալ երկու անկախ եկեղեցիների շարքում հիշատակվում է նաև Բուլղարիայի վիճակը (թեմը): Նեղոս Դարսապատուի երկի Հունարեն բնագրի Համապատասխան կտորում թեև խոսվում է Կիպրոսի և Բուլղարիայի եկեղեցական թեմերի մասին⁵⁵, սակայն որևէ անկախ չկա արեղծական եկեղեցու աստիճանակարգում Հայոց կաթողիկոսի և նրա գլխավորած թեմի վերաբերեալ:

Այս Հանգամանքը, այնուամենայնիվ, չի խանգարել Ներսես Լամբրոնացուն կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի Հունագավան գործիչներին մեկի՝ Յուսկան արգելական եզնավորի Հայոց եկեղեցու դեմ ծավալած գաղափարախոսական պայքարի գրույթներին հակադրել սեփական Հավելումը, նշելով, թէ, «եւ տարախոսն, յորում կարգ

52 Եւսեւմ, էջ 53-54:

53 Նևոս, էջ 1016-1124, 1316-1622 և այլուր:

54 Եւսեւմ, էջ 52-54, 6680. Նեղոս, էջ 10:

55 Նևոս, էջ 1035-1119:

եպիսկոպոսացն սահմանի գրեալ է՝ որ Հայոց կաթողիկոսն պատուեցաւ վասն սրբոյն Գրիգորի, որպէս եւ կղզին կիպրոսի վասն առաքելոյն Բաւաբայ եւ յիւրեանցն եպիսկոպոսաց առեալն արքեպիսկոպոսքն զճեռնապարտութիւն: Ըստ զայս ի Ձեր գրոց ունիմք՝ Հաստատեալ եւ ոչ ի Հայոց»⁵⁶:

Հայ-բյուզանդական եկեղեցաբազմական բունակցությունները Մանուել Ա Կոմնենոսի մահէից հետո լնացման փուլ են մտնում և ընդհատում են բազմական երկար ժամանակով: Բյուզանդական կայսրությունն այնքա հույս չունէր նոր ապագաբաղանքներ կազմակերպելով վերականգնել սեփական պետության հեղինակությունը կիրիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում: Սակայն այս ասպարեզում կայսրերը և նրանց կամակաարները փորձում էին շրջանցել Հայոց եկեղեցու Հեռավարձ բունակցությունները, բռնի կերպով կամ Համագման նահապարհով Հունագավանություն տարածելով Հայոց կաթողիկոսարանին ենթակա Փիլիպուպոլսի (այժմ Գլովգիվ) և Փոքր Ասիայի որոշ թեմերում⁵⁷: Ի ասորիքություն այս ստանձություններին, Հայոց եկեղեցու Համար Հայ-բյուզանդական բունակցություններին Հետագա շարունակուժը զնուս պահպանում էր կենսունակությունը: 1197 թ. Ներսես Լամբրոնացու այցը Կոստանդնուպոլիս և բունակցություններում քննարկված Հարցերը այդ մասին են վկայում⁵⁸: Այդ բունակցություններն ընթանում էին Կ.Պոլսի Ա.Գէորգ եկեղեցում⁵⁹, իսկ ծրագրավանական վճեռերին մասնակցում էին Ալեքս Գ Անգելուս կայսրը (1195-1202թթ), Գեորգ Բ Փոսֆիլիսոս պապրիարքը, արքունիքի և եկեղեցու գործիչներ⁶¹: Դրանով կաթողիկոսարանը ձգտում էր կիրիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի բազմասարք բնակչության առկայության պայմաններում զայնք Հաստատել Բյուզանդական կայսրության և օրթոդոքս եկեղեցու ու բնակչության Հեռ, նպաստել նշված տարածքներում Հայոց եկեղեցու գիրքերի ամբողջմանը:

56 Տե՛ս Առանձն. էջ 24 (ընդգծումը իմն է.-Ա.Ռ.):

57 Այդ մասով է վկայում Իսահակ Անգելոսի նամակի քննությունը. տե՛ս Ընտրեւան. Նոր ցրտեր, էջ 287, Сборник, К истории, с. 53-56:

58 Ներսես Լամբրոնացու կոստանդնուպոլսյան բանակցությունների քննվող տե՛ս Խոսակցությունը Ա.Ներսեսի Լամբրոնացու ընդ պատիարքի Յուսեպ, Կ.Պոլիս 1861, էջ 3-24:

59 Սուրբ մանասի՛ր - իմք.:

60 Գիսուրյանը հայտնի է նաև փճել 1197 թ. այս նպատեղ ուղարկված Գրիգոր Ա Ասիլբառ (1194-1203) կաթողիկոսի փ նամակը տե՛ս Сборник, Москва, с.227-230:

61 Առանձն, Ներսես, էջ 201:

ժՌ գարի ընթացքում, մասնավորապես 80-ական թվականներին օրթոգոքո-հունարական հոգևորականությունը (որոնց մեջ կային նաև հայազգի գործիչներ) բացահայտ պայքար է ծավալում հայկական եկեղեցու դեմ: Նրանց կողմից ոչ միայն Հերձվածոզական է համարվում «մի բնութիւն» Հայոց գաղանարանական բանաձևը, այլև Հիմք ընդունելով Ս.Սահակի «Տեսիլքը», պնդում էին. «Ոչ է առ Հայոց ազգի եկեղեցի քահանայութեան շնորհ»⁶²: Ներսես Ալեքիմյանը այսպես է բացատրում Յուսկան ճգնաժամի և նրա հետևորդների տեսակետը. «Ս. Սահակի Տեսիլքին համաձայն դադրած էր Հայոց քահանայապետութիւնը, ուստի նաև ձեռնադրութիւն տալու իրաւունքը»⁶³: Ուստի, եթե հոգևորականն է ընդունում բյուզանդական օրթոգոքոություն՝ պետք է կրկին ձեռնադրվի, եթե շարքային քրիստոնյան՝ հրահանգվում էր «մեռանիւ կեցիւ»⁶⁴: Ինչպես երևում է վերորեքյալից, Բյուզանդական եկեղեցին և նրա հետևորդներն այդ պայքարում չափազանց կարևոր դեր են հատկացրել Ս.Սահակի «Տեսիլքին»⁶⁵: Բյուզանդական հոգևորականության գաղափարախոսական պայքարի այս լծակի խոսանման ակնկալություններ է, որ Ներսես Լամբրոնացին և Կոստանդին Հերակլոսեցին դեռևս ժՌ գարի 70-ական թթ. ձեռնամուխ են լինում Անդրեաս և Արեթա Կեսարացիների «Յովհաննու Սայանութեան մեկնութիւն» աշխատութեան թարգմանությունը⁶⁶:

Հստակապի կաթողիկոսարանի նստարատանը աշխատող Թարգմանիչներ Կոստանդին Հերակլոսեցու և Ներսես Լամբրոնացու այս աշխատանքը ևս բառացի թարգմանությունն չէ: Այսանց դժգար է հասել թարգմանիչների Հովհյումներին, քանի որ Հայերեն բնագրի գլխակարգությունը ամբողջովին համապատասխանում է հունարենի հետ: Այնուամենայնիվ, մասնագետների ուշադրությունը կարելի է հրավիրել միայն մեկ կարևոր հանգամանքի վրա. հունարենով պահպանված առաջարանը չի կրկնվում Հայերեն թարգմանության մեջ, որը շատ անգիտելի համաստարար վերադասում է հունարեն բնագրի բովանդակությունը: Թարգմանությունը գրեթե բառացի է զառ-

62 Յուսկան, էջ 21:

63 Ալեքիմյան, Ներսես, էջ 217:

64 Յուսկան, էջ 21:

65 Նրդի հոմաքան բնագիրը տե՛ս ԲԸ, 1. 132, p. 1155-1238: Այս նրդի մասին տե՛ս *Menaker-Gov*, Keosopy, c 208-222:

66 Հունարեն բնագրի հրատարակությունը տե՛ս ԲԸ, 1. 106, p. 494-786: Հայերեն թարգմանության հրատարակումը՝ *Մեկնութեան Յուսկանութեան*: Տե՛ս նաև Ալեքիմյան, Ներսես, էջ 267-273:

նում այն Հատվածներում, որ մեկնվում է «Յովհաննու Յայտնութեան» մեջ կանխատեսվող բարքերի ապականության և քաղաքի զարհուրելի աղտեղության մասին գլուխը⁶⁷: Այս Հատվածը Արեթեան ու Անդրեասը մեկնում են սրպես Կոստանդնուպոլսի կործանման մասին գուշակություն⁶⁸:

Թարգմանելով այդ մեկնությունը, Ներսես Լամբրոնացին և Կոստանդին Հերապոլսացին փորձել են ս. Սահակի «Տեսիլքին» հակադրել «Յովհաննու Յայտնութեան» կանխագուշակությունը: «Ան Յուսկան» թղթում Ներսես Լամբրոնացին այդ առիթով գրում է. «Եւ զայս Յահաննէս կանխաւ ի վերայ Կոստանդնուպոլսի ետես, եւ մեկնիչքն Անդրէաս եւ Թէապլոս (այսպե՛ս) մտերամասնաբար Հելլենացի բարբառով եւ զրոզ ի վերայ նորին լուծին, որ կայ առ իս նայն զրոզն եւ Հայ Թարգմանութեամբ: Զոր ինձ թուի թէ իմաստունքն, որ ըստ Սահակայ տեսչեանն զուշացեալ խորշեցան ի Հայոց Կոստանդին ՈւռՀայոցին, եւ Գերամարտիկ Կլայցցին, եւ յետաւք երէց Վահկացին, ոչ էին ընթերցեալ. զի այս կարի սոսկայի եւ քամնելի նախատինք է քան զՍահակայ շնչեալ գիրն վարուց եւ Հուսատոց. եւ արեան Հեղման եւ կախարչութեան, բաւական էին Համարեալ զգործը չարեացն Հաղորդութիւն յորում էին՝ քան զմեծամեծացն առ որ ընթացան»⁶⁹:

Նշելով վերոհիշյալ փաստերից, Կոստանդին Հերապոլսացու և Ներսես Լամբրոնացու Համասեղ թարգմանական աշխատանքների թվում կարելի է դասել նաև Պետր Ժողովմու ժոռե կայսր Մանուէլ Ա Կամենոսի և Միքայել Գ Անքիալոս պատրիարքի նամակների Հայերեն թարգմանությունների վերջնական բնագրերը. սրանց նախորդականը պետք է պահպանվեն Համակլայի նոտարատան պահպում:

Համագործակցելով ազգությունը Հույն, Հերապոլսի մեարապոլիա Կոստանդինի Հեա, Ներսես Լամբրոնացին 1179-80թթ. Հուլիանոսից Հայերեն են թարգմանել վերոհիշեալ աշխատությունները Հայոց կաթողիկոսի աջակցուն մեկնատությունը⁷⁰: Այդ Համասեղ թարգմանությունների իրագործման աշխատանքակազմի մասին Ներսես Լամբրո-

67 Օւոյնմանն Օստոնոտեմ, ԺԸ:

68 Տես ՄԸ, t. 106, p. 720-725, Ռուս. Մեկնութեան Օստոնոտեմ, էջ 234-244:

69 Օստոնմ, էջ 26:

70 Այդ նամակների Պերսեթումբ էլ կարելի է ասել. «Կարողիկոս... Գրեզորիոս ... քրտալուսաց բարգմանի ի մեռն մերապոլսոյն Սերապուղի Կոստանդնուց» յտ՛ն Աննիման, Ներսես, էջ 269, «Կամարն... կարողիկոսն Գրեզորյ թողմանեց զայս ... ի մեռն մերապոլսոյն Սերապուղի Կոստանդնուց» Աննիման, Ներսես, էջ 281:

ՄԱՍՆ Գ.

ՀՌՈՄԿԼԱՅԻ ԺՈՂՈՎՆ ՈՒ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԵՐԽՆԴԻՐԸ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀՌՈՄԿԼԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ ԵՎ ՊԽՄ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ ՉՄՏԱԾ ՆՐԱ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ

Ժողովի հրավիրման պարագաները. ՊՄ-ի ծանոթագրու-
թյուններից մեկում, որը վերաբերում է Մանուկ Ա Կոմնենոս կայսեր
առ Հայոց կաթողիկոս թղթին (N° 22) և Կոստանդնուպոլսի եկեղեցա-
կան ժողովի մասնակիցների ստորագրած պատրիարքական կամակիին
(N° 23), ներսեռ Լամբրոնացիին անդրադառնում է նշված վավերագրերի
պատասխանների գրման պարագաներին: Ըստ ՊՄ-ի կազմողի՝ ընդ-
առաջ գնալով Հայոց կաթողիկոսարանին, բյուզանդական կողմն.
«փոխան ինն գլխոցն՝ զոր ի ժամանակս երանելոյսն տեսան ներսիսի
խնդրելին, որ ծանր թուէր յայս մեր, միայն զսա խնդրեցին զՀաւատոյս
բան՝ նիւթ միարանութեան, եւ քննեալ զսոյն գօրին ուղղափառ եւ
Համաձայն սրբոյ Հարցն»¹: Իրոք, Մանուկ Ա Կոմնենոսի և Միքայիլ
Գ Անքիլալոսի 1176 թ. գրված նամակներում Բյուզանդական եկեղեցին
այլևս չէր պաշտօնում անվերապաՆորին Հրամարվել քանավե՛նի
աարկա գարձած ծիսական անՀամաձայնությունները վերացնելու
պաշտանքից և, ճանաչելով Հայոց գավառների ուղղափառությունը,
խնդրում էր, որ Հավարվելիք եկեղեցական ժողովը Համկլայի սրբա-
գան քաճանայապետի Հետ Համատեղ կրկին զրի Հավատա խոսա-

¹ ԹԸ, 1871, էջ 180:

թյունը պահպանել է ՊՅՄ ժողովածուն. «Այս ժողովեցան յամենայն պատասայ եպիսկոպոսք ի սուրբ Պատրյայն, ի Հայրապետական օթոնն Հռոմկայ՝ որ է առ արին Եփրատայ...»⁷: Ակնհայտ է, որ ժողովը գումարով է կաթողիկոսանիստ Հռոմկա բերդաքաղաքում, սուրբ Զատիկի տոնակատարության օրերին: Հռոմկայի ժողովի թվականը պարզելու ամենակարևոր տեղեկությունը այդ Հովաքի կողմից Բյուզանդական պատրիարքին ուղղված ժողովական նամակի խորագրի Հետևյալ Հասվածն է. «...պատասխանի թղթոյն Միքայելի պատրիարքին՝ որ նախ քան զայս փոխեցաւ յայշխարհէ ի Քրիստոս»⁸: Հայտնի է, որ Միքայել Գ Անքիւղոս պատրիարքը մահացել է 1178 թ. մարտ ամսին⁹: Ուրեմն՝ սկզբնաղբյուրում հիշատակված Պատեքի տոնակատարությունը Համպատասխանում է 1178 թ. ապրիլի իննին¹⁰: Ելնելով այս իրողությունից, Հռոմկայի եկեղեցական ժողովը կարելի է թվագրել 1178 թ. ապրիլի 9-ից Հեռա ընկած մոտակա շարքի մամանակահատվածով¹¹, քանի որ ըստ նույն սկզբնաղբյուրի. «կատարեալ զգրկազործ աւարք շարչարանայ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի միասին, եւ յեա այսորիկ պարտաղեցին ի քննութիւն դրեցելոց թղթոցս ի թագաւորէն Հռոմոց եւ յեկեղեցւոյն»¹²:

ժողովի հրավիրվել է Հռոմկայում, որ և ընթերցվել է Ներսես Ամիրճանցու Առն-ճարսեղոյնը (տե՛ս Աննան, Ներսես, էջ 29-35, 193-194):

7 ԹԸ. 1871, էջ 180:

Արև սքեմիսպայանցի մասնացույց է անում Հռոմկայում գումարված երեք ժողով.

ա) Առաջին ժողով, որը տեղի է ունեցել 1165 թ.: Այստեղ Աննայն Հայոց կաթողիկոս է ընտրվել Ներսես Գ Ծնողալից,

բ) երկրորդ ժողով, որը քվազում է 1172թ. հետ ընկած ժամանակաշրջանով, հրավիրվել է, սակայն տեղի չի ունեցել: Այստեղ, ըստ հրա, պետք է ընճարելին հանրազանքական նկղեցու ինք պամանքերը,

գ) երրորդ ժողովի նա քվազում է 1179 թ., որ, ըստ հրա, հազարվել էին երեսուցորդ երեսունվեց եպիսկոպոս: Այս ժողովին յն մասնակցել Արևելյան եպիսկոպոսները (տե՛ս Միստուխան, Պատմություն, էջ 111-117):

8 ԹԸ. 1871, էջ 182:

9 Տե՛ս Gravel, La Chronologie, p. 436:

10 Gravel, La Chronologie, p. 257, Բարսեղյան, Օրացույց, էջ 439:

11 Ժողովի գումարման քվազանը ճշտելիս ընտրել ենք Ք. Ներսես Ամիրճանի որդեգրած ճամապարհը, սակայն քաղմախտական հայազեղ կաթոն է, թե Միքայել Գ Անքիւղոս պատրիարքը մահացել է 1177թ. մարտ-ապրիլին: Նա հղում է բյուզանդական Լրդի փարոց ճնացած աշխատանքը: Հետևաբար, ըստ Ն.Աննանի, ժողովն էլ գումարվել է 1177 թ. ապրիլի 24-ը հետ (տե՛ս Աննան, Ներսես, էջ 38):

12 ԹԸ. 1871, էջ 180:

բիւրքին¹⁶: Վազիրազրերից երկրորդի տակ ստորագրել են 33 ժողովականներ (Վազիրազրագիտական ցանկ, № 24, 25):

Այժմ Հարկ ենք Համարում ուշադրութեամբ Հրավիրել Ներսես Լամբրոնացու մատենադարան մի քանի երկերի վրա, որոնք առկա թյուն ունեն քննարկիչոց ժողովի Հետ: Նկատի ունենք նրա գործունեության վաղ շրջանին պատկանող երկերի ժողովածուն, որը վերաբերում է Հայ-բյուզանդական բանակցության եննրում արժարեզմ խնդրներին: Այդ ժողովածոյի մեզ Հասած օրինակներն ընդօրինակվել են 1205-6 թ. Ներսես Լամբրոնացու քրոջ որդու՝ Ներսես քահանայի մեկնանությունը արտագրված ձեռագրից¹⁷: Վերջինս այս Հավաքածոյի վերջում ընդօրինակել է ավելի կան Գրիգոր Սկեսացու¹⁸ գրած՝ Ներսես Լամբրոնացու ձեռնագրով: «Ներքողեան պատմագրաբար ստացուել է վարս մեծի քահանայապետին սրբոյն Ներսէսի արհիեպիսկոպոսի Տարսոնի Կիլիկիացու» վարքագրական երկը¹⁹, որը ստեղծվել է մատյանի ընդօրինակումը աղանձով մեկնանոսի՝ Ներսես քահանայի խնդրանքով²⁰: Ձեռագրերի այս խմբին են պատկանում Վատիկանի գրադարանի Բորդյան Հավաքածոյի № 84 (1325 թ.²¹), Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբյանց Մատենադարանի № 146 (1551 թ.²² և Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 10509 (1618 թ.²³ մատյանները:

զ) Տպւմ է Հայոց Անդեղոս վազաների քանակը, որ ոչ մի տեղ չի հանդիպում երկու քննարկում արտահայտւորուը:

16 Տե՛ս Վազիրազրական ցանկ, № 25: Բյուզանդական պատմագրից խղզված թղթում արված է Հայոց Անդեղոս դավանության քանակը, որ (այս քանակություններն պաշտոնական գրադարաններին մեջ տեսչին անգամ), փրայց մեկ դարելվածքով հանդիպում ենք «խոստովանից քանակայն մեզ է Թիստոսի անճառ փորքիմն երկու բնութեան սետրին» (ՔՄ, 1871, էջ 196):

17 Անդեղոս, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 165-167, Մատենացու, Հայերեն, էջ 48-53:

18 ԺԲ դարի երկրորդ կեսի և ԺԳ դարի սկզբի վաճակամ այս գործի գործմանության մասին տե՛ս Անդեղոս, Մատենացու, էջ 100-101: Գրիգոր Սկեսացու մատենադարական վատակի մասին տե՛ս Հակոբյան, Սկեսացի, էջ 34-35:

19 Չեղար Անդեղոս, Ներքողեան, էջ 5-90:

20 Անդեղոս, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 9:

21 Այս ձեռագրի վարագրությունը տե՛ս Tisserand, Codices, p. 177-185 (պարմենտե՛ս՝ վՅԼ, 84):

22 Վարագրությունը տե՛ս Tisserand, ՄՏՁՍՅ, հտ. Ա, էջ 417-419 (պարմենտե՛ս՝ ԵՅԼ-146):

23 Տե՛ս Անդեղոս, Երուսաղեմ, էջ 45-51 (պարմենտե՛ս՝ ՄՄ 10509): Ըստ Ա. աղբ. Սյուր-ժոպի, դեռևս 1949 թ. օգոստոսի եղեղից ձեռագրից պատկանել է վարիգարանի Խոս Բոլո-Ս: 1971 թ. ապրիլի 30-ին մատյանը Թարիգոմ անուղի է հանվել: Այժմ գնել են Երվանդ Լրսայանը (Մյուսակ), Մուշեղ Շիթրճյանը (Մուսակ), Մուշեղ և Պետրոս Մելքոնյան եղբայրները (Գեղարտ), Արծրուկ Ջրաշյանը (Մալտա) և հանձնել Մալտա Ա. Էլմիսանին: Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանը ստացել է ձեռագրը:

Քոլորն էլ ունեն նախորինակի՝ 1205/6 թ. արտագրված հեռագրի Հիշատակարանները: Միայն ՄՄ 10509 մատյանում Գրիգոր Սկևռացու «Ներբողեանը» և դրա Հիշատակարանն ու 1205/6 թ. Ներսես քառանյի Հիշատակարանը տեղագրված են Ներսես Լամբրոնացու Պատարագի մեկնությունից միջնամասում՝ «Օրէնք արկանելոյ սգառ եկեղեցւոյ» գլխից առաջ: Մեր կարծիքով, ՎՔՄ 84 եւ ԵՅՄ 146 մեռագրերը հարազատորեն են պահպանել նախորինակի Նյութերի դասավորութիւնը.

ա) Աստեարանություն²⁴,

բ) Գլխակարգություն Հասոնոց ... եւ լուծմունքն արնթէր եղեայ²⁵,

գ) Խնդիրք Հայոց²⁶,

դ) Խորհրդածություն ... (և Պատարագի մեկնություն²⁷;

Ձեռագրերի այս խմբում պահպանված Հիշատակարաններից երկուսն է, որ Ներսես Լամբրոնացին վերահիշյալ երկերը գրել է 1177/8 կամ 1178/9 թվականին²⁸: 1189/90 թ., Հիշյալ երկերը պարունակող կամ մեծական մատյանը գրել է ընկնում և միայն 1192/3 թ. է Հաջորդում այն ազատագրի գերություններից²⁹: 1193/4 թ. Ներսես Լամբրոնացին կրկին վերանայում և արտագրում է մատենագրական երկերի այդ խումբը առանձին մատյանի մեջ, որից էլ մեծ բարեխղճությամբ ընդօրինակում են Սկևռայի վանական Ավետիքը և Ս.Զորավար եկեղեցու կլերիկոսներից³⁰ (քառաններից) մեկը. «Ընդարինակեցաւ գիրքս այս ըստ առաջին գրեալսն մեռամբ սրբոյ ասնն Աստուծոյ եւ

գիրն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, երջանակաշատակ վազգնն Ա-ից: Այս տեղեկությունները քաղել ենք մատրանի կազմի վրա ստեղծված հիշատակագրությունից:

24 Տե՛ս Նեոսես Լամբրոնացի, 1838, էջ 91-202:

25 Տե՛ս Պատմում, Պատմություն, էջ 260-266:

Ուշ շրջանի որոշ մեռագրերում այս բնագրին հաջորդում է հետևյալ հիշատակագրությունը. «Կատարեցաւ պատասխանում թ' գլխոց խնդրոց Հասոնոց, և ընդ Եթից է խնդիրս եւ ի կողմանէ Հայոց ժողովոյն, գրք հանդերձ քրիստ և խոստովանութեանք ստացելից առ արշալոյն և պատրիարքս՝ կաթողիկոսն Հայոց Գրիգոր Յայնակցութեանք Բողոսմոջ ժողովոյն» (ՄՄ- 3062, քղ. 123ա):

26 Տե՛ս Եղի տեղում, էջ 266:

27 Այս երկի հատուցվածքի մասին ալիի ծանոթանում տե՛ս Աննան, Ներսես, էջ 159-162: Նրբերի մեզ հասարկելու հնարակամոտյան հրատարակությունը տե՛ս Նեոսես Լամբրոնացի, Նորբերանություն, էջ 1-555:

28 Տե՛ս ՎՔՄ 84, քղ. 49բ, 573ա:

29 Մատենի Ա, Թիշատակագր, սրմ 467:

30 Հմտ. Աննան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 166:

Հաստատված պաշտառակէի Քրիստոսի Ներսիսի: Վասն որոյ զգուշացի իւրաքանչիւր ոք. թէ՛ ո գիտէ, եւ անցի ի գաղափար բանի եւ գրոյ՝ Հրամանի եւ ստորաւի եւ սան»³¹:

Հիշատակարանից Հասակ երևում է, որ երկերը գրված են եղել Հասարակութեան կողմից քննարկվելու Համար. «Ճիանկամ եւ երկիցս Հանի զսա յատեան եւ ի ժողովս հայկեհայասաց եւ իշխանաց, եւ ոչ եղև պարապումն զոնէ ընթերցման կամ ունկնդրութեան»³², բողոքում է Տարսնի արքեպիսկոպոսը: Այս սողերից կարելի է կառել, որ Ներսես Լամբրոնացին Հոսովյայի ժողովի նախորդակին գրած այս երկերում սակա գրութեանը փորձել է քննարկման տարեկա զարձնել ժողովում, սակայն ազարդյուն են անցել նրա բոլոր ջանքերը, և նա 1193/4 թ. վերստին արտագրում է գրանք սերունդներին դա՛ւ ասլու ժառհգութեամբ³³: Այս ենթագրութեանը Հաստատվում է նաև Ներսէս Լամբրոնացու Հեռեկայ տղերքով. «Ձկանիալ լուսեան պատւոն ի թուին ՈՒԷ (= 1178/9), աստ վերստին շարագրեալ թողի զհին եկեղեցոյ նուսառ Ներսէս ի թուականին ՈՒԷ և Բ (= 1193/4)»³⁴:

Ձեռագրերի այս խումբն է պատկերում նաև Ներսես Լամբրոնացու «Ասեներանութեան» խորագրի³⁵ Հնագույն տարբերակը. «Ասրբ եւ տիեզերական ժողովոյն, որ եղև ի շրջան ընթացից ժամանակի ՈՒԶ. թուականէ»³⁶. Հրամանա Պրիզորիս՝ յաջորդի տարեկական Աթոսոյ³⁷ Պրիզորի: Համաձայնութիւն Ներսէսի նուսառ նոցին պաշտառակացի»³⁸: Ինչպես վերևում տեսանք, Հոսովյայի եկեղեցական ժողովի

31 Ասեներան. Համբն, էջ 53:

32 Պարեհեմ 11, Յիշատակարան, սրմ 467:

33 Նույն տեղում, էջ 467:

34 ՎՌԲ - 84, թղ. 49ա:

35 Աթոսյանն անդադանալով Հոսովյայի ժողովից Օղ հասած վարկարերին, ընդգծում է. «ժողովական գործեր չգտնելուն վրայ, ոմանք այլ ժողովին պատշանցուցին Լամբրոնացիի նշանաւոր Ատեմարանութիւնը...» (Օրնակնակ, Ազգապատում, էջ 1469): Աթոսյանսն պարզապես հայտնի չի եղել Ատեմարանութեան վերաբախելով մտազերում անկա խորակիրը: Վաստակաւոր հայազմուի կարծիքը ճշմարիտ է անշուշտ, որքանով որ Ատեմարանութեանը գրվել է Հոսովյայի ժողովում ընթերցվելու նպատակով, սակայն անհնայն հավանականութեամբ, ինչպես վկայում է ճշդմանը՝ չի շքերցվել:

36 Թուական: ՆՅՄ 146, ՄՄ 10509:

37 սրբոյ ՄՄ 10509:

38 ՎՌԲ - 84, թղ. 3ա: Ժ՛-ի դասի սկզբի մի այլ մտազերում նույն երկն արդեն վերագրված է. «Յաստատանալուք եւ ի տիեզերական ժողովն Տարսնի, որ եղև ի հասարկելական կարողելունն Հայոց Պրիզորի՝ եղարարուլ սրբոյն Ներսէսի Կլայեկեղեցում եւ ի քրիստոսական պղա՛ւն Հայոց Լեւոն, սակա միութեան եկեղեցոյ: Ատեմական խառց մեծնք եւ սրբոյն Ներսէսի՝ այն աստատանալով քաղաքի արո-

Նախապատրաստական աշխատանքները սկսվել են 1177 թ. Հունվարից Հետո, ըստ այդմ էլ Ներսես Լամբրոնացին «Ատենաբուսութիւնը» և վերոթվարկյալ մյուս երկերը ավարտել է 1177 - Հունվար - 1178 թ. ապրիլ ժամանակամիջոցին³⁹: Ակնհայտ է, որ այդ երկերը գրելու պահին Ներսես Լամբրոնացին գեղես Տարսուհի արքեպիսկոպոսը չէր, քանի որ միայն, «յետ ամաց ինչ զարձեայ անայ յեկեղեցական պաշտաւն եւ ի մարմնական գործոց գրագանք»⁴⁰: Ներսեսն իբրև Տարսուհի արքեպիսկոպոս, առաջին անգամ Հիշատակվում է Համիլյայի եկեղեցական ժողովի՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին Հասցեագրված թղթում. «Ներսէս արքեպիսկոպոս մայրաքաղաքին Կիլիկիաց Տարսուհի»⁴¹:

Հոսովլայի եկեղեցական ժողովի մասնակիցները Այս ժողովը 1165-1178 Հայ-բյուզանդական եկեղեցաբազմաբանական փոխհարաբերությունների բարձրակետն է: Այնտեղ թնտրված ծիսական և զավանակյան խնդիրների Հանդեպ Հայոց եկեղեցու վերաբերմունքը պիտի անուղղակիորեն ազդեր Հայ-բյուզանդական եկեղեցական և քաղաքական Հարաբերությունների Հետագա ընթացքի վրա: Այս ժողովում Հավաքվել էին Մեծ Հայքի և մերձակա Հայարեանկ զավանների ու Մերձավոր Արևելքի մի շարք պետութայունների Համիլյայի աթոռին ենթակա եպիսկոպոսները, ինչը իրսոււն փաստ է ժողովի կարևորության մասին: Փորձենք աշխարհագրորեն աստիճանաբար այն կարևորական միավորները, որտեղից ժամանել էին ժողովականները.

ուսկայի եւ աստուածայան վարդապետի» (ՏԵՆ՝ ԼԳՄ - 500, թղ. 381ա, ըստ Օ. Եսանյանի Սեբաստիայում: Մեր կարծիքով այս երկու վավերագրերի միասնական է գտնվում Սեպուհի Սեպուհի վերջնական ավելի ընդարձակ պարբերակը, որը հանդիսանում է Օ. Եսանյանի Սեպուհի մեղադրում. «Սաստուածայանքն և ի սեղեցական ժողովն Տարսուհի, մի զարմիր մեղադրում. «Սաստուածայանքն և ի սեղեցական Հայոց, Տրամանա Կար եղև ի շրջան ընթացից ժամանակի ՈւՂ. թուականի Հայոց, Տրամանա Կար մարմնական կարողիլուսին Հայոց Գրիգորիսի երբորդոյր արդյո՞ Ներսիս յարցոյի անարձակ արտոյ արդյո՞ Գրիգորի և քիստուասական արցայն Հայոց Լեւոնի, անպիսական արտոյ արդյո՞ Գրիգորի և քիստուասական արցայն Հայոց Լեւոնի, անպիսական արտոյ արդյո՞ Գրիգորի և քիստուասական արցայն Հայոց Լեւոնի» (ԼԳՄ - 84, թղ. 373ա, ՍԵՄ - 146, թղ. 572բ):

39 Ձեռագրական այս ժողովածուում հիշատակված անվանույթը պատկանել է նաև Ներսես Լամբրոնացու գրած 1177/8 թ. ճիշտակարանք. «Գրեցա ի թուականս ՈՒ և Ձ սեւ Լամբրոնացու գրած 1177/8 թ. ճիշտակարանք. «Գրեցա ի թուականս ՈՒ և Ձ սեւ Լամբրոնացու սուրբ Գևորգ, ի մէջ լեթնս Տարսուհի, ի զան Կիլիկիոց և ի սփարճ Գանձակասուս սուրբ Գևորգ, ի մէջ լեթնս Տարսուհի, ի զան Կիլիկիոց և ի սփարճ Գանձակասուս սուրբ Գևորգ, ի մէջ լեթնս Տարսուհի, ի զան Կիլիկիոց և ի սփարճ Գանձակասուս սուրբ Գևորգ» (ԼԳՄ - 84, թղ. 373ա, ՍԵՄ - 146, թղ. 572բ):

40 **Ատենահ Ա.** Ճիշտակարանք, զում 407: Տարսուհի է, որ է. Ներսես Ալեքսանդրոսյանց որն է թիմուպոր ապացույթ պնտեմ է, որ 1175թ. Ներսես Լամբրոնացին, «տեսաքա կարողիլուսն աշն եպիսկոպոսական օճուց, իբրև արքանստուաս Տարսուհի թմիս» (տե՛ս **Ալեքսանդրոսյանց**, Ներսես, էջ 22):

41 **ԹԸ**, 1871, էջ 199:

ա) Հայեպի աթարեկություն - Հայոց կաթողիկոս (Հասնկյա) Ն-դեոբայի արքեպիսկոպոս և Ապամեայի եպիսկոպոս⁴²,

բ) Ասորպատական (Նելասուդյաններ) - Ազգանից կաթողիկոս (Չարեք բերգ⁴³), Սյունյաց արքեպիսկոպոս (Տաթև), Գլխի արքեպիսկոպոս, Նաբեազան, Հեր և Ջարեվանդ, Սալմաս և զբանն Գարսից եպիսկոպոսներ,

գ) Վրաստան - Տփլիսի արքեպիսկոպոս (Հաղբասի զանա-Հայր)⁴⁴,

դ) Անտիոքի զբասություն Անտիոքի արքեպիսկոպոս, և Հաոգի-կիայի (կամ Հատակիայի) եպիսկոպոս⁴⁵,

ե) Երուսաղեմի թագավորություն - Երուսաղեմի արքեպիսկոպոս,

զ) Իկոնիայի սուլթանություն - Կապադոկիայն Կեսարիայի, Մե-լիանների, Սերաստիայի և Նեոկեսարիայի եպիսկոպոսներ,

է) Կիլիկիայի Հայկական իշխանություններ - Տարսուսի արքեպիսկոպոս, Անարզարայի, Սելեկիայի, Մամեստիայի, Կոկիսոնի եպիսկոպոսներ,

ը) Ենզղուդյան ամիրայություն - Անիի արքեպիսկոպոս և Կարոի եպիսկոպոս⁴⁶,

թ) Սալզուխյան ամիրայություն - Թեոդոսուպոլիս-Կարենի արքեպիսկոպոս⁴⁷,

42 Նեդիսան, Հոմերան և Ապամեան Հայեպի արքեպիսկոպոսն սկսեցին է 1144-1151 թվականներին (Cahen, Syrie, p. 368-373, Elisséeff, Nur ad-Din, I, p. 165): Վճ դարի 70-ական թվականներին Հոմերան և Ապամեան արքեպիսկոպոսն Հայեպի արքեպիսկոպոսն կասկած չի հարուցում: Այդ են վկայում Գեորգ Գ Տրյա կաթողիկոսի բնագրությանը նախորդած իրադարձությունները (տե՛ս MS. t. III, p. 353-354):

43 Ազգանից կաթողիկոսների մասնագրքը այս շրջանում Կիսակոս Գաննակեցին Ռամսուր և Չարեք բերդի մասնագրքում գտնվող բառալսքը (տե՛ս *Historia*, էջ 178, հմմտ. *Ընդհանուր* մասը, Գառնոթից, էջ 189):

44 Այս եպիսկոպոսական արտի մասնագրքը Հաղբասոց էր, տե՛ս *Առաջադրում*, Հյուսիսային, էջ 213-214, ծան. 274:

45 Cahen, Syrie, p. 325.

46 Ըստ Վ.Սարգսյոզի և Կ.Հեկկեոզի 1161-1206թթ. թաղաքը պատկանել է Օտոյադյաններին (տե՛ս *Historia*, Koes, p. 697):

47 Ըստ Հ.Իմաշլիևի 1178 թ. թաղաքը գտնվել է Սաղջուխյանների մեջին (*Historia*, Erzurum, p. 730, հմմտ. մասն *Ընդհանուր*, Գառնոթալսք, Բ, էջ 311): Այս մասին տե՛ս մասն Սաղջուխյան ամիրաների ժամանակագրությանը զեթրված նորագույն Թաղալսքում մեջ. *Յուսուպուրան*, Կարճ, էջ 116, 124:

ժ) Խլաթի ամիրայություն (Շահի-Արմեններ) - Բզունիքի, Մա-
նազկերաի, Տարունի եպիսկոպոսներ⁴⁸.

ժա) Արտուքյան ամիրայություն - Մոֆքի, Մամուսաի, Աշմու-
շաի (Արշամաշատ), Նփրկերաի եպիսկոպոսներ.

ժբ) Բյուզանդական կայսրություն - Կիպրոսի եպիսկոպոս:

Այսպիսով, Հռոմկլայի ժողովին մասնակցող 33 բարձրաստիճան
հոգևորականները ներկայացնում էին Մերձագոր Արևելքի առանձնակու
թաղաքական միավոր:

Բացի Հայոց եկեղեցու սպասավորներից, Հռոմկլայի ժողովին
մասնակցել են նաև Հանրիկ-ասորական եկեղեցու ներկայացուցիչներ,
որոնց մասին ՊԽՄ-ում ընթերցում ենք. «ընդ նոսին (իմա՛ Հայ հոգևո-
րականներ-Ա.Բ.) և յեպիսկոպոսապետէն Ասորոց զարգազեաք և ի-
մասաուն արք»⁴⁹:

48 Աղբյուրների սակավության պատճառով դեռ չիվիճ հրատարակված չեն այս և Քաչարի
ամիրայության ամենագետեր:

49 ԹԸ, 1871, էջ 180:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԱՆՏԻՈՔԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ԱԹՈՒԻ ՀԱՐՅԸ
ԺԲ ԴԱՐԻ ՀԱՅ-ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Տրեզորական եկեղեցու կառուցվածքի, պատրիարքական աթոռների և Համաշխարհային եկեղեցական կազմակերպությունների ՀեռաՀայոց եկեղեցու փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության Համար Հնագույն սկզբնաղբյուրներ է տրամադրում Հայոց մասնագրությունը: Սակայն այդ բնագրերը շրջանառության մեջ են գրգռել միջանցից անկախ ու մասնագիտական գրականության մեջ չեն ջրհեռարկվել միասնական ժամանակագրական շղթայի մեջ, քանի որ միայն գրանցիչ մի քանիսն են առանձին Հարցերի կազակցությամբ գրավել մասնագետների ուշադրությունը: Այս տեսանկյունից, մեզ Հնաաբբերող սկզբնաղբյուրներին ավելի մասնագիտորեն և Հաճախ են անգրագարձել այն Հեղինակները, ովքեր գրազգել են Մխիթար Գուշի Դատաստանագրքի բնագրով և նրա սկզբնաղբյուրներով¹: Համաբնույթ սկզբնաղբյուրների մի այլ խումբ՝ Գրիգոր Լուսավորչի տունի կաթողիկոսների գործունեությանը նվիրված Անտոնուսի վարքագրական երկու Հուշարձանները թվագրել և Հավանենու Դրասխանակերպու Պատմության Համապատասխան Համաձայնի Հեռ Համեմատելով

¹ Տե՛ս Մխիթար Գոշ, Դատաստանագրք, էջ 246-259, ծան. 247-259, ավելի մանրամասն տե՛ս Մխիթար Գոշ, Դիրք Դատաստան, էջ 135-137, 398-400, 585-599, ծան. 145-149: Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի այս հոդվածի սկզբնաղբյուրը բրուզանդազան Հրաչ Բարթիկյանը ենթադրարար Քամուրոմ է ինչ որ բրուզանդազան գաղմանակ (αλγερολόγιον), որը թարգմանված պետք է լիներ Նևրոս Լամբրոմադու կողմից (տե՛ս Էստրաշու, Ο ορισθητικός, σ. 197-204, հինա. Ցակ Βασιλίου, Συζητήσιο, p. 239-259):

բանասիրական մանրակրկիտ քննության է ենթարկել Աշոտ Սարգսյանը²:

Հայկական սկզբնաղբյուրների՝ պատրիարքական օթոսների թվին և Հերթականությանը վերաբերող Հատվածները Հավաքել և արևելյան մյուս սկզբնաղբյուրների հետ Համեմատության մեջ է գրել պրոֆ. Միշել վան Էսթրուկը³: Տրեզիրական եկեղեցու նվիրապետական կառույցին վերաբերող Հարցերը քննարկվել են նաև եվրոպական միջնադարագետների կողմից, որոնք ուսումնասիրության ելակետ են ընդունել կա՛մ Հատմե՛հ, կա՛մ էլ՝ Կոստանդնուպոլսի⁵ եկեղեցու գիրքորոշումը այս խնդրի կապակցությամբ:

Եթե Հեռանկար մասննագրական երկերի ստեղծման ժամանակաշրջանը, Հայտնի կզատեա, որ ժամանակի ընթացքում փոփոխվել են պատկերացումները տրեզիրական եկեղեցու կառուցվածքի, պատրիարքական օթոսների ու նրանց թվի և Համաշխարհային եկեղեցական նվիրապետության սահմաններում Հայոց եկեղեցու տեղի ու դերի մասին: Նկատի ունենալով այս խնդիրների նկատմամբ Հայոց եկեղեցու դիրքի ու վերաբերմունքի փոփոխությունները, ինչպես նաև նմանաբնույթ Հարցերի ուսումնասիրությունն ավելի նպասակապես չըզված զարմնելու միտումով, Հարժուր նկատեցինք Հայոց մատենագրությանը Հայտնի սկզբնաղբյուրները բաժանել երեք ժամանակագրական խմբի.

ա) Ե-է զարբերի մատենագրական Հուշարձաններ: Հայերեն սկզբնաղբյուրներին զեռևս Հայտնի չէ տրեզիրական եկեղեցու այն կուռ՝ աստիճանական կառուցվածքը, որը վերջնականապես ձևավորվում է Բաղկիդոսի ժողովում և տեսական Հիմնավորում ստանում արդեն Հեռապա զարբերում:

բ) Ը-ԺԱ զարբերի մատենագրական Հուշարձաններում արդեն փորձ է կատարվում ներկայացնել տրեզիրական եկեղեցու նվիրապետության կառույցը, ելնելով Դրոնիսիոս Արիոպոլսացու ճշգրտագույն երկ-

2 Աստուխան, Հովհաննես, էջ 117-136:

3 Տե՛ս Eshrock, Primates, pp. 493-521: Եմանարմուց Բաղդեի մի այլ խմբի ընդգնացի բառամասերով անցադարձել է Օսե մե՛կ այլ հրատարակման մեջ (Eshrock, Rome, p. 351-355):

4 Այլ խմբի մ նվիրված գրականության մեջ պետք է ստանձնացնել Քսենոպոլսացու ընդհանրացնող աշխատությունները. Vives, Orient, Byzance, Primes, Kato. The Jurisdiction.

5 Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու տեսանկյունից այս հարցերի ընթացումը և հիմնական գրականության միջառակումը տե՛ս Beck, Kirche, p. 27-37, հիմն. Օսե *Dromik*, İdeci, p. 241-244.

Նային քահանայութեան» երկուս զաստիարակած ինն Հրեշտակագետական աթուակներին վերաբերող տեսութուննից:

զ) ժԲ դարի 60 - 70 - ական թԹ. Հայ-բյուզանդական եկեղեցաբարձրական բանակցությունների առնչությամբ, Ներսես Լամբրոնացին մի նոր երանգ է ավելացնում Տրեզբրական եկեղեցու նվիրապետութեան շրջանակում Հայոց եկեղեցու տեղին ու նրա դիրքի նոր բնկալմանը՝ էլ ներդրում արածաշրջանում ուժերի եկեղեցական և քաղաքական նոր բաժանումնից:

Ա. Ե-Է դարերի մատենագրական հուշարձանների ավանդույթը. Նշված ժամանակաշրջանի Հայոց գրական երկերին, ի-Հարկն, Ժանոթ են փնդերական եկեղեցու նվիրապետութեան գաղտնիստ արդրեր աստիճաններում գործիչներ և բողոքաբան կախկողմական ու թեմական աթուակներ, որոնք վճարույզ գեր ունենին Տրեզբրական եկեղեցու գործերում, սակայն գրանց փոխհարաբերություններում գեղեստ ամբողջովին չեն հասակված նվիրապետական աստիճանները, գեղեստ բացակայում են Հոգևոր կյանքի այդ ոլորտը տեսականացնող երկերը:

6 Այս կատարող տեսականացնող առաջին փորձերից միջ Տրեզբրական եկեղեցու մեջ կատարված է «Մանուսկրիպտ և կանոնը գոր նիցն աշակերտքն Գրատոսի եկեղեցու սրբոր յստ վերամաղդ տեսուն» երկում (Տաշիրն բնագիր տե՛ս Մանուսկրիպտ Հայոց, ԹԹ. Ա. էջ 18-66): Հետաքրքիր է, որ այստեղ Գևորգն է գրանցում «վճմն հաստոյ, հիմն եկեղեցոյ, անդամիցն սասցիոյ» (էջ 22): Այս կանոնախմբի 2 հոդվածում արարալները հաստատում են երեցների, սարկավազների և կեսասկավազների կարգերը. « Եւ աստիպազունց սղաստոյց երիցանցն կարգեսցն, եւ բնորնայն կրիտունք » (էջ 31): Այս մեջն հոդվածում տամբանվում է նաև « Կարողիկուն զէս եւ զլոյս եւ արքեպիսկոպոս լիցի ժողովողեսցն » (նույն տեղում): Այս կանոնախմբի 1² հոդվածում յտալում է նաև այն ժամն, թե՛ աշխարհի ո՞ր անկյունում են քարոզել արարալների յարարանշարը: Այստեղ ըստ Տրեզբրանորայն նախարարի կն ճիշտաց սրբոնորք. ա) Եղտապետ (Հակոբի), բ) Ալեքսանդրիս (Մարկոս Ալեքսանդրի), գ) Հնդկաստան և Կարանա շրջաններ (Թովմայի), զ) Անտիոք, Սուրիս, Կիլիկիս, Գաղատիս (Սիմոն վանի), ե) Հլետոն (Սիմոն վանի), գ) Եփեսոս և Թեսաղոնիկն, աշխարհն Կորնթուսոց և Աքալան (Հովնանես Ալեքսանդրի), է) Նիկիս և Նիկոմիդիս, Բյուզանդիսների աշխարհ եւ Գուտիսցից (Անդրասի), ը) Բյուզանդիս, Թրակիս (Լուկաս Առաքյալի), թ) Բոնոս, Միլեզետք, Հալց (Թադդեոս), ժ) Փարս, Գարբն, Ասորեստան, Խոնաստան և այլն (Թադդեոսի աշակերտ Աղայի) [էջ 58-64]:

Կղնեսի «Կանոնք երկրորդ արարելական»-ում (Մանուսկրիպտ Հայոց, Ա. էջ 67-100) յտալում է միայն միջնարարական վեց աստիճանների մասին. ա) Եպիսկոպոս, բ) երէց, գ) սարկավազ, զ) կեսարկավազ, ե) գրակարոց, գ) սաղմոսերգու (վերջին երեցի մասին յտալում է միայն ՀԷ հոդվածում):

«Կանոնք հարանց Ռետուդայ» (Մանուսկրիպտ Հայոց, Ա. էջ 101-113) կանոնախմբը գրեթե Եպիսկոպոս, քորնապիսկոպոս, սեպետոս (հոգվ. ԻԵ), վարդապետ/հոգվ. Զ, Է և այլն, քամանս, երեց կամ մոնազոն/հոգվ. ժԳ):

Ազատանդեզոսի, Փափասոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու և մյուս Հեղինակների երկերում մինչև Սերեսու և վերջինիս ժամանակի պատմական սկզբնաղբյուրներում հաճախ են հանդիպում եպիսկոպոս, մետրոպոլիտ, կաթողիկոս, պատրիարք, Հայրապետ և քրեպիսկոպոս տերմինները, սակայն զրանք չեն գրվում եկեղեցական նվիրապետութան կուռ, աստիճանական համակարգում¹¹: Ենդիրն այս տեսանկյունից գրեթե, արձանագրման է արժանի այն փաստը, որ սկզբնաղբյուրներում մերթընդմերթ առանձնանում են երկու մայրաքաղաքային աթոռների՝ սկզբում Հոռմի, ապա և Բյուզանդիոն-Կոստանդնուպոլիսի թեմակալների նշանակությունը: Այս Հարցում Հայոց պատմաագրական ավանդույթը որոշակիորեն մոտենում է բյուզանդականին (կամ արևելահայաստանականին), որը, սակայն, եկեղեցական նվիրապետութան ամբողջական կառույցը տեսնում է միայն Հոռմեական (Նույն՝ Բյուզանդական) կայսրութան տարածքներում¹²: Հայոց մոտենագրական ավանդույթը, աղգվելով բյուզանդականից, ժամանակ առ ժամանակ ամբողջում է այս երևույթը, սակայն բավական ընդգծված է նաև բյուզանդականից Հեռացող այն գրույթը, ըստ որի Հայոց եկեղեցին ամբողջական եկեղեցական կազմակերպություն է տեսնում նաև Սասանյան Պարսկաստանում¹³:

Համեմատաբար կուռ են պատկերացումները Հայոց եկեղեցու նվիրապետութան կառուցվածքի մասին: Բույր Հայկական սկզբնաղբյուրները գրեթե միաբերան պնդում են, որ Հայոց կաթողիկոսները մինչև Ներսես Մեծը ձեռնադրվել են Կեսարիայի առաջնորդի կողմից, որը մեր սկզբնաղբյուրներում հաճախ անվանվում է նաև կաթողիկոս: Միաժամանակ, սկսած օ. Գրիգոր Լուսավորչից, Հայոց կաթողիկոսները ձեռնադրում են երկու Հարեան ժողովուրդների՝ վրացիների և աղվանների Հոգևոր առաջնորդներին, որոնք կրում են երբեմն կաթողիկոս, երբեմն՝ եպիսկոպոս կամ արքեպիսկոպոս անվանումը:

Ինչպես տեսնում ենք, ի տարբերություն Հոռմեական, ապա և բյուզանդական պատկերացումների (ըստ սրտից եկեղեցու նվիրապետութան սահմանները գրեթե ամբողջությամբ համընկնում են Հոռ-

11 Մեր կարծիքով, առ առանձին խնդիր է և պահանջում է մասնակիտ լինություն:

12 Ասիայում Եփեսոսի և Կոստանդնուպոլիսի նվիրապետական արտոնքի առաջնական ծագման մասին տես՝ Giese, Die Hauptkirche, S. 31-35, Dvorik, The Idea:

13 Այդ տեսանկյունից մեր պատկերացումների բավական ընդարձակում են Ե դարի պատմական իրադարձություններից Գևարգոտի մեր եղև պատմյունքը՝ Եղիշեն և Ղազար Փարսեղյան, որոնք ուշագրավ վկայություններ են հաշտում Պարսկաստանում գրեթե եկեղեցական կազմակերպության մասին:

աստիճանական անկում սկսեց ապրել Սասանյան Պարսկաստանի քրիստոնյաների նվիրագրատական կառույցը¹⁶:

Սակայն Քաղկեդոնի ժողովի նշանակութունը բյուզանդական եկեղեցու Համար Հանուն էր ոչ միայն դավանական Հարցերի տեսանկյունից: Այդ ժողովից Հետո է Հասակվում և ամբողջական դառնում Բյուզանդական եկեղեցու նվիրագրատական կառույցը: Եթե մինչ այդ տիեզերական եկեղեցու ժողովներում Հավասարների մեջ առաջին էին զիտում Հոռոմի, Աղեքսանդրիայի, Անտիոքի թեմերը և ըստ պատվի նրանց էին Հովատարեցնում Կոստանդնուպոլսի և Երուսաղեմի աթոռները, ապա Քաղկեդոնի ժողովում (կանոն ԻԸ) կայսեր անմիջական միջամտությամբ, ի Հակակշիռ Հոռոմի, բարձրացվում էր Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսական աթոռի զերե ու Հեղինակությունը, քանի որ այդ քաղաքում էին կենտրոնացվում կայսրության կառավարման լծակները, ի Հեծուկա կայսրության ներքին կյանքում իր նշանակությունը Հեռզհեսե կորցնող Հոռոմի: Չնայած կայսրության Հին ժայրաքաղաքի եկեղեցին Քաղկեդոնի ժողովում կարողացել էր անցկացնել Հոռոմի պապ Լեոն Ա-ի գաղտնական գրույթները, որոնք ասացել են «Լեոնի ամար» անունը, այնուամենայնիվ եկեղեցական նվիրագրատության շրջանակներում գերջին Հաշվով Հոռոմը քաղաքական պարտություն էր կրել Կոստանդնուպոլսի եկեղեցական աթոռից, որին ասանց մեականությունների Հովանավորում էր Բյուզանդական կայսրությունը: Պետք է նաև նշել, որ եթե մինչ այդ եկեղեցական կազմակերպության շրջանակներում առաջնության Համար պայքարին մասնակցում էին նաև Աղեքսանդրիայի և Անտիոքի եպիսկոպոսական աթոռները, ապա Քաղկեդոնի ժողովից Հետո նրանց զերը աստիճանիկ նվազեց Բյուզանդական կայսրության Համանկեղեցական կյանքում: Այդ պատրիարքությունների մեկտեղյան թեմերը գարձան Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու կցարգը, իսկ Հոռոմի եկեղեցին իրեն ծնթակա նույնանուն պատրիարքություններ ստեղծեց միայն ժՐ գարում:

Կոստանդնուպոլսի եկեղեցական աթոռի զերակա զերբը իր նովելներում գերջնակառնապես Հաստատարեց Հուստինիանոս Մեծը¹⁷: Սակայն Կոստանդնուպոլսի եկեղեցում շարունակվում էր կիրառության մեջ մեալ շորս պատրիարքական աթոռների՝ Հոռոմի, Աղեքսանդրիայի, Անտիոքի, Կոստանդնուպոլսի Համազորության և Երուսաղեմի

16 Սասանյան Պարսկաստանում քրիստոնեության խնդիրների մասին այնպիսի մանրամասնորեն տես *Christensen*, *l. cit.*, p. 258-315:

17 *Comes Iustinus*, vol. III, nov. CXXIII, cap. III, p. 597:

աթոսի Համապատասխան մասին ավանդույթը, որը լայն տարածում էր ստացել նաև Արևելյան մյուս եկեղեցիներում:

Ը դարից սկսվող ավանդույթը. Մույն ավանդույթի մեկ այլ տարբերակ չրջանառության մեջ էր Հայ մատենագրության մեջ Ը դարից Հետո: Այն քննարկելու առումով շահեկան է Մ. Ջան Հարությունի վերջերս Հրատարակած Հոգվածք¹⁸: Ինչո՞ւ էր պայմանավորված Ը դարում Հայ մատենագրության մեջ եկեղեցական եփրապատության Համակարգի տեսականցման ձգտումը: Կարծում ենք կարելի է նշել երկու պատճառ. նախ՝ Բյուզանդական կողմը Հայոց եկեղեցուն մեղադրում էր կատարյալ եփրապատություն չունենալու մեջ, երկրորդ՝ Հայոց եկեղեցին փորձում էր ավելի կատարյալ դարձնել սեփական եկեղեցական կառույցը:

Եկեղեցական եփրապատության Համակարգման ուսումնասիրության նախադարձին սկզբունքային նշանակություն է ստանում Դիոնիսիոս Արիոպագացուն (Արիոպագացի՝ Հայ մատենագրության մեջ) վերագրված «Յազգաւ երկնային քահանայութեան» աշխատությունը¹⁹: Բյուզանդական մատենագրության մեջ այս աշխատության գրման Հնարավոր ժամանակ է Համարվում Զ դարը²⁰, այսինքն՝ այն դարաշրջանը, երբ ավարտվում էր Բյուզանդական կայսրության մեջ քրիստոնեական եկեղեցու եփրապատական կառույցի վերջնական ձևավորման գաստական շրջանը, որն արդեն արձանագրված է Հուստինիանոս Ահմեթի շարք եպիսկոպոսում և վավերագրերում²¹:

Անշուշտ, Հարց կառաջանա, թե ի՞նչ կույ կա երկնային քահանայապատության գտների և եկեղեցու եփրապատության առթանանների Համակարգի ձևավորման սկզբունքների մեջ: Դիոնիսիոս Արիոպագացուն վերագրված վերոհիշյալ աշխատության մեջ²², մի

18 Esbeck, *Primaevit*, p. 503-510.

19 Այդ աշխատությունը ճշգրտաբան է և անգլերեն է թարգմանվում անգլիացի Քարոլոս Թոմսոնը (տե՛ս *Dionysios*, t. 17, p. 1-53, t. 18, p. 1-38):

20 Ավելի մանրամասն տե՛ս *Alagar*, *Procis*, p. 694-700.

21 Հմմտ. *Docteur*, *The Idea*, p. 129-131, 137.

22 Այս մատենագրական երկը շաղկապում էր Ը դարում, մեր մասնագիտապես Արիոպագացու այս երկը Քարոլոս Թոմսոնը անվանում էր «Մատենագրության մեջ» Մատենագրության մեջ: Մատենագրության մեջ Քարոլոս Թոմսոնը գործունեության և ժրջյուց երկի թարգմանության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս *Primaevit*. Մտերիանոս Միսնցի, էջ 30:

Այս մատենագրական երկը շաղկապում էր Ը դարում, մեր մասնագիտապես Արիոպագացու այս երկը Քարոլոս Թոմսոնը անվանում էր «Մատենագրության մեջ» Մատենագրության մեջ: Մատենագրության մեջ Քարոլոս Թոմսոնը գործունեության և ժրջյուց երկի թարգմանության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս *Primaevit*. Մտերիանոս Միսնցի, էջ 30:

շարք Աստվածաշնչային Հղումների Համագրմամբ, մեկ անգամ և ընդամիշտ երկնային քա՛հանայության շրջանակներում առանձնացվում է ինն երկնային դաս, որոնք բայխվում են Հավասարապես երեք որակական խմբերի մեջ. ա) աթոռք, քերովքեք, սերովքեք²³, բ) տերությունք, զորությունք, իշխանությունք²⁴, գ) պետությունք, Հրեշտակագագ, Հրեշտակք²⁵:

Ակտած Թ զարից, արզեն Հայտնի են Հայերեն սկզբնազրույրներ, որոնք եկեղեցական եզիրապատությունը ևս բաժանում են ինն աստիճանների: Մեզ հասած բնագրերի մեջ առաջինը Մաշտոց Եղիվարդեցու թուղթն է՝ ուղղված Գեորգ Հայոց կաթողիկոսին, ուր եկեղեցական եզիրապետության դասերը Համապատասխանեցված են երկնային քա՛հանայության դասերին և առանձնացված ինն աստիճաններում. պատրիարք (Հայրապետ), արքեպիսկոպոս (եպիսկոպոսագան), մեարուպոլիտ, եպիսկոպոս, քա՛հանայ, սարկավագ, կես սարկավագ, ընթերցող և փալա (երգեցող)²⁶:

Եկեղեցական եզիրապետության այս կառույցի տեսականացումը Հայաստանում կապված էր այն հանգամանքի հետ, որ Բյուզանդական եկեղեցին Հրաժարվում էր ընդունել Հայոց եկեղեցական կազմակերպության եզիրապետության ամբողջականությունը, Համարելով, որ այն չունի պատրիարքական, արքեպիսկոպոսական և մեարուպոլիտական աստիճաններ, ուստի ըստ օրթոդոքս-բյուզանդական Հոգևորականության, Հայոց եկեղեցին պարամփո է ենթարկվել պատրիարքական աթոռներից որևէ մեկին: Թ զարի բյուզանդական եկեղեցական և մատենագրական Հայտնի գործիչ, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Փոտի Ջաքարիա Հայոց կաթողիկոսին ուղարկված թղթից կարելի է ենթադրել, որ Հայոց եկեղեցու Համար նման աթոռ էր զխվում Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությունը²⁷, որին այդ ժամանակ ուղղակիորեն ենթարկվում էր նաև Կեսարիայի արքեպիսկոպոսական աթոռը:

Թ-ժ զարի կաթողիկոսներ Մաշտոց Եղիվարդեցին և նրա աշակերտ Հովհաննես Դրասխանակերտցին փորձում էին ապացուցել, որ արզեն ներսես Մեծի կաթողիկոսության տարիներից (Գ զարի Բ կես)

23 Տե՛ս Dionisios, t. 17, p. 19-25:

24 Dionisios, t. 17, p. 25-29:

25 Dionisios, t. 17, p. 29-32:

26 Այդ թղթի հրատարակությունը տե՛ս Գիսկանյան, Մայր Աթոռ, էջ 748-753, Քառկապես էջ 750, 806տ. Esbrouk, Primate, p. 506:

27 Աննեան, Պոլիթ Փոսայ, էջ 75, 86տ. Esbrouk, Primate, p. 509:

գիժազրույթիւն այսոցիկ խորհրդոց ունայնացուցանուցաց» խորագիր-
 րը³⁴: Այս բնագրի սկզբում Հեղինակը, հիմնելով երկնային քահանա-
 յութեան Հրեշտակներին հայտ գասերի ինն աստիճաններից, Հեռեկալ
 զուգահեռ աստիճաններն է տեսնում երկրային քահանայութեան կար-
 գերի Հեա. ա) Թժուր, բերովքի և սերովքի գասին Համասիպ է Համա-
 րում արքեպիսկոպոս, եպիսկոպոս, քահանա աստիճանները, բ) տերու-
 թյունք, զորութիւնք և իշխանութիւնք գասին՝ սարկավազ, կես սար-
 կավազ և սաղմոսերգու աստիճանները իսկ գ) պետութիւնք, Հրեշտա-
 կապետք, Հրեշտակք գասի պահանջում է տեսնում կրօնավոր, ժողո-
 վուրդ և երկխոսք աստիճանների մեջ: Այնուհետեւ Հեղինակն
 անդրադառնում է ժամանորային եկեղեցու ինն նվիրապետական
 աստիճաններին, իսկ զրանից Հեաո Հազուսանների այն տեսակներին,
 որոնք կրում են եկեղեցու պաշտոնյաներից յարաբանչյուրը: Այս գեր-
 լին Հասկածում ներսու Լամբրոնացու աշխատութիւնը չափազանց
 արժեքավոր է Հատկապես նրանով, որ նկարագրում է նաև Հարեան
 (որթագրութեան-բյուզանդական, կաթողիկոս-Հայկական և Հակոբիկ-ասո-
 րական) եկեղեցիներում յարաբանչյուր պաշտոնյայի սպասարժման
 Համար թույլատրվող զգեստները: Հեռեկարք, ներսու Լամբրոնացու
 «Խորհրդանութիւնք» աշխատութեան այս գլուխը կարելի է բաժանել
 երեք Հատվածների, որոնց մեջ մեզ Հետաքրքրում է եկեղեցու նվիրա-
 պետութեան ինն աստիճաններին վերաբերողը: Այստեղ ներսու Լամբ-
 րոնացին, Հեաեկելով մինչ այդ արդէն մեծաւորված ավանդույթին (որը
 տիրապետող էր և՛ Լուծական, և՛ Հայկական եկեղեցիներում) կրկին
 արժանագրում է Տիգրեական եկեղեցու նվիրապետութեան ինն աստի-
 ճանները: Ըստ նրա, տիգրեական եկեղեցու նվիրապետութեան սանդ-
 զակը լիովին Համապատասխանում է Հայոց եկեղեցու պաշտոնե-
 ութեան աստիճանակարգին, որը, ինչպես տեսանք, սկսած արեն Թ-ժ
 զարերից Համակարգված մեծով վկայված է Հայ մատենագրութեան
 մեջ:

Այժմ անգրագառնանք եսւյն խնդրին ժՔ զարի Հայ-բյուզան-
 դական եկեղեցական բանակցութիւնների տեսանկյունից: 1165-1178
 թթ. փոխհարաբերութիւնները շոշափում էին երկու եկեղեցական

34 Լեւոն Լամբրոնացի, Խորհրդանութիւնք, էջ 80:

կազմակերպութունների թե՛ ձևական, թե՛ դավանական և թե՛ նվիրագործություն ավանդները: Բյուզանդական կայսրությունը սեղանկայան և Մերձավոր Արևելքի մուսուլմանական ու քրիստոնեական համայնքներին և անբույժյուններին Հեռ փոխհարաբերություններում մեծ նշանակություն էր տալիս այդ տարածքներում բնակվող հայ ազգաբնակչությանը, իսկ Բալկաններում ազգամիջյան և միջնկենդեցական փոխհարաբերությունները կառուցելիս Հանախ էր ստիպված լինում հաշվի նստել Բալկաններին և Փոքր Ասիայի Հայոց եկեղեցու պաշտոննություն և հայ ազգաբնակչության Հեռ: Այդ իսկ պատճառով, Բյուզանդական կայսրության արտաքին քաղաքական ծրագրերում ԲՄ դարի 60-ական թվականներին քաղաքական հրապարակի վրա կրկին Հայտնվեց սրթագործ-բյուզանդական և Հայոց Առաքելական եկեղեցիների միջև միություն հաստատելու հրեալուրջ ծրագիրը:

Իսկ այդ փոխհարաբերություններից ի՞նչ ակնկալիքներ ուներ Հայոց եկեղեցին, ու ինչպե՞ս է այն արտացոլվել ժամանակաշրջանի սկզբնաղբյուրներում:

Ամենայն Հայոց հոգևոր հովիվը թեև կաթողիկոսական աթոռը հաստատել էր Հասկելայում՝ բուն Հայկական տարածքներից զուրս, սակայն ավանգույթի բերումով շարունակվում էր կոչվել և մնալ «Հայոց Մեծաց կաթողիկոս» և հայրապետ, որին ենթարկվում էին Արևելքում և Արևմուտքում խորհոխ ձգած Հայոց ազգային եկեղեցու զրեթե բոլոր թեմերը և վանական կենտրոնները³⁵: Հայոց հոգևոր իշխանության եկեղեցաքաղաքական շահերը և ու բազմաթիվ իշխանության եկեղեցաքաղաքական շահերը Հեռ Բյուզանդական Հեռ կիրիկիայում, հարցերում խաչածնվում էին Բյուզանդական Հեռ Կիրիկիայում: Հայոց Հյուսիսային Ասորիքում և Փոքր Ասիայում ու Բալկաններում: Հայոց եկեղեցին ևս փորձում էր Հասնել իր Համար առաջնակարգ նշանակություն ունեցող եկեղեցաքաղաքական Հեռայն խնդիրներին լուծմանը.

ա) Բյուզանդական կայսրության տարածքում և նրա ազդեցության ոլորտում գտնվող երկրներում Հայոց եկեղեցու և նրա թեմերի Համար ստեղծել գործունեություն տանելի պայմաններ.

³⁵ Թեև Թեոփիլ քաղաքագետը Վաստատական թեմ էր, որը սկսած 1113 թ. ենթարկվում էր Աղբյուրի կաթողիկոսներին, որոնք ինքնագլուխ էին հայտարարել թեմը (այդ եկեղեցական թեմի մասին տես ԱՄՍՏԱՆ, Գաղափարագր., էջ 9-13, 33-36): Նրանք եկեղեցական թեմի մասին տես ԱՄՍՏԱՆ, Գաղափարագր., էջ 9-13, 33-36): Նրանք մինչև 1177 դարձ Գերբ, հավանաբար, իրենց հետո էլ մի պահում Հայոց եկեղեցու Գերբ գործերից:

բ) Հայոց եկեղեցական կազմակերպությունը քույր եկեղեցու կարգավիճակով ընդունելի դարձնել Բյուզանդական եկեղեցուն և կայսրությունը, որպես ուղղափառ քրիստոնեական Համայնք,

գ) Օգտագործել Բյուզանդական կայսրության Հեղինակությունը և արտաքին քաղաքական Հետադուրսությունները Հայոց կաթողիկոսարանի դիրքերը միջազգային Հարաբերություններում ամրապնդելու գործում, որն անուղղակիորեն նպաստելու էր ազգային պետականություն ստեղծելու գործընթացին:

1165-1178 թթ. Հայ-բյուզանդական քանակցություններն անարդյունք ավարտվեցին: Այնուամենայնիվ, Հենց այդ քանակցությունների վերջնական փուլն Հանդիսացող Հոսմկլայի ժողովում (1178 թ.) Ներսես Լամբրոնացին պատրաստվել է ներկայացնել մի վավերագիր, ուր առաջարկվում էր դիմել Բյուզանդական կայսրությանը՝ փոխելու Համար Հայոց եկեղեցու տեղը տիեզերական եկեղեցու նվիրատեական Համակարգում: Դա մի ծրագրային փաստաթուղթ է, ուր Տարսնի արքեպիսկոպոսը պատասխանում է բյուզանդական եկեղեցու ինքնաշահմանը: Այստեղ՝ «Գլխակարգությունը Հոսմաց» աշխատության մեջ, Ներսես Լամբրոնացին բյուզանդական կայսր Մանուել Ա Կոմնենոսի և պատրիարք Միքայել Գ Անփալոսի ուղարկած ինքնաշահմանը վերջինին, ուր ասվում է ընդունել «գառաջարկություն կաթողիկոսին միայն ի թագավորէն Հոսմաց», գրում է, որ այս դուրսը թեպետ և վերջում է դրվել, սակայն ընդգրկում է վերաբերյալ քույր խնդիրները: Նկատի ունենալով, որ Հայոց և Բյուզանդական եկեղեցիները սկսած է դարձնել բավական Հեռացել են միմյանցից (չնայած երկուսանք բազմաթիվ փորձեր են կատարվել Հաշտեցնելու Տիեզերական եկեղեցու այս երկու թևերը), Ներսես Լամբրոնացին Հոսմկլայի ժողովի մասնակիցներին խորհուրդ է տալիս Հետևյալ առաջարկով դիմել Բյուզանդական կայսրը. «է. եւ կայցէ զաթոսն Անախրոսայ կաթողիկոսն Հայոց- եւ զոր ինչ եկեղեցիք եւ սահմանք են ընդ իշխանութեամբ նորայ Արևելս եւ յԱրեւմուտս. եւ նոյն յաջորդեցնէ Հրամանաւ թագաւորից զՀայոց սեռն, այլ՝ մինչեւ ի սպաս»³⁶:

Ըստ քննարկվող վավերագրի, Բյուզանդական եկեղեցու և կայսրության Հետ բարեկամական փոխհարաբերություններ Հաստատելու միայն մեկ եանապարհ կա. «... անքակ պնդութեամբ զտէրն եւսանել, այսինքն՝ Հարսնացուցանել զաթոսն Անախրոսայ Հայրապետութեանս Հայոց, զի ի մեան ողջախոս Հուսին այնորիկ, եւ անբն

³⁶ Պատմագր. Պատմություն, էջ 265:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ՓԻԼԻՊՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՀԱՅ-ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ
ՓՈՒՆՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԲ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԿԵՍԻՆ

Արզեն Քրիստոսի ծննդին Հաջորդած առաջին դարերում նկատվի է Հայ ազգաբնակչության սրտչակի, արժանազրգամ գազթ դեպի Հռոմեական կայսրության տարածք, սակայն սկսած Զ դարից Բյուզանդիան ծրագրում և իրագործում էր Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության բռնի և կամավոր անդաճանում Թրակիա և կայսրության մյուս արևմտյան նահանգներ: Բյուզանդական վարչակարգի նման մեանարկումների մասին տեղեկացնում է է գարի պատմիչ Սերեոսը, երբ Հատված է բերում Մորիկ կայսեր նամակից՝ ուղղված Իրանի շահնշահ Խոսրովին. «Ազգ մի խոսար ևս տնՀնազանդ են, կան ի միջի մերում ևս պղտորեն: Բայց ե՛կ, ես գիմս ժողովեմ ևս ի Թրակի գումարեմ, ևս զու գրոյզ ժողովէ ևս Հրամայէ յԱրևելս տանել»¹:

Հետագայում Հայերի անդաճանությունը Բյուզանդական կայսրության արևմտյան նահանգներ շարունակվեց ավելի մեծ չափերով: Այդ իրողություն շարժառիթները և պատճառները բազմաթիվ են և մենք չենք անդրադառնալու դրանց: Արզեն շատ վաղուց Հայագետները և բյուզանդագետները զբաղվում են այդ խնդիրների ուսումնասիրությամբ: Գերմանացի բյուզանդագետ Հանս Դիտտենը Հիմնվելով գիտական գրականության և քրիստոնյա ու ժուսուլմանական Արևելքի միջնադարյան սկզբնադրյունների վրա, կարողացել է ստեղծել Զ-Թ

¹ Անրու. Պատմություն, էջ 85:

Վերջին տարիներին Վ. Հեխտի, Հր. Բարթիկյանի, Վ. Արուսթյունովա-Յիրզանյանի և մասնավորապես Հ. Լ. Ջեքիյանի ջանքերով բազմաթիվ աշխատանք է կատարվել վեր Հանելու և դասակարգելու ԺԲ դարում Բաղկանյան թերակղզում Հաստատված Հայկական բնակավայրերի մասին վկայությունները: Հիշյալ Հեղինակների աշխատանքներում ընդհանուր առմամբ պատկերված է մեզ Հետաքրքրող գաղութի վիճակը և նրա կշիռը Բյուզանդիայի քաղաքական և մշակութային կյանքում: Այնուամենայնիվ, փորձենք ևս մեկ անգամ մասնագետների ուշադրությունը սեռել այդ խնդիրների վրա:

Բաղկանյան թերակղզում, մասնավորապես նրա մարդաշատ քաղաքներից մեկը Հանդիսացող Փիլիպուպոլիսում Հայկական բնակավայրերի գերի ու նշանակության բացահայտման գործում անփոփոխելի են ԺԲ դարի (Կոմենենոսների կառավարման դարաշրջանի) բյուզանդական սկզբնաղբյուրները, որոնք ավելի Համապարփակ են ներկայացնում Հայկական գաղութի գործունեությունը: Այդ երկերն ավելի Հաճախ անգրագետներն են Հայ միաբնակներին և Հերձվածողներին, զբերված իրարից շտարբերակելով այդ երկու Հակամետ գաղմանական խմբերը:

Բաղկաններում բնակվող Հայ միաբնակները, պալլիկյանների ու բողոմիլիների մասին իր պատմական երկում ճշմարտացատուն (բյուզանդական տիրապետող մտայնության տեսանկյունից) և մանրամասն անդեկոթյուններ է Հաղորդում կայսր Ալեքս Ա Կոմենենոսի (1080-1118) գուշար Աննա Կոմենենեն: Նա իր «Ալեքսիոզա» տեղանված պատմական երկում Հաճախ է անգրագետներն Բյուզանդական կայսրության գաղմանական քաղաքականությունը, զոգներում իր Հոր աստվածատիրությունն ու աստվածատիրությունը, որի Համար նրան անվանում է նույնիսկ «տասներեքերորդ առաքյալ»⁶:

«Ալեքսիոզայի» մի շարք Հատվածներում բյուզանդական պատմագրուհին պատմում է Հերձվածողական շարժումների (պալլիկյաններ, բողոմիլիներ և միաբնակներ) դեմ կայսեր պայքարի մասին: Հաս բյուզանդական արքայազուտեր այդ շարժումների կենտրոնն էր

6 Καὶ ἔγωγε τοῦτου τρισκαίδεκάτου ἂν ἀπόστολου ὀνομάσομαι Δ.Σ., vol. II, p. 300-18-19:

մանկժրեականներ էին, որոնք բռնաեւում էին տեղի քրիստոնյաների վրա, նրանց ունեցվածքը թալանելով՝ և քիչ Հոգ ասնելով համ բռնի տեղ չդնելով կայսեր հոգմից ուղարկվածներին: Իրամամտակ նրանք բազմաժուռ էին: Փիլիպուպուլոսի շրջանում բարբառ Հերմիտաժող էին դարձել: Այնուհետև նրանց խառնվեց Հայերի մյուս զառը Հոսանքը, որը սկիզբ էր առնում Լազարի պղտոր տիուներբրից: Եվ ինչպես ասում են, այն (քաղաքը - Ա.Բ.) ամենայն կեղտի կիրճ էր: Եվ եթե զաժանեքով տարբերվում էին, ապա ազատամարտիւնների (ուրացութեան) ժամանակ Համաձայնում էին մանկժրեականների Հեռ»¹¹:

Այստեղ Հեռաքրքիր է այն պարագան, որ պատմիչը, շնայած տարբերակում է մանկժրեականներին և Լազարի (իմա՝ միտրեակութեան) նախապարհով դնացող, այսինքն՝ Քաղկեդոնի ժողովը չընդունեց Հայերին, այնուամենայնիվ մեծ տարբերութեւններ չի տեսնում այս զաժանական խմբերի մեջ և շեշտում է, որ ճգնաժամային պահերին այս երկու Հոսանքները միաժողովում էին բյուզանդական պետութեան դեմ:

Վերաբերյալ տեղեկութեւններից Հայանի է դառնում, որ Հեղինակը գրեթե տարբերութեւն չի տեսնում բողոքիչների, պաղիկյանների և Հայոց առաքելական եկեղեցու ներկայացուցիչների միջև¹², քանի որ նրանց Հաժտաբապեա թշնամի է Համարում Բյուզանդական եկեղեցուն և պետութեանը, շնայած ընդգծում է նրանց մեջ եղած գաժանական տարբերութեւնը: Այսպես կոչված Հերեթիկոսներն ու Հերմիտաժողները հշտաբա ուղուց շեղում էին ուղղափառ-բյուզանդական զաժանանքի քրիստոնյաներին, այդ պատճառով էլ Ալեքս Ա Կոմնենոսը մեծազույն Հեռաքրքիրում էր պայքարում նրանց դեմ, սգաապօրծելով իր Հեղտաշան գինեփրական փորձը¹³: Այսպես Հեղիկեաների նկատմամբ Հայաժանները և նրանց ստիպողաբար կրկնակի շուտը մկրտութեան» պարտադրումը տարածվում էր ոչ միայն մանկժրեական ուսմունքի Հեռաքրքիր պաղիկյանների և բողոքիչների վրա, այլ նաև միաբնակ Հայերի նկատմամբ: Նմանատիպ քաղաքականութեւն կայսրութեւնը վարում էր և՛ Բաղիկաններում, և՛ Փոքրասիական եւ Հանգններում: Հեռաքրքիր է նաև, որ բյուզանդական զաժանաբանական գրականութեան մեջ ևս տեղիպես չի գրվում Հայ առաքելական եկեղեցու Հեռաքրքիրի և մյուս Հերմիտաժողների միջև:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 290Գ-300Գ:

¹² ԺՌ զարում Փիլիպուպուլոսի հալանամ զարտի խախտելու պատկերը ներկայացված է Սուս Բաղիկեան, Գրիգոր Բաղիկեանի, էջ 72-78 նույնպես:

¹³ ԱԸ, vol. II, p. 300:

Եվթիմիոս Զիգարենուսը իր դավանաբանական «Πανοπλία δογ-
ματικῆ» երկում (գրված Հավանաբար ԺԱ դարի վերջում կամ ԺԲ դարի
սկզբին), գիտակցելով դավանական ասորերուսթյունները, այնուհան-
դերձ, Հայոց առաքելական եկեղեցու ներկայացուցիչներին ևս Համա-
բուս է նույնպիսի Հերձվածողներ, ինչպիսիք են Մանրեքնական-պափ-
լիկյաններն ու բողոքիչները¹⁴: Բյուզանդական այս առավածաբանի
գրույթներն Հետ ամբողջովին Համաժիտ է Անես Կոմենենն¹⁵:

Նման վերաբերմունքը շարունակվեց մինչև ԺԲ դարի 60-ական
թվականները, երբ կայսրությունը երկար ընդմիջումից Հետս կրկին
բանակցություններ սկսեց Համկլայի կաթողիկոսարանի Հետ՝ Հայոց և
Բյուզանդական եկեղեցիների միության շուրջ: Համկլայի կաթողիկո-
սարանի Հետ առաջ քաշելով եկեղեցիների միության ծրագիրը, կայս-
րությունը փորձում էր իր կողմը գրավել Բալկանյան թերակղզու, Փո-
բուսի Ասիայի, Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի Հայ բնակչությունը:
Հայ միաբնակների Հալածանքների Հետևանքով Հիշյալ ասրածքնե-
րում, անշուշտ, բավական թուլացել էին Բյուզանդական կայսրության
զիրքերը և զրեթե անՀետք էր գայճել Հայկական գինական ուժի օգ-
տագործումը կայսրության սահմաններում¹⁶:

Բյուզանդական կողմի Համկլա ուղարկած մեզ Հայտնի երեք
պատգամավորություններից երկուսի (1170, 1171-1172) կազմում և մեզ
Հասած վավերագրերում (և՛ Հայերեն, և՛ Հունարեն բնագրեր)
Հիշատակվում են նաև. «ՂՀայր վանաց Հայոց՝ որ ի Փիլիպուպոլսեաց
աշխարհէն գնովՀաննէս, մականուն Ութման»: Ինչպես արդեն ասել
ենք, Հայ-բյուզանդական բանակցությունների ճշված երկու փուլերում
բյուզանդական պատգամավորությունը զնկավարում էր կայսերական
գրասենեակի պաշտոնյա և առավածաբան մագիստրոս Թեորիանոսը,
ուստի կայսերական նամակներից, Թեորիանոսի «Տրամախո-
սութիւններից» և Հայ-բյուզանդական բանակցությունների Հայկա-
կան վավերագրերից գուրս բերենք Հովհաննես Աթմանին (Ութման/
կան վավերագրերից գուրս բերենք Հովհաննես Աթմանին (Ութման/

14 Տե՛ս ԲԳ, է. 130, ք. 1174-1190: Բնագրագետ մատնագետների ուշադրությունը կարելի է
հրավիրել այն մատնագետների վրա, որ այս երեք բնագրայն նուագրերից մեկը պահ-
պանվում է Մանկլայի պատմության քանդակաձևի նուագրայն մասին աղվի մամրա-
Եվթիմիոս Զիգարենուսի մատնագրայն մատնագրայն մասին աղվի մամրա-
մասն տե՛ս ԵրԿ, ԿիրԿ, 5. 614-615:

15 ԱՅՈՒ Կոմենենի և Եվթիմիոս Զիգարենուսի, Փիլիպուպոլսում հաստատված Հայոց և
կղեր և աղանդավորների գոտրայն մասից կարելի են Գ.Լ.Մուրադյան (Մուրադյան
կղեր, Եվթիմիոս Զիգարենուս, էջ 266-304, Տառնուպետ՝ էջ 268-277) և Վ.Ա. Հարթ-
թրեմուլայի (Հարթթրեմուլայ, Գրգոր Գալարիան, էջ 167-192) աշխատանքները:

16 ՀՅՈՒ, Բրգուան, Տյուզանդիայի, էջ 56, ծան. 23:

Թեորիանոսի, որն աշխարհի անձնափորություն էր²⁴: Այնուհետեւ բյուզանդագրաւոր գտնուեց է. որ Երեսուի Նամակի Հունարեն բնագրում Հովհաննես Աթմանն է կատարել զերուհիշյալ իմաստային փոփոխութիւնը²⁵: Սակայն Թեորիանոսի Տրամախոսութիւններում որն է Հիշատակությունն չի աչն մասին, թե ո՞վ է այս թղթի բնագրից թարգմանել Հունարեն: Ավելին, բյուզանդական Հեղինակի նույն երկում խոսուած է Երեսու Դ Ենորհայու Հնա Հովհաննես Աթմանի խոսակցութեան մասին, որի ընթացքում բյուզանդական պատմիչը ասում է. εγώ μάλλον όφείλο δικαίως λυπεσθαι κατά σοφί, ότι άπεκάλυφας τοϋτο άπ' έμου τοϋ όμοφύλου καί όμοπίστου σου, καί άπεκάλυφας αύτό άλλογενεί άνδρι²⁶ (Այս ընդ վայր գտնուեալ ընդ իս, ինչ անուշ անկ էր իւժժուսի եւ քամանկ, զի ծածկեցէր զիրան յիւնէն յազգակցէ եւ ի Հուսիսաֆցէ քու՛մ է. եւ յայանեցէր առ ստարի²⁷: Հր. Բարթիկյանը, սակայն, մտածում է, որ Հովհաննես Աթմանը Մանուել Ա-ի Հանձնարարութեամբ թարցնում է Հոյ Հոգեորդականերից և անձամբ Երեսու Ենորհայուց իր պատկանելութիւնը քաղկեդոնական թագածներին: Նա ենթադրում է, որ «Հովհաննես Աթմանը եղել է ոչ այլ որքան մի Հասարակ, Երեսու կաթողիկոսի գլխաւորութիւնը շահած, բյուզանդական կառավարութեան գործակալ (ԱΓΟΝΤ), նրա խնդիրը կայանում էր երանում, որպեսզի պարզի կաթողիկոսի մտադրութիւնները և անզնկացնի զրանց մասին Թեորիանոսին, որպեսզի վերջինս զրանով իսկ ալելի Հիմնադոր կարողանա պատրաստել իր Հակախաղը կաթողիկոսի Հնա վիճարանութիւններում»²⁸: Սակայն Հր. Բարթիկյանի ընթաց փաստերինն անբավարար են, որպեսզի ապացուցի, որ Հովհաննես Աթմանը Փիլիպուպոսի շրջանի Հայկական քաղկեդոնական վանքի վանահայր է²⁹, որովհետեւ «Համակրոն» և όμοσχίμων տերմինների տարբերութեան կողքին նույն Թեորիանոսի բնագրում

24 Եզրիկեան, Քոթ, c. 86:

25 Նույն տեղում, էջ 81:

26 PG. 133, p.248:

27 Տե՛ս Պատմում, Պատմութիւն, էջ 244:

28 Եզրիկեան, Քոթ, էջ 6, նախ. 84: Ինչպէ՛ս, կարելի է ընդունել կամ զերմէն Հր. Բարթիկյանի այն ենթադրութիւնը, թէ Հովհաննես Աթմանը, որն ընդգրկված է բյուզանդական պատմագիտութեան կազմում, կայանք գործակալն էր: Միակամակն Ռեարտոր է նաև, որ Տա յԹիլոյ Տակլական (այն է Յարսնակ) վանքի վանահայր, կողմանից յԹեր բյուզանդական նկերչու Ռեւ Հարց նկերչու միտքում կամ թէ Տաիւրնորն ընդունել բյուզանդական (երկարժակ) նկերչու ընդ պատմանկերչ:

29 Հովհանի վերջում Հր. Բարթիկյանը Հովհաննես Աթմանից հարցառարում է Ռաչկերդի Պետրիժիոն վանքի վանահայր տե՛ս Եզրիկեան, Քոթ, էջ 6, նախ. 88:

Աթմանի բերանով ասված խոսքը Հակասում է այս ենթադրությունը: քանի որ Աթմանը իրեն Հայտարարում է ոչ միայն ներսես ԵնորՀայու ազգակիցը, այլ նաև Հովասակիցը:

Մեզ Հասած սկզբնաղբյուրները գեղես չեն Հաստատում նաև այն վարկածը, ըստ որի Հովհաննես Աթմանը Հետագայում զարկել է Փիլիպուպոլիս քաղաքի և զավառի Հայկական միաբնակ եկեղեցու և պիսկոպոս: Այդ վարկածը 1967 թ. առաջ է քաշել դերմանացի բյուզանդագետ Վինֆրիդ Հեխաը³⁰, որին էլ Հեաննիսով, այդ տեսակետը մասնավորեցրել է Հ. Լ. Զեքիանը³¹:

Պահպանված սկզբնաղբյուրները մեզ թույլ չեն տալիս ճշգրիտ տեղադրել այն վանքը, ուր վանահայր է եղել Հովհաննես Աթմանը, սակայն նրա մասնակցությունը Հայ-բյուզանդական բանակցություններին, կարծում ենք, ապացույցն է այն միտումի, որով ժԲ գառի Ռ կեսին Բյուզանդական կայսրությունը սկսում է Հաշմի նստել Փիլիպուպոլիս և նրա զավառի միաբնակ Հայ բնակչության հետ:

Թեոթիանոս մաղիսարոսի գեղի Հոսմիլա կատարած երկրորդ գնացանագնացություններից գրեթե մեկ և կես տասնամյակ անց Հայկական, Հունական և լատինական սկզբնաղբյուրները կրկին սկսում են կան, Հունական և լատինական սկզբնաղբյուրները կրկին սկսում են հիշատակել Փիլիպուպոլիսի գաղութը: Հայկական այս բնակավայրի հիշատակման առիթը Հայկական կաթողիկոսարանի փոխհարաբերություններն էին Հոսմի պատվության հետ և դրանց Հաջորդած երրորդ խառնակրաց սազմարշավը, որի ընթացքում ուրույն անց էր վերապահված Փիլիպուպոլիսին և նրա շրջակայքի Հայ բնակչությանը: 1184/5 թ. Հոսմիլայի Հայոց կաթողիկոսի Հանձնարարականով Հոսմ է այցելում Փիլիպուպոլիս քաղաքի Հայկական եկեղեցու կաթոլիկոս Գրիգորը և բանակցություններ է վարում Հոսմի պապի հետ³²: Պահպանվել է Հունարեն Գ-ի (1181 սեպտ.-1185 սեպտ.) համակը ուղղված Հայոց կաթոլիկոսին (1173-1193)³³: Ինչու՞մ կարելի է բացատրել զիկոս Գրիգոր Դ Տղային (1173-1193)³³: Ինչու՞մ կարելի է բացատրել Հայաստանից այդքան հեռու՝ Բալկաններում գտնվող կաթոլիկոսական աթոռի զեկավարի այցելությունը կաթոլիկ եկեղեցու գլխավոր

30 St'u Hecht, Byzanz, S.70

31 Այդ մասը տե՛ս Zekiyan, The Armenians, p.363-373:

32 Այդտարբույնը սրապես է բնագրում գերմանացի գիտնական Վ.Հեխտը (տե՛ս նրա Hecht, Die byzantinische, S. 58, Anm. 169):

33 Hecht, Byzanz, S.68: Այդ վավերագրի ամենավաղ ընթերցանությունը տե՛ս ՄԻԲ, 1026: Հիշատակված սկզբնաղբյուրներն են միայն, որ հիշատակում են Փիլիպուպոլիսի Հայոց առաջնական եկեղեցու կաթոլիկոս Գրիգորին:

նստաժայր, որպես Հոսիկյայի Հայոց կաթողիկոսի կողմից ասաքված զեռպանագնաց:

Մանուել Ա Կոմենենոսի և Նրա միակ ժառանգ Ալեքս Բ-ի մահից Հետո (1183 թ.) Բյուզանդական կայսրության ներսում տարեցտարի խորանում է քաղաքական եզնածամբ: Այդ պայմաններում կրկին վերսկսվում են «Հերձվածոչ» Հայերի նկատմամբ Հալածանքները կայսրության ներսում: Վինֆրիդ Հեխաբ այդ Հալածանքների սկսման թվական է համարում Անգրոնիկոս Կոմենենոսի իշխանության տարիները³⁴: Բյուզանդագեան իր տեսակետներն ամրապնդում է Նիկիտաս Խոնիատեսի Պատմության մեջ Հիշատակվող Անգրոնիկոս Կոմենենոսի և պատրիարք Թեոդոսիոս Ա Բորողիտեսի Հակամարտության շարադրանքով, ուր կայսրը դիմելով պատրիարքին, նրան անվանում է «ΒΕΘΙΣ ΑΡΜΕΝΙΟΣ» (Թաքնված Հայ): Ըստ Նիկիտաս Խոնիատեսի վկայության, կայսրն ակնարկել է այն Հանգամանքը, որ պատրիարքը Հայրական կողմից Հայկական ծագում է ունեցել³⁵: Երրորդ խաչակրաց ռազմարշավի նախօրին Հոսի կաթողիկ եկեղեցու Հետ Հայոց կաթողիկոսարանի բանակցությունները մ. Գ դարի պատմիչ Վարդան Արվվելցին կապում է Բյուզանդական կայսրության ողջ տարածքում Հայ միաբնակիների դեմ սկսված Հալածանքների Հետ. «Իսկ ի վերայ Եռնաց Թագաւորաց Փրօիկն որ ևւ Սահակ, ևւ յորոյց Հալածանոս ևւ չարչարանս Հայագաւան ազգաց, զի դարձցին յաղանց ևոցա, վասն որոյ զբէ առ ևա աղերանս պատրիարզն Գրիգոր (նկատի սւնի Գրիգոր Գ Տղայ կաթողիկոսին-Ա.Բ.) խաղաղանալ ընդ ժողովրդեանն Աստուծոյ, ևւ ոչ յաւա նժա, այլ զյուղոս դարձոյց ի կրօնս իւր, ևւ զայլս Հալածականս արար, ուր կային երեք եպիսկոպոսի արժոսք ևւ Հազար ևւ վեց-Հարիւր քահանայք. զորս ի մի Հաւաքեալ բաւագատէր, յորոց սակաւք զերժան ամբողջ Հաւատով: Եւ զայսպիսի աղէսս զբնաց յարեւելս աէր Գրիգոր, ևւ խարչեալ սրտի»³⁶ ոչ ինչ կարացին առնել: Առարէր ևւ ևայն

³⁴ Hecchi, Byzant, S. 67-68:

³⁵ N.Ch., p.253: Կոյն ձեւակերպակի հանձնարում է ճաւ ժի դարի մատենագիր Եվստաթոս արքեպիսկոպոս Թեաղոմիկոս «Պատմութիւն վասն ամուսն Թեաղոմիկոս» երկում (Ecclesiastical History, Naxos, p. 400s. g): Եվստաթոս Թեաղոմիկոսն մտա ևւ զզայնում է քաղաքալստ քչմամական վերաբերումնը զնաի միաբնակ հայերը: Այս Ռեդիանկը գրինի Ռախատարարան մասն է սնում հալելի և քրեաների մեջ, դիտելով մասնց միանոյն հերձվանի կողմեր շահն մուլն տեղում, էջ 400ԷԳ, մաս 481 և սղմ:

³⁶ ՕՏերմուկայ ենք Հ.Գ.Մարգարեանց, որը վարդան Արևելցու շնորհած հատվածի առիթով մեր ուշադրությունը հրավիրեց «Պատմութիւն քաղաքն Անուլ» երկի վրա: Այս բնագրով հնարավոր է դառնում վարդանի «խաչորեալ սրտի» ամհամականի ընթերցումը սրբագրել «խաչեալ սրտի» սրտամաշտարարանի (Անուստ, էջ 110, 124):

Հեաաքքըրք է եան այն փաստը, որ այս ժամերապրում և գարա-
 շըլանի մյուս Հուևարեն սկզբնաղբյուրներում արգեն չեն Հիշատակ-
 գում Փիլիպոսուպոսի և նրա շըլակայքի պաղլիկյան և մանիքեական
 Հայերը, որոնց մասին իր աշխատության մեջ մանրամասն խոսում էր
 Աննա Կամենեն:

Բացի նրկնտա Խոնիատեսի «Պատմության» մեջ եղած վերո-
 բերյալ անկարկից, ժՐ գարի 80-ական թթ. բյուզանդական սկզբնաղբ-
 յուրների մեջ ուրույն նշանակություն են մեաք բերում եան նրա նա-
 սերն ու եամականը: Այս մատենագիրը հրորոց խաշակության նախ-
 օրերին նշանակվել է Փիլիպուպոսի և նրա շըլակայքի կառավարիչ⁴²:
 Խոնիատեսն իր Պատմության մեջ և առանձին եկեղեցական ու քաղա-
 քական գործիչներին գրած նամակներում անդրադառնում է քաղաքի
 և նրա շըլակայքի գաղանկան իրավիճակին ու Յըրիզըրիս Բարբառ-
 սայի պիտավորած բանակի նկատմամբ բնակչության վերաբերմունքին:
 Ըստ նրա տեղեկության. «[Յըրիզըրիս Բարբառսան] մտնելով
 Փիլիպուպոսին, գտավ այն գրեթե ամբողջովին գառաղի, քանի որ ջիջ
 թե շատ որինավոր բնակիչները փախել էին աշտեղից, իսկ եթէ որեւէ
 մեկն էլ մնացել էր, ապա կամ ինչ որ աղքատ էր, որի ունեցվածքը
 միայն իր Հագուստն էր, կամ էլ Հայ էր: Երախանում միայն Հայերն
 էին Համարում գերմանացիների գալուստը ոչ թե աղքերի ներխուժում,
 այլ բարեկամների այց, քանի որ նրանք գերմանացիների Հեա վարում
 են առևարական գործեր և փոխադարձաբար Համաձայն են նրանց Հեա
 բազմաթիվ Հերեթիկոսական ուսմունքներում: Այսպես, Հայերի և
 գերմանացիների կողմից Հափաաբապես մերժում է սուրբ պատկեր-
 ների պաշամունքը, թե մեկը և թե մյուսները որբաղած պատարագի
 մամտեակ օգտագործում են բաղարջ և, շեղվելով ուղիղ նանապարհից,
 որպես կանոն, ունեն ծակ ուրիշ այլ [սովորություններ], որոնք մերժում
 են օրթոդոքս քրիստոսյաները»⁴³:

քրիզանդակահ-օրթոքս եկեղեցու ստալերից (ἀρχιερέως), որձ այդ մամտեակ
 կեսուսեի Գեսեթիմես սեխուրում էր (տե՛ս Hecle, Byzant, p. 73):

41. St'is Baptrhianis, նոր օրեր, էջ 280: Դուսերեն բառամանրանը տե՛ս ԵԱՐՄԵՍԻ,
 К исторіи, с. 55: Այս ծախս տե՛ս նաև Hecle, Byzant, S. 73:

42. Նիկիտաս Խոնիատեսը Փիլիպուպոսի կառավարիչ է նշանակվել 1189 թ. (տե՛ս
 Hecle, Die hochsprachliche, I Bd., S. 430):

43. Τὴν δὲ φιλιπποπόλιν εἰσὼν κκοσμημένον εἶπε τῶν πλείονων καὶ ἐπιφανέ-
 στερων αὐτῆς εὐαγγέλιον· εἰ γὰρ τις καὶ ὑπολέκτετο, πτυχέων ἦν οὗτος καὶ
 τὴν οὐσίαν πῶσα ἐν σὲς ἐνεθέσθη ἀριθμῶ· ἢ τοῖς ἀρμενίαις καταλεγόμενος·
 οὗτοι γὰρ μόνα τῶν ἀπόστολων οὐκ ἐπίδοκον ἔθνην, ἀλλὰ εἶδον παρουσίαν τῶν
 τῶν Ἀλαμανῶν ὠλέκτουσιν ἤγγιστο, ἐποδὴ καὶ συγγεῖντο Ἀρμενίαις Ἀλαμανῶ
 καὶ κατὰ τῶν ἀπίστον τῶν πλείστον ἀλλόθαις συμφέροντα. Ἀρμενίαις γὰρ

պիտի ունենար: Երան թերևս ծանոթ էր Հոսմի պապ Լուսինս Գ-ի (1181-1185) նամակի գոյություն փաստը, որը Հոսմիկա էր տարել Փրիլիպուպուսի Հայոց առաքելական եկեղեցու արքեպիսկոպոս Գրիգորը: Հոսմի պապն իր այս նամակում ընդգծում է, որ Հայոց կաթողիկոսը և նրա պատգիբրակությունը պիտի վերանայնա և պիտի խոստովանում են «զամենայն ուզիչ զաւանութիւն Հաւատոյ»⁴⁷, սակայն առաջարկում է փոփոխել որոշ ծրարական սովորություններ⁴⁸: Նա իր վրա է վերցնում նաև Հայոց եկեղեցու նկատմամբ հոգևորականությունը. «այսուհետև սիրով եւ ճշմարիտ ոգով եւ սրտիւ եկեղեցիս Հոսմայ տեսուչ է Ձեր եւ ժողովոյ Ձերոյ»⁴⁹: Բացի այս թղթից, մեզ են հասել նաև Հոսմի պապ Կղեմես Գ-ի (1187-1191) նամակները՝ ուղղված Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Դ-ին և Կիլիկիայի Հայկական պատության միապետ Լևոն Թուրքմենյանին⁵⁰: Վերջին երկու նամակները Կիլիկիա է բերել երրորդ խաչակրության ղեկավարներից մեկը, Մյունստեր քաղաքի եպիսկոպոսը⁵¹: Դրանք թվադրված են. «զրեցաւ ի Հոսմ ի լատրանն՝ նախ քան զչորս կաղանդաց յաւելիս ամոյ՝ եւ յերկու ամն եպիսկոպոսութեան մերոյ»⁵², այսինքն՝ 1189 թ. Հունիսի 4-ին: Այս նամակներում Կղեմես Գ-ը կոչ է անում աջակցել երրորդ խաչակրաց սաղմարշավին: Նա սրևէ զամբասեան կամ ծրարական զիշում չի պահանջում և ընդգծում է, որ Գրիգոր Դ-ին «որպէս ճշմարիտ քրիստոսանեայ պատուեմք»⁵³: Հոսմի Հիշյալ պապերի, խաչակրաց բանակները և Կիլիկիայի կաթողիկոսները ու Փրիլիպուպուսի Հայկական գաղութի նմանատիպ փոխադարձ քարեկամական օրոմտագրություններն էին, մեր կարծիքով, Նիկեոսոս Թեոֆիլոսի վերորեքյալ տեղեկություն զրգիչ հիմքը:

Ինչպես տեսանք, բյուզանդական, Հայկական և լատինական պատմական սկզբնաղբյուրները միարժեքան զիայում են, որ Փրիլիպու-

47 Տե՛ս ՄՄ-1026, ք. 179: Նույն օգտագործում մի այլ տարբերակ Հոսմի պապը անքնն է հասարակ այդ հավաքը (նույն տեղում, ք. 175):

48 Լուսինս Գ-ն իր նամակում պնդում է շնորհման մատուցել արքեպիսկոպոսին.
ա) պատարագի գինու մեծ չորս խառնել (ՄՄ-1026, ք. 174ա),
բ) Հոսմի եկեղեցու մեծ մասն օրը տունը Մուքր ՄՄունց (ՄՄ-1026, ք. 175ա),
գ) Քարթաղեցի Հայոց եկեղեցական տարին Հոսմեականի մեծ (ՄՄ-1026, ք. 175ա):

49 ՄՄ-1026, ք. 176ա:

50 Տե՛ս , էջ 140-143:

51 ՀմԹ. Անիման, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 301:

52 Տե՛ս-ՄԹԵԼԵՆԱՑ, ՄԻՅԳ, էջ 143:

53 Նույն տեղում:

պոլիսում և նրա շրջակայքում ժՌ դարի 60-80-ական թթ. գոյություն
ուներ մի Հզոր Հայկական զազուիթ, որը եկեթարկվում էր Հասնկչայի
Հայոց կաթողիկոսարանին և ուներ հպիսկոպոսական արժու, որը բա-
վական շուրջ դեր էր կատարում Բայկանյան թերակղզու քաղաքական
կյանքում: Այդ էր պատճառը, որ Բյուզանդական կայսրը ներքաշում
էր նրա Հոգևոր առաջնորդներին երկու եկեղեցիների միջև սկսված
եկեղեցական բանակցությունների մեջ:

ՎԵՐՉԱԲԱՆ

ԺՔ դարի 60 - 70 - ական թվականների Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերի պատուական նյութը և քաղաքական փոխհարաբերությունների ընթացքը թույլ են ավել ներկա աշխատանքում քննարկել և Հեռագրատոզների ուշադրության առարկան դարձնել Հեռեյալ Հարցերը.

ա) մենագրության առաջին մասում արված վավերագրերի ցանկում փորձել ենք մշակել Հայկական միջնադարյան փաստաթղթերը նկարագրելու և պատմական այդ սկզբնաղբյուրները ուսումնասիրելու Հիմնական մտեցումները: Տարբեր ժողովածուներում և մեկագրերում պաշտպանված վավերագրերի կոդքին, սկզբնաղբյուրների ընձեռած նյութի սահմաններում, գերտիկանցնել ենք հիշյալ ժամանակաշրջանի Հայ բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների՝ մեզ չՀասած վավերագրերի մոտավոր բովանդակությունը: Վավերագրիտական նյութի Համակարգմանի ուսումնասիրության ընթացքում պատմական կապեր ենք բացահայտել այս և Հեռապա դարաշրջաններում Հայոց եկեղեցու կողմից շրջանառության մեջ գրված մի շարք վավերագրերի Հեա: Երկկսոյմ փոխհարաբերությունների այս կարճատե ժամանակամիջոցի Հեռագրատությամբ, քննարկման նյութ ենք դարձրել Հայ-բյուզանդական բանակցություններում բանավեճի առարկա՝ Հիմնական եկեղեցուքաղաքական Հարցերը:

բ) Հայերենով և Հուևարենով պաշտպանված փաստաթղթերը, չլինելով ինքնագրեր, այնուամենայնիվ, թույլ են ավել պատկերացում կազմել այդ ժամանակաշրջանի Կոստանդնուպոլսի և Հոսմկլայի նոտարական գրասենյակներում վավերագրերի կազմման, փաստաթղթերի մեկավորման Հիմնական սկզբունքների վերաբերյալ: Ուսումնասիրության ընթացքում վեր ենք Հանել Կոստանդնուպոլսի կայսերական ու պատրիարքական, Հոսմկլայի կաթողիկոսական գրվանատներում աշխատանքի կազմակերպման կարևոր մտեցումներ: Բյուզանդական

SUMMARY

COLLECTION OF DOCUMENTS CONCERNING ARMENO-BYZANTINE ECCLESIASTICAL AND POLITICAL RELATIONS - The historical sources and especially documents of the twelfth century contain many interesting testimonies about the diplomatic relations between the Armenian catholicate of Hromkla and the Byzantine Court and Patriarchate of Constantinople. The majority of these documents has already been published, but some of them are particularly known only to narrow circle of byzantinologists and armenologists, because they have been preserved only in manuscripts.

During the second half of the eleventh century Armeno-Byzantine ecclesiastical and political relations assumed a hostile character on both sides. The level of relations in this period is described in the original text of Mat'eos Urhayec'i's (or Edesac'i's) "Chronography". Here we can find several testimonies on Armeno-Byzantine ecclesiastical and political disputes, the principal initiator of which was Emperoe Alexius I Comnenus (1081 - 1118). The Byzantine historians Anna Comnena, John Cinnamus and Nicetas Choniates devoted numerous pages to the persecution of the Armenian church and population in the Byzantine empire in the twelfth century¹. John II Comnenus (1118 - 1143) tried to relax this atmosphere between two churches², but relations became more regularized only during the reign of Manuel I Comnenus (1143 - 1180)³. Many specialized articles and monographs have recently been written about Armeno-Byzantine ecclesiastical negotiations during the period⁴.

1 See Zekyan, *The Armenians*, p. 363-373.

2 Darrouzès, *Trois*, p. 94 - 96.

3 See *Բանասիրական հանդես*, էջ 126-163, 218-250:

4 See Zekyan, *ST. Nerses*, p. 861-883; Keshishian, *The problem*, էջ 91-106:

They had no precedent in the history of relations between both churches. The texts of some of these documents have been preserved in Armenian and Greek, which sometimes differ considerably from each other.

Our main purpose in this study is to compare the Greek documents with the Armenian ones. Therefore let us return to that collection in detail.

The imperial official Theorianus (or *λίβρον τῆς βασιλείας μου* by Manuel I Comnenus), a distinguished Greek theologian and philosopher, twice visited Hromkla (1170/2) in order to negotiate with Catholicos Nerses IV Shnorhali. The *Dialexis* of these two talks written by Theorianus and other documents connected with these discussions have reached us in several Greek manuscripts. However I have information about four of them only. Three of these manuscripts are in the Vatican. According to Prof. Franz Tinnenfeld, two of them (Vat.gr.1105, fifteenth century and Vat. gr. 1124, fourteenth century) were used in publication of the theologian A. Mai, and were republished by J.-P. Migne. The third Vatican manuscript described by S. Lilla⁵, is dated to 1304/5 and is listed as Vat.gr. 2220. It is the oldest manuscript I know of. The description of the fourth manuscript of the sixteenth century (Number 261 of theological texts) can be found in the catalogue of theological works of the National Library of Vienna, which was collected by professors H. Hunger and Chr. Hannik⁶. I am sure there are some other old Greek manuscripts which are still unknown to me.

Nerses Lambronac'i's collection of documents of 1165-1178 is of a different character. It contains only the letters of Manuel I Comnenus, Michael III Anchialus and Armenian catholicos Grigor III, Nerses IV and Grigor IV, about the problem of church unity. Nerses Lambronac'i composed this collection in 1180 and added historical comments to the letters⁷. I know nearly one hundred manuscripts of this work, the oldest of them from the thirteenth century. Seventy of them were used by me in order to publish the comparative text of it.

My book has as its principal aim to explain the difficulty and importance of researching the documents preserved in Armenian and Greek.

As has been said Theorianus transcribed two talks with Nerses IV Shnorhali. The first circulated in the Byzantine Empire from 1170/1, after magistros Theorianus' return from Hromkla to Constantinople. John

⁵ Lilla, *Codices*, p. 245-246.

⁶ Hunger, *Katalog*, S. 203-204.

⁷ See *Բնագրայն Ներսէսի*, էջ 109-116:

Athmanus, a member of Theorianus' delegation testified about it. Nerses Lambronac'i also saw the *Dialexis* of the talks at Hromkla in 1170/1, but we may presume that it attained its present form in Constantinople, after Theorianus' return⁸.

Now let us turn to the subject of dating the period of the first delegation and the documents connected with it. When Theorianus arrived in Hromkla he brought the letter of Emperor Manuel I, dated November of the third indiction (τῷ μηνὶ Νοεμβρίῳ ἰνδικτιῶνος τρίτης)⁹. This document, according to Theorianus, was written with red ink and by the emperor himself (ἐκ' ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς χειρὸς)¹⁰. The imperial official witnessed that it has the following title (ἡ ἐπιγραφὴ): βασιλικὸν εἰς τὸν τιματάρον καὶ εὐλαβέστατον καθολικὸν τῶν Ἀρμενίων¹¹. The last detail indicates that Theorianus saw not only the original text (which he himself gave to the Armenian catholicos), but he had used the copy of this letter too which was preserved in the imperial archive in Constantinople.

As it is dated November of the third indiction, we can conclude that the letter of Manuel I Comnenus was written in November 1169. Perhaps the delegation started from Constantinople very late, as Theorianus dated his visit to Hromkla "6678" ("σχολή") from the creation of the world, in the twenty-eighth year of Manuel's rule and 15 May of the third indiction. Consequently Theorianus' delegation came to Hromkla on 15 May, 1170¹². The accuracy of this date is proved by the Armenian version of Manuel's letter, which I suppose, has the date the document entered the catholicate's archive at Hromkla. All Armenian versions of Manuel's letters were dated with the same indiction system, but by another day of the month. Hence I surmise that these documents bear the date of their entrance into the catholicate's archive at Hromkla.

During his first negotiation Theorianus stayed at Hromkla until October 1170. Our supposition is confirmed by the date of the letter which Nerses IV Shnorhali sent with Theorianus to Manuel I Comnenus. According to that letter, it was written from the first to the fifth of October 1170¹³. Nerses Shnorhali's letter theological and liturgical import is preserved also by

⁸ See PG, t. 133, p. 248 C.

⁹ PG, t. 133, p. 121 A.

¹⁰ PG, t. 133, p. 121 A.

¹¹ PG, t. 133, p. 121 A.

¹² See *Մատթիւ*, Բրտղամիտիւմ, էջ 243:

¹³ See *Ձեռնիւմ*, Համաժողովոյն, էջ 56:

Theorianus in the Greek translation¹⁴. It is characteristic of the Greek version that it differs from the Armenian text by its date. "μηνὶ Δεκεμβρίῳ (ἡδὲκτιῶνος τετάρτης"¹⁵ (December 1170). Probably, chronologically it corresponds to the year and month of the return of Theorianus's delegation to Constantinople. It is testified by the Greek version, which, I think, is dated to the document is entr to the Byzantine imperial archive.

In the text of the first *Dialexis* our attention was attracted to seven fragments from a letter of Nerses IV Shnorhali to Manuel I Comnenus. At first it seemed to me that the above-mentioned fragments were from the letter which was sent to Constantinople in 1166 by means of a certain Smbat. But detailed research reveals that they were from the theological and ritual letter which in 1165 Nerses Shnorhali (as yet archbishop) delivered to Alexius Axuch (Comnenus's son-in-law), the Cilician duke. This circumstance makes it possible to insist that the whole text of the first *Dialexis* is dedicated to the subject of Christ's nature and the discussion of the questions analyzed in the letter of 1165.

Therefore Theorianus added to the text of the first *Dialexis* the complete letters of Nerses IV Shnorhali and Manuel I Comnenus. In the text he also used the fragments of the letter written in 1165, which been sent to Constantinople with Alexius Axuch. We should note that all the documents of the first *Dialexis* were also preserved in Armenian.

The text of second *Dialexis* concerns the next phase (1171/2) of the Armeno-Greek negotiations. Theorianus' delegation reached Hromkla in ՏՄԻՎ (6680) from the Creation of the world, in the thirteenth year of Manuel I Comnenus, in the third month of the second year of his son Alexius II Comnenus, on 20 of the third month of the fifth indiction. Therefore we can date Theorianus's second arrival in Hromkla to 20 October, 1171 with some reservation, to be sure¹⁶.

The Byzantine theologian brought four documents with him to Hromkla. Three of them are inserted before the *Dialexis*, until the fourth was placed in the text. The fourth document, consisting of nine points, was, in fact, the Byzantine ultimatum to the Armenian church.

The first of these documents was a secret letter of Manuel I Comnenus. The Armenian translation is not preserved. This document was dated at the

¹⁴ PG, t. 133, p. 211-224.

¹⁵ See PG, t. 133, p. 213 A.

¹⁶ PG, t. 133, p. 236 A.

"same month of the fourth indiction" (Τῷ μηνὶ αὐτῷ ἰνδ. 8)¹⁷. In the official letter the words "of the fourth indiction" are absent. Historical sources does not allow us to verify the exact date this letter was written. Byzantinologist V. Grumel¹⁸ and later on L. Zekiyan¹⁹ supposed that a textual explanation of the words "the same month" concerns the date of the official letter, which did not preserve in the documents, too. According to of L. Zekiyan this letter must have been written before August 31, 1171.

At the beginning of the second *Dialexis* is also preserved a copy of the official, or as it is called, the "open" letter of Manuel I Comnenus²⁰. Unfortunately, the beginning and conclusion of this letter are lacking in the Greek text. They may be restored with the help of the Armenian translation which is preserved in the text of Nerses Lambronac'i. The Armenian translation also has a chronological testimony which, in all probability, reflects the date of the document's registration in the catholicate's archive at Hromkla (գրեցաւ յաւստանն դեկտեմբերի, յընդիբարտնմիս ի թիւնգն)²¹. Thus, we can deduce that the document was translated and then entered the secretariat of Catholicate in December 1171²². The protocol beginning of the letter preserved in the Armenian translation repeats the emperor's secret letter nearly word for word. There is only one substantial difference: at the beginning of the official letter's translation the title αὐγυστος of Manuel I Comnenus, dropped out of the text owing to the negligence of the translator or the scribe of secretariat.

The next document preserved in the second *Dialexis* is the letter of Patriarch Michael III Anchialus to Nerses IV Shnorhali, the Armenian catholicos²³. The Armenian translation of this letter found a place in Nerses Lambronac'i's collection of document too²⁴. The particularity of this letter's Greek text was that it, entered the second *Dialexis* without the protocol-beginning. The letters preserved only in the Armenian version.

A document containing the nine demands of the Byzantine church has been also preserved on the composition of this *Dialexis*. It has also reached us in Lambronac'i's collection of documents. It was also preserved in the decrees of

17 *PG*, t. 133, p. 236A

18 *Grumel-Darrouzet*, p. 153

19 Zekiyan, *The Armenians*, p. 56.

20 See *PG*, t. 133, p. 236.

21 See *PC*, 1871, էջ 156.

22 See Zekiyan, *The Armenians*, p. 57.

23 See *PG*, t. 133, p. 236-240.

24 See *PC*, 1871, էջ 157-159.

the Council of Hromkla (1178), where this document was quoted completely. Its Armenian translation replicated the Greek text word for word.

Nerses Lambronac'i omitted from his collection only two of the letters enumerated above. These are Manuel I Comnenus letter written by Michael III Anchialus the name of and the former's secret epistle. In my opinion, Lambronac'i did not include it in the text of his collection, bearing in mind that the points of view represented in the first letter had already been expressed in the text. The second, as is clear from the title, was "secret" and had not to be published. Perhaps its publication had been forbidden by the Armenian catholicate.

Thus, out of seven documents used completely or partially in the *Dialexis*, only five entered into Lambronac'i's collection. The translation of only one of them differs somewhat from the original, when one compares the Greek original of Manuel I Comnenus's letter, written in November 1169, with its Armenian translation.

For example, at the beginning of the document, which was nearly the same as the Greek original, the expression "περὶ τὴν τῶν Χριστιανῶν ὁρθόδοξον πίστιν"²⁵ was translated as "սալս միատրութեանն նկեղեցոյ ողղափառ հաստոյ"²⁶ "on the union of church(es) in the orthodox faith". The expression "church union" of the Armenian translation is absent from the Greek text.

In the composition of the letter the translation completely differs from its original. In the Greek text conditions were imposed demanding the Armenian church to clarify and correct its doctrinal approaches, in accordance with the principles of the orthodox church, while the Armenian text treats only the importance of establishing church union. Therefore, the Armenian version can be considered as a free translation. Hence it received a form which Lambronac'i and some Armenian high-ranked clergymen wanted it to have.

On the contrary, the translation of Manuel I's "famous" letter, written in the summer of 1171, in spite of having some editorial differences from its Greek text, was a word for word translation. The same principles were for the translation of Patriarch Michael III Anchialus's letter of the summer of 1171. They were also translated word for word. The same may be said about the nine demands of Byzantine church.

---

25 PG., t. 133, p. 120.

26 DC., 1871, էջ 144.

With regard to Nerses IV Shnorhali's two letters, which were preserved in the text of *Dialexis*, they are very correct and almost word for word translations, though one of them was preserved in part whereas the another is complete. There were some interesting testimonies in the Greek text of the last letter, which are absent from its Armenian version.

Even the brief comparison of the Armenian and Greek documents accessible to us, demonstrates the importance of the codicological, textological and diplomatical analysis.

These two collections which interest us now were published independently of each other. Now it is necessary to publish the comparative texts of the Armenian and Greek documents in one book, adding detailed comments.

THE POSITION OF THE ARMENIAN CHURCH IN ARMENO-BYZANTINE ECCLESIASTICAL NEGOTIATIONS DURING THE TWELFTH CENTURY - Now let us consider the question from the perspective of Armeno-Byzantine ecclesiastical discussions in the twelfth century. In the period from 1165 to 1178 relations focused on the church's liturgical and doctrinal stances as well as structural matters. Byzantine imperial policy assigned great significance to the ethnic Armenian population in its contacts with the Seljuqs and other Islamic states of the Near East and was frequently compelled take the Armenian church's activities into account in formulating its interstate and interchurch policy in the Balkans. This is why the plan to establish union between the Orthodox and Armenian Apostolic churches was twice mooted in Byzantine foreign policy during the 60's of the twelfth century.

Yet what expectations did the Armenian church have from these negotiations and how was this expressed in contemporary sources?

Although he had fixed his catholicos' see in Hromklay, i.e. outside the limits of historical Armenia, the spiritual shepherd of "all the Armenians" continued to be addressed as "catholicos and patriarch of all Armenians" to whom almost all the dioceses and monasteries of the Armenian church extending both to east and west were subject. The ecclesiastical interests of the Armenian spiritual authorities coincided with those of Byzantium over numerous issues in Cilicia, northern Mesopotamia, Asia Minor and the Balkans. In their discussions with the Byzantine church the Armenians were trying to find solutions to a series of urgent ecclesiastical problems:

1) to create tolerable conditions for the functioning of dioceses of the Armenian church in territories under Byzantine control.

2) to have the Byzantine church and imperium (empire) accept the Armenian ecclesiastical structure as an orthodox Christian community with the status of "sister church".

3) to exploit the authority of the Byzantine Empire and its external political clout to reinforce the positions of the Armenian catholicate in international relations which would indirectly assist the process of reconstructing a national state.

The Armeno-Byzantine ecclesiastical discussions of the years 1165 - 1178 ended inconclusively. Nevertheless, at the Synod of Hromklay in 1178 during the final phase of these negotiations, Nerses Lambronac'i presented a document in which he proposed to approach the Byzantine emperor on altering the Armenian church's position in the hierarchical order of the universal church.

In that work "Compendia of the Byzantine Orthodox" the archbishop of Tarson was responding to the nine demands posed by Emperor Manuel I Comnenus (1143 - 1180) and Patriarch Michael III Anchialos (1170 - 1178). To the last of these by which the Armenians were required to assent to "the proposal of catholicos by the Byzantine emperor alone" the archbishop of Tarson replies that though tacked on at the end, this final clause recapitulates all the other issues. Bearing in mind the fact that already in the seventh century the Armenian and Byzantine churches had begun to drift quite far apart, notwithstanding the numerous attempts at reconciling these two branches of the universal Church, Nerses Lambronac'i advised the synodal participants to approach the emperor with the following suggestion: "That the Armenian catholicos shall hold the see of Antioch and all the churches and territories under its jurisdiction to east and west and that by the king's [i.e. emperor's] decree its succession should be passed on within the Armenian line in perpetuity"²⁷.

According to this document, that was: "the only way to secure a firm, unbreakable union of love, i.e. to espouse the see of Antioch to the Armenian patriarchate, in that through the coming together of that prudent virgin and this stainless bridegroom we believe an indissoluble love match will arise between our two peoples...it will set all the Armenian churches under the authority of the Byzantine orthodox emperor and unite them within your great church"²⁸. Developing these theses Nerses Lambronac'i continues: "Thus when the

27 *Պատմություն*, Պատմություն, էջ 265:

28 *Պատմություն*, Պատմություն, էջ 265:

Armenian catholicos is one of the four sees at the right hand of the Byzantine orthodox emperor, as patriarch of Antioch, the hope, faith and unity of all Armenians will be anchored in you through him. Then whatever yoke you lay upon our neck will be alleviated by this hope, always assuring the succession of the first intermediary, who would be called by imperial election. Otherwise, being a slave to other nations according to our sins and living under their authority, how is it possible to reach out to the Byzantine orthodox emperor and request him to propose a catholicos"²⁹.

It was perhaps in an effort to find proofs in support of this stance to be debated at the Synod of Hromklay that, together with Kostandin Herapolesec'i, Nerses Lambronac'i translated the treatises of Nilus Doxapatri, Epiphanius of Cyprus and a series of anonymous tracts on the structure of the universal church hierarchy. Finck's comparison reveals that the extant Greek texts contain lacunas. At the same time it is possible to assert with assurance that the translators inserted various passages into the works of Nilus and Epiphanius which, in my opinion, must derive from the strategy Nerses Lambronac'i crafted on the eve of the Synod of Hromklay. I would include among those passages the portion on "the jurisdiction of Greater Armenia" found in Epiphanius' text and the sections in Nilus formulating the status of the patriarchate of Antioch and Armenian catholicate.

The chapter "The jurisdiction of Greater Armenia" introduced into Epiphanius' writing is a summary version of the corresponding passage in the Armenian translation of Nilus, in which the translators stress the distinct character of the Armenian see. In the translation of both Epiphanius' and Nilus' works the Armenian catholicate's independent position is compared to Cyprus' similar autocephalous status. The only exception is that in Nilus' writing these two independent churches are joined by the Bulgarian see.

These texts advanced by Nerses Lambronac'i regarding the renaming of the Armenian catholicate as patriarchate of Antioch were intermittently revived by the Armenian catholicate during the thirteenth century, but were completely abandoned after the fall of the Armenian state of Cilicia.

---

29 Յուստին, Պատմություն, էջ 265-266:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Արրահավան, Կալվածագրեր- Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1655-1839 թթ.), պրակ 1 / Մոաչարանով, ծանոթագրություններով և բառարանով կազմեց՝ Հար. Արրահավան, Երևան 1941:
- Ագաթանգեղոս - Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց / Աշխատութեամբ Գ.Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ.Կանայեանց, Տփղիս 1909 / Պատմագիրք Հայոց, հատոր առաջին. գիրք երկրորդ):
- Ալեքսանյան, Պաշտոնական - Ա.Վ.Ալեքսանյան, Պաշտոնական նամակները V դարի հայ պատմագրության համակարգում և նրանց վավերականության խնդիրը, ՊԲՀ, 1987, № 2 (117), էջ 126-138:
- Ալեքսիճե, Արսէն Վաչեւ-ձեի - Արսէն Վաչեւ-ձեի «Գոգմատիկոնի» մուծած հակամիաբնակ քերթվածք և նրա արձագանքը Հայոց մատենագրության մէջ, «Մրավայթավի» (Ճաղրնատիր), հ. 1, Թբիլիսի 1971, էջ 133-158 (վրացերէն):
- Ալիշան, Հայապատում - Հայապատում. պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց / յօրինեալ եւ հաւաքեալ ի հ.Ղեւոնդեայ վ.Մ.Ալիշան յարոռակալ վարդապետէ Մխիթարեան ուխտին, Վենետիկ 1901:
- Ալիշան, Ընտրիայի - Ընտրիայի եւ պարագայ իւր / գրեաց հ. Ղեւոնդ Մ.Ալիշան վ.Մխիթարեան, Վենետիկ 1873:
- Ալիշան, Սիսուան - Սիսուան, համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ / հաւաքեալ ի Հ. Ղեւոնդեայ վ.Մ.Ալիշան յուխտէն Մխիթարայ, Վենետիկ 1885:
- Ալիկեան, Գաւապանագիրք - Գաւապանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, պատմական ուսումնասիրութիւն / գրեց հ. Ներսէս վ.Ալիկեան, Վիեննա 1920 (Ալգալիս մատենադարան, 22):
- Ալիկեան, Կիրիոն - Կիրիոն կաթողիկոս Վրաց. Պատմութիւն հայ-վրական յարաբերութեանց եօթներորդ դարու մէջ (Քառասնամեայ ջրջան Հայոց եկեղեցական պատմութեանէն. 574-610) (Պատմական ուսումնասիրութիւն) / գրեց հ.

Ներսէս Ակինեան, Վիեննա 1910 / Ազգային մատենադարան, 4.:

Ակինեան, Ներսէս Լամբրոնացի - Ներսէս Լամբրոնացի. արքեպիսկոպոս Տարսուհի (կեանքն եւ գրական վաստակները հանդերձ ազգաբանութեամբ Պահլաւունեաց եւ Լամբրոնի Հերմեանց) / գրեց ի. Ներսէս վ. Ակինեան, Վիեննա 1956 / Ազգային մատենադարան, ՃԿԹ.:

Ակինեան, Սիմէոն Պղնձահանեցի - Սիմէոն Պղնձահանեցի եւ իր բարգմանութիւնները վրացերէնէ / գրեց ի. Ներսէս վ. Ակինեան, Վիեննա 1951 / Ազգային մատենադարան, ՃԿԳ.:

Աղանեանց, Դիւան - Գիտ քահանայ Աղանեանց, Դիւան Հայոց պատմութեան, Գիրք Ա-ԺԳ, Քիֆլիս 1893-1915:

Աճառյան, Հայերեն - Հր. Աճառյան, Հայերեն արձատական բառարան, հտ. Ա-Դ, Երևան 1971-1979:

Անանեան, Ներսէս - Գ. Անանեան, Ներսէս Լամբրոնացին հրապարակագիտու, Անթիլիաս 1985:

Անանեան Պ. Ընտրիալի - Ս. Ներսէս Ընտրիալի կաթողիկոս Հայոց, «Բազմավեպ», 1973, էջ 326-361, 1974, էջ 229-258, 1975, 348-364:

Անասեան, Մանր երկեր - Հ. Անասեան, Մանր երկեր / ներածութեամբ Ա. Գ. Սանճեանի, Լոս Անջելէս 1987:

Ատենարանութիւն - Ատենարանութիւն սրբոյն Ներսիսի Լամբրոնացոյ / բարգմանեալ ըստ ընտիր օրինակաց յիտալական բարբառ ի ի. Յարութիւն վարդապետէ Ազերտալական բարբառ ի ի. Յարութեան միաբանութենէ, եւ նաև Անկիւրացոյ ի Սիիթարեան միաբանութենէ, եւ նաև պարսկալ ի կրկին բարբառ՝ հանդերձ իտալական ծաւտութեամբ, Վենետիկ ԻՄԿՍ (1812):

Բաղայան, Օրացոյցի - Հ. Ս. Բաղայան, Օրացոյցի պատմութիւն, Երևան 1970:

Բարթիկյան, Գրիգոր Բակուրյանի - Հրաչ Բարթիկյան, Գրիգոր Բակուրյանի «Կանոնադրութեան» մեջ իրշատակվող (ὁ δόξουτος ἔθνος-ի «անկայուն ժողովրդի») մասին, «Լրաբեր» հասարակական գիտութիւններ, 1980, № 7, էջ 72-78:

Բարթիկյան, Մամիկոնյան - Հ. Ս. Բարթիկյան, Մամիկոնյան (?) սուրբ Մարիամ Նորավկայի (+902-903 թթ.) բյուզանդական վարքը, «Էջմիածին», 1975, ՃԲ, 39-44:

Բարթիկյան, Նոր նյութեր - Հր. Բարթիկյան, Նոր նյութեր կիլիկիայի հայկական պատմութեան և բյուզանդիայի փոխհակաբարբառութիւններին մասին, ԲԼ, № 4, Երևան 1958, էջ 285-290:

Բարխուտարեանց, Պատմութիւն - Պատմութիւն Աղուանից, Ա հատոր / ի Մակար եպիսկոպոսէ Բարխուտարեանց, Վաղարշապատ 1902:

ԲԼ - Բանբեր Մատենադարանի:

- Բուդոյան, Բուլցանդիայի** - Ա.Ա.Բուդոյան, Բուլցանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկիան Հարաստանը ժողովրդի 30-70-ական թվականներին, Երևան 1988:
- Բուդոյան, Գրիգոր** - Ա.Բուդոյան, Գրիգոր Գ Փոքր Վկայասերին վերագրված մի թղթի մասին, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 1978, № 3, էջ 92 - 98:
- Բուդոյան, Հարաբերություններ** - Ա.Ա.Բուդոյան, Հայ-բյուզանդական դիվանագիտական հարաբերությունները XII դարի 60-70-ական թվականներին.- ՊԲՀ, 1981, № 2, էջ 150-183:
- Բուդոյան, Հայ-բյուզանդական** - Ա.Բուդոյան, Հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական բանակցությունների մասնակիցներն ու վավերագրերի թարգմանիչները (XII դարի 60-70-ական թվականներ), ՊԲՀ, 1990, № 4, էջ 82 - 93:
- Բուդոյան, Ներսես** - Ա.Բուդոյան, Ներսես Լամբրոնացին և XII դարի հայ-բյուզանդական հարաբերությունների վավերագրերի ժողովածուն, ՊԲՀ, 1989, № 4, էջ 109 - 116:
- Բուդոյան, Բրիտոնյա** - Ալլա Ռոյոյան, Բրիտոնյա Արևելք՝ լեզուների եվ մատենագիտությունների ուսումնասիրության ներածություն, «Լքմիածին», 1994, 2 - է, էջ 84 - 90:
- Գալանոս, Միաբանութիւն** - Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հոռովմայ / Շարաղըրեայ ի յերկուս հասորոս. ի պատմական և վիճարանական կարգէ Թէատինոսաց Կղեմէս վարդապետ, առաքին հասորո, Հոռմ 1690 (առաջին հրատարակությունը՝ 1650 թ.):
- Գալէստերեան, Միութենական** - Արտավազդ վարդ. Գալէստերեան, Միութենական հարց եւ Շնորհալի (պատմաքննական տեսութիւն), Մարցուան 1910:
- Գարեգին Ա, Յիշատակարանք** - Գարեգին Ա Կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. Ա (Ե դարից մինչեւ 1250 թ.), Անթիլիաս 1951:
- ԳԹ** - Գիրք թղթոց, Թիֆլիս 1901, (Սահակ Մեսրոպեան մատենադարան, Ե.) և Գիրք թղթոց, Երուսաղէմ 1994:
- Գրիգոր Սկենացի, Ներբողեան** - Գրիգորի Սկենացոյ Ներբողեան ի սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի, Վենետիկ 1854 (Սոփերք Հայկականք, ՏԵ):
- Գրիգոր Տղա, Բանաստեղծություններ** - Գրիգոր Տղա, Բանաստեղծություններ և պոեմներ / աշխատասիրությամբ Ա.Շ. Մնացականյանի, Երևան 1972:
- Գրիգորյան, Դիվան** - Դիվան Հայոց պատմության, նոր շարք, Գիրք Առաջին, Դուկաս Կարնեցի, Հատոր Ա, 1780-1785 / աշխատասիրությամբ Վարդան Գրիգորյանի, Երևան 1984:

Դիտտեն, Հայերի - Հանս Դիտտեն, Հայերի տեղաշարժերը Բուլղանդական կայսրության մեջ Հուստինիանոս I-ից մինչև XI դար, ՊԲՀ, 1988, № 1, էջ 23-36:

Դոյուխանյան, «Գրատառքները» - Ա.Գ.Դոյուխանյան, «Գրատառքները» հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 12 (396), 1975, էջ 66-74:

Գրիգորեան, Ստեփանոս Սիւնեցի - Ստեփանոս Սիւնեցի իր երկու նորահայտ մեկնություններու հրատարակութեան առիթով / Ուսումնասիրեց Մեքրոպ վրդ. Գ.Գրիգորեան, Պէրոթ 1958:

Էպիփան - Էպիփան կիպրացու «Ἐκθεσις πρωτοκλησιῶν πατρι-
αρχῶν τῆ καὶ μητροπολιτῶν» / հայերէն և հունարէն, հրատարակեց Զ.Ն.Ֆինկ, Քի.Ճիս 1902:

ԷՅԱ- Երուսաղեմի ս.Յակոբեանց Մատենադարան:

Զարբեանագեան, Մատենադարան - Մատենադարան հայկա-
կան թարգմանութեանց նախնեաց (Դար Դ-ԺԳ), Վենե-
տիկ 1889:

Չէրեան, Համամիութենական - Հ. Լեւոն Չէրեան, Համա-
միութենական տրամախօսութիւն մը ԺԲ դարուն. քա-
նակցութիւններ Ս. Ներսէս Ենթրիալիի եւ կայսերական
նստիրակ Քէորիանոսի միջեւ հայ եւ քիչականական եկե-
ղեցիներուն միութեան շուրջ. - Վենետիկ 1978 (Հայագի-
տական մատենաշար «Բազմալեզ», թիւ 13):

Էփրիկեան, Պատկերապարզ - Հ.Ա.Էփրիկեան, Պատկերապարզ
բնաշխարհիկ բառարան, հատոր Ա-Բ, Վենետիկ 1902-
1907:

ԸԸ, 1871 - Ընդհանրական թուղթք սրբոյն Ներսիսի Ենթրիալոյ,
Երուսաղեմ 1871:

Թումանյան, Հայ - Բ.Ե.Թումանյան, Հայ աստղագիտության
պատմություն / XIX դ. սկզբից մինչև 1920/, Երևան 1968:

Խաչատրյան, Կարնո - Ա.Սաչախաչատրյան, Կարնո Սաղոմիայան-
ների ժամանակագրությունը և տոհմաբանությունը ըստ
արարական փնմագիր աղբյուրների, «Արևելյան աղբյու-
րագիտություն», 1, Երևան 1988, էջ 99-133:

Կանոնագիրք Հայոց - Կանոնագիրք Հայոց / Աշխատասիրութ-
յամբ՝ Վազգեն Հակոբյանի, Երևան 1964 (հտ. Ա), 1971 (հտ.
Բ):

Կիրակոս - Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց / աշ-
խատասիրությամբ Կ.Ա.Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան,
1961:

Կիւլեւեան, Հին - Բարգէն վ.Կիւլեւեան, Հին էջեր. Յով-
հաննէս Դամասկացի եւ Հայ Եկեղեցին.-«Լոյս» Ծարա-
թաբերթ, Կ.Պոլիս 1905, էջ 1008-1012, 1065-1066 (Նախարան

հրատարակչին), 1066-1068, 1112-1115, 1906, էջ 45-48, 116-119, 213-216, 355-359, 474-479, 589-592, 810-815, 937-960, 981-984, 1075-1079, 1124-1126, 1196-1199:

Կոզեան, Հայոց - Լ.Ս.Կոզեան, «Հայոց եկեղեցին» մինչև Փյուննտեան ժողովը, Բեյրութ 1961:

ՀԱ - «Հանդես ամսօրեայ», հայագիտական ուսումնասիրթ, փեհնա:

Հակոբյան, Ներսես - Գր. Հակոբյան, Ներսես Լամբրոնացի, Երևան 1971:

Հակոբյան, Սկնտայի - Գր. Հակոբյան, Սկնտայի գրական-մշակութային դարոցը, Երևան 1988:

Հարությունյան, Գրիգոր Պակուրիանը - Վ.Ա.Հարությունյան, Գրիգոր Պակուրիանը (Բակուրյանը) և Պետրիժոնում վանք հիմնելու նրա նպատակները, տե՛ս «Մատր և հայագիտության հարցերը», Երևան 1968, էջ 167-192:

ՀԺԳ - Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. I - VIII, Երևան 1971-1984:

Հովհաննիսյան, «Ասորական» - Ս.Հ.Հովհաննիսյան, «Ասորական» կամ «Ասորա-հոռմեական» կոչված դատաստանագրքի աղերսը հայ իրավունքի հետ, ՊԲՀ, 1970, № 2, էջ 158 - 178:

ԱԱ, 1870 - Տեառն Միխայելի պատրիարքի Ասորոց ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ 1870:

ԱԱ, 1871 - Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայելի Ասորոց պատրիարքի, հաննայ ի հնագոյն գրչագրէ, Երուսաղէմ 1871:

Ասեր ժամանակագրություններ - Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ. / Կապմեց' Վ.Ա.Հակոբյան, հտ. I, Երևան 1951, հտ. II, Երևան 1956:

Աաբնույան, Հիշատակարաններ Ե - ԺԲ - Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ. / Աշխատասիրությամր Ա.Ա.Աաբնույանի, Երևան 1988:

Աաբնույան, Հիշատակարաններ ԺԳ - Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար / Կապմեց Ա.Ա.Աաբնույան, Երևան 1984:

Աատթէոս - Մատթէոս Ռոտայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ 1898:

Աարգարյան, Հյուսիսային - Հ.Գ.Աարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան 1980:

Աարգարյան, Քաղաքական - Հ.Գ.Աարգարյան, Քաղաքական կացությունը Մերձավոր Արևելքում և Հայաստանի ապստաղրման հետանկարներ (XII-XIII դդ.), ՊԲՀ, էջ 35-49:

Մեկնութիւն Յարմուրեան - Մեկնութիւն Յարմուրեան և Աւետարանչին Յովհաննու արարեալ Տ.Աղդէի եւ Արեւտասայ եպիսկոպոսացն Կեսարոյ, Երուսաղէմ 1855:

Մեկիքսթը-Բեկ, Վարդապետք - Լ.Մեկիքսթը-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հրուսիային կողմանց» և նրանց ինքնութունը, Թբիլիսի 1928 (վրացերէն):

Մխիթար Անեցի - Մխիթար Անեցի, Մատենան աշխարհավէպ հանդիսարանաց / Աշխատասիրութեամբ Հ.Գ.Մարգարյանի, Երևան 1983:

Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի - Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի / աշխատասիրութեամբ՝ Խոսրով Թորոսյանի, Երևան 1979:

Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք - Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց / իրաւարանական հետազոտութիւնք հանդերձ ծանօթութեամբք Վահան Ժվարդապետի Բատաստանաց միաբանի սրբոյ Էջմիածնի եւ վանատոր և Գալիանիայ վանուց, Վաղարշապատ 1880:

Մխիթարեանց, Պատմութիւն - Պատմութիւն ժողովոց Հարստանեաց եկեղեցոյ հանդերձ կանոնադրութեամբք ի պետու ժառանգաւորաց / Աշխատասիրեաց Արեւ արքեպիսկոպոս Մխիթարեանց, Վաղարշապատ 1874:

ՄԱ - Մաշտոցի անվան Մատենադարան:

Մուրադյան, Գրիգոր Նապիանկացին - Կ.Մ.Մուրադյան, Գրիգոր Նապիանկացին հայ ժատենագրութեան մեք, Երևան 1983:

Մուրադյան, Եվթիմիոս Չիղարբենու - Պ.Մ.Մուրադյան, Եվթիմիոս Չիղարբենուի «πανοπλία δογματικη» երկի հին վրացերէն բարգմանութիւնը, տե՛ս «Մատք և հարագիտութեան հարցեր», Երևան 1968, էք 266-295:

Մուրադեան, Դաւանական - Պ.Մ.Մուրադեան, Դաւանական հանդուրժողականութեան եւ պզգամիչեան համերաշխութեան զաղափարը ԺԲ-ԺԳ դարերի Հարստանում, «Գանձասար», Գ, էք 95-108:

Յարմուրեք - Գիրք որ կոչի Արմատուք, Կ.Պոլիս ՌՃՀԹ (1730):

Յովհաննու, Խոստովանութիւն - Յովհաննու Խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ Հայոց կաթողիկոսի Խոստովանութիւն եւ ընդդէմ դաւանողաց մարմնականայոյ բանին Քրիստոսի եւ ընդդէմ դաւանողաց զսի Քրիստոս յերկուս բնութիւնս / Հրատարակեց կարապետ Վարդապետ, Վաղարշապատ 1896:

Յովհաննու - Յովհաննու Խոստովանութիւն եւ կաթողիկոսի Հայոց Օձնեցոյ ճառ Ընդդէմ երկուրականաց / Հանդերձ առաջարան և հետևորդ ծանօթութեամբք Հ.Մկրտիչ Վարդապետի Ազգերեան, Վենետիկ 1807:

Յուսկան - Խորհրդածութիւնք սրբազան պատարագի, բացատրութիւն Տեառն Ներսէսի Լամբրոնացոյ արքեպիսկոպոսի Տարսնի Կիլիկեցոց, Երուսաղէմ 1842, հատելուած, էջ 21-27:

Նալբանդեան, Հիշատակարան - Մ.Նալբանդյան, Հիշատակարան, ԺԴ, տե՛ս Միքայէլ Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր առաջին / տեքստը, կոմենտարները և ծանոթագրութիւնները Նշան Մուրադյանի, Երեւան 1945:

Նեղոս - Նեղոս Դոքսապատոի կարգադրութիւն պատրիարքական արժողոյն / հայերեն և յունարէն հրատարակեց Յրանց Նիկողայոս Յինկ, Վաղարշապատ 1902:

Ներսես Լամբրոնացի - Տն.Ներսեսի Լամբրոնացոյ Տարսնի եպիսկոպոսի Առննաբանութիւն և թուղթք և ձառք, տե՛ս Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ Նամականի, Վենետիկ 1865 (սակ՝ 1838):

Ներսես Լամբրոնացի, Խորհրդածութիւնք - Սրբոյն Ներսեսի Լամբրոնացոյ Տարսնի եպիսկոպոսի Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցոյ և մեկնութիւն խորհրդոյ Պատարագին, Վենետիկ 1847:

ՆԲՀ - Նոր բառգիրք հայկապեան լեզուի, հտ. Ա-Բ, Վենետիկ 1836-1837՞:

Ոսկանյան-Կորկոտրան-Սալպալան - Ն.Ս.Ոսկանյան, Բ.Ս.Կորկոտրան, Ա.Մ.Սալպալան, Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, Երևան 1988:

Չամչեանց, Պատմութիւն - Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784 / Յօրինեալ ի Հայր Միքայէլ վարդապետէ Չամչեանց Կոստանդնուպոլսեցոյ, Հատոր Գ, Յորում աւանդին պատմութիւնք հինգերորդ և վեցերորդ գրոց՝ սկսեալ յամէ տեառն 1080 մինչև ի 1174, Վենետիկ 1786:

Պալճեան, Պատմութիւն - Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս և միութեան նոցա բնոյ հոռմէական եկեղեցոյ ի Փյոյրենտեան սինեոդոսի / գրեց Աղեքսանդր վ.Պալճեան, Վիեննա 1878:

ՊԲՀ - Պատմա-բանասիրական հանդես:

ՊԽՄ - Պատճառ ինդրոյ միաբանութեան թագաւորին Հոռոմոց Էմանուէլի և սրբոց կաթողիկոսացն Հայոց թուղթքն, զոր գրեցին առ միմեանս:

Պողարեան, ՄՅՁՍՅ - Մայր Յուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց / կայսմեց Նորայր եպս. Պողարեան, հտ. Ա-ԺԱ, Երուսաղէմ 1966-1991:

Սաստիքեան, Ներսէս - Սմբատ եպիսկ. Սաստիքեան, Ներսէս
Լամբրոնացի / աշխատասիրութիւն պատմական, մատենա-
ագրական եւ վարդապետական, Մեքիկաս 1981:

Սամուէլ - Սամուէլի քսիանայի Անեցոյ Հաւաքունք ի գրոց
պատմագրաց / Յոռաքարանով, համեմատութեամբ, յա-
նելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքել-
եանի, Վաղարշապատ 1893:

Սարգսյան, Հովհաննէս - Ա.Ք.Սարգսյան, Հովհաննէս Գրաս-
խանակերտցոյ «Հայոց պատմությունը» և Մովսէս Խորե-
նացին, Երևան 1991:

Սերէոս, Պատմութիւն - Պատմութիւն Սերէոսի / աշխատասի-
րութեամբ Գ.Վ.Արզարյանի, Երևան 1979:

Սմբատ, 1859 - Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ Սպարապետի
Հայոց, որդոյ Կոստանդեայ կոմսին կոտիկոսոյ, Փարիզ
1859:

Սմբատ, 1956 - Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ,
ս.Ղապար, 1956:

Սիւրսեան, Եւրոպայի - Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Եւ-
րոպայի մասնաւոր հաւաքումներու, առաջին հատոր /
կապակեց Արտաւապէտ արքեպիսկոպոս Սիւրսեան, Փարիզ
1950:

Վարդան, Հաւաքումն - Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ
վարդապետի, Վենետիկ 1862:

ՎԲՄ - Վատիկանի Բողոքան մատենադարան:

Տէր-Մինասեանց, Հայոց - Ե.Տէր-Մինասեանց, Հայոց եկեղեցոյ
յարարերութիւնները ասորոց եկեղեցիների հետ, Էջմիա-
ծին 1908:

Տէր-Միքելեան, Հայաստանեայց - Հայաստանեայց եկեղեցին
եւ Բիւզանդեան ժողովոց պարագայք, պատմական յա-
ռաքադրութիւն / գրեց դր. Արշակ Տէր-Միքելեան, Մոս-
կուա 1892:

Տէր-Միքելեան, Միջին - Ա.Տէր-Միքելեան, Միջին դարերի
կաթողիկոսների ձգտումներն եկեղեցական իստորադո-
րեան համար, «Արարատ», 1893, էջ 25-48, 129-145, 236-253,
319-350, 404-411:

Տէր-Պետրոսեան, Ասորիների - Լեւոն Ե. Տէր-Պետրոսեան, Ա-
սորիների դերը հայկական կիլիկիոյ մշակութային կեան-
քում ԺԲ-ԺԳ դարերում, Վենետիկ 1989 [Հայագիտական
մատենաշար «Բազմապէլ», թիւ 28]:

Ըսիպալա, Կեղծ Իսահակ - Մի հունարեն հակամատական եր-
կի վրացերէն թարգմանությունները (Կեղծ Իսահակի եր-
կր), «Արավայրապի», VII, Թբիլիսի 1980, էջ 64-76 (վրացե-
րէն):

ՓԱԳ - Փարիզի ազգային գրադարան:

- Փափաղյան**, Կալվածագրեր - Մատենադարանի պատկերն զպատկերներս, II, Կալվածագրեր, պրակ առաջին (ԺԴ - ԺԶ դդ.) / Կալված' Հ.Պ.Փափաղյան, Երևան, 1968:
- Քասունի**, Կրիկիբայի - Ծերուն-Երուանոս Հ.Քասունի, Կրիկիկոյ հայկական իշխանապետութիւնները Մերձարեւ Արեւելքի քաղաքական հարկերին մէջ (1080-1137), Պէրնոթ 1974:
- Օրմանեան**, Ազգայապառու - Ազգայապառու, Հայ, էջ 70բէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմութիւն / գրեց Մաղարիտ արքայիսկզբոս Օրմանեան, նախկին պատրիարք, Կոստանդնուպոլիս 1912, հտ. Ա (նույնը՝ Պէրնոթ 1959):

AC - Anne Comnenæ Alexiadis, Libri XV / addidit Ludovicus Schopenus, vol I - II, Bonnæ 1839 - 1878.

Altaner, Précis - Berthold Altaner, Précis de Patrologie / adapté par H.Chirat, Casterman-Paris-Tournai 1961.

Adontz, Etudes - N.Adontz, Etudes armeno-byzantines, Lisboa 1965 [Bibliothèque arménienne de la fondation Caloust Gulbenkian].

Barzos, Genealogia - Կոստանտինոս Բարզոս, 'H γενεαλογία των Κομνηνών, τομ. Α' καὶ Β', Θεσσαλονίκη 1984 [Βυζαντινά Κείμενα καὶ μελέται 20Α, Β]

Bartikian, Byzantino - Hratch Bartikian, Βυζαντινὸ κλητορολόγιο στὸν κώδικα τοῦ Ἀρμενίου νομικοῦ Mkhitar Gas(†1213).- in: Τὸ Βυζαντινὸ κατὰ τὸν 12ο αἰώνα, Κοινωνικό Δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία, Ἀθήνα, 1991, p. 239-259 [Ἑταιρεία βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μελέτων, 3].

Bartikian, Relations - H.M.Bartikian, Les relations des églises de l'Arménie Cilicienne et de l'Empire Byzantin et leurs implications politiques, in: Actes du Colloque "Les Lusignans et l'Outre mer", Poitier-Lusignan 20-24 octobre 1993, Poitiers [1994], p. 47-53.

Bartikian, Religious - Hratch M.Bartikian, The Religious Diplomacy of Byzantium in Armenia during the tenth and eleventh Centuries, in: Études Arméniennes in memoriam Haïg Berberian / Digran Kouymjian editor, Lisboa, 1986, p. 55-62.

Barthold, Kars - W.Barthold- [C.J.Heywood], Kars, in: Encyclopédie de l'Islam, nouvelle édition, tome IV, Leyden-Paris, 1978, p. 696-699.

Baumstark, Geschichte - Geschichte der syrischen Literatur mit Ausschluß der christlich-palästinischen Texte / von Dr.Anton Baumstark, Bonn, 1922.

Beck, Kirche - Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich / von Hans-George Beck, München, C.H.Bech'sche Verlagsbuchhandlung.

1959 [Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft, zweiter Teil, Erster Band].

Bozoian, Bibliografie - Bibliographie zur Rezeption des byzantinischen Rechts im alten Rußland sowie zur Geschichte des armenischen und georgischen Rechts / Unter Mitwirkung von Azat Bozoian, Igo' Cicurov, Sulchan Goginava, Kirill Maksimovic und Jaroslav Scapov zusammengestellt von Ludwig Burgmann und Hubert Kaufhold, Frankfurt am Main, 1992, S. 91 - 187.

Bozoian, Documents - Azat Bozoian, Les documents juridiques du royaume Arménien de Cilicie, in: Actes du Colloque "Les Lusignans et l'Outremer", Poitiers-Lusignan 20-24 octobre 1993, Poitiers [1994], p. 54-58.

Cahen, Syrie - Claude Cahen, La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté Franque d'Antioche, Paris 1940 [Institut Français de Damas, Bibliothèque Orientale, tome Ier].

Chalandon, Les Comnènes - Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180) / par Ferdinand Chalandon, New York, Burt Franklin research & Source works series # 2, [Les Comnène. Études sur l'empire Byzantin au XIe et au XIIe siècles, t. II (1 et 2)] (Originally published in Paris - Picard, 1912).

Charanis, The Armenians - P.Charanis, The Armenians in the Byzantine Empire, Lisboa 1963 (Caloust Gulbenkian Foundation Armenian Library).

Cheyret, Études - Jean-Claude Cheynet, Trois familles du duché d'Antioch, in: Études prosopographiques / par Jean-Claude Cheynet, Jean-François Vannier, Paris 1986 [Byzantina Sorbonensia, 5].

Christensen, L'Iran - L'Iran sous les Sassanides / par Arthur Christensen, Copenhague 1944.

Christianismes Orientaux - Micheline Albert, Robert Beylot, René-G.Coquin, Bernard Outtier, Charles Renoux, Christianismes Orientaux: Introduction à l'étude des langues et des littératures / Introduction par Antoine Guillaumont, Paris 1993.

Classen, Das Konzil - P.Classen, Das Konzil von Konstantinopel 1166 und die Lateiner.- Byzantinische Zeitschrift, Bd.48(1955), H.2, S.338-368.

Corpus Iuris Civilis - Novellae / Recognovit Rudolfus Schoell, opus Schollii morte interceutum absolvit Guilelmus Kroll, Berolini 1959 [Corpus Iuris Civilis, volumen tertium].

Darrouzès, Notitiae - Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae / texte critique, introduction et notes par Jean Darrouzès, Paris 1981.

Darrouzès, Trois - Jean Darrouzès, Trois documents de la controverse Gréco-Arménienne.-Revue des Études byzantines 48, 1990, p. 89-103.

- Dédéyan**, Les Pouvoires - Dédéyan Gerard, Les Pouvoires Arméniens dans le Proche-Orient Méditerranéen (1068 - 1144), Paris, Université de Paris I Panteon-Sorbonne, 1990 (Thèse pour le Doctorat d'Etat).
- Dionisios** - R.W.Tomson, The Armenian Version of the Works Attributed to Dionysius the Areopagite. Lovanii 1987 [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 488 & 488].
- Dölger-Karayannopoulos**, Byzantinische - Byzantinische Urkundenlehre, erster Abschnitt: die Kaiserurkunde / Franz Dölger und Johannes Karayannopoulos, München 1968 [Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft. Dritter Teil. Erster Band. Erster Abschnitt].
- Dölger**, Diplomatie - Byzantinische Diplomatie. 20 Aufsätze zum urkundenwesen der Byzantiner, Buch-Kunstverlag Ettel 1956.
- Dölger**, Familie der Könige - Franz Dölger, Die "Familie der Könige" im Mittelalter, in: Franz Dölger, Byzanz und die europäische Staatenwelt (usgewählte Vorträge und Aufsätze), Buch-Kunstverlag Ettal 1953, S. 34-69.
- Dölger**, Regesten - Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453 2 Teil, München-Berlin 1925 [Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A, Abt. I].
- Dölger**, Zur form - F.Dölger, Zur form des Auslandsschreibens der byzantinischen Kaiserkanzlei,- Зборник радова Бузантолошког института, кн.VIII₁ (Mélanges G.Ostrogorsky), Београд 1963, с.83-95.
- Dondaine**, Contra - Antoine Dondaine, Contra Graecos.- In: Archivum fratrum praedicatorum. V. XXI (1951), pp. 352 - 357.
- Dulaurier**, Histoire - Histoire dogmes, traditions et liturgie de l'Église Arménienne orientale... / par M.Édouard Dulaurier, Paris, 1857², p. 39-53.
- Dvornik**, Idea - The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew / by Francis Dvornik, Cambridge 1958 (Dumbarton Oaks Studies, IV).
- EI** - Encyclopédie de l'Islam, nouvelle édition, tome I et suiv., Leyde, Paris 1960 et suiv.
- Esbroek**, Primauté - Michel van Esbroek, Primauté, patriarchats, catholicossats, autocéphalies en Orient, in: Il primato del vescovo di Roma nel primo Millennio: Ricerche e testimonienze, Città del Vaticano 1991 [Pontificio comitato di scienze storiche. Atti e documenti, 4].
- Esbroek**, Rome - Michel van Esbroek, Rome l'ancienne et Constantinople vues de l'Arménie.-La nozione di «Romano» tra civittadinanza e univer-

salità [Atti del II seminario internazionale di studi storici "Da Roma alla terza Roma" 21-23 aprile 1982, Documenti e Studi, studi II].

Eustathij, *Naratio - Eustathii Archiepiscopi de capta Thessalonica Narratio*, in: Leonis Grammatici, *Chronographia, ex recognitione Immanuelis Bekkeri*, accedit *Eustathii de capta Thessalonica Liber*, Bonnæ 1842, p. 366-512 [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae].

Fink, *Kleine - F.N.Fink, Kleine mittelarmenische Texte - In: Zeitschrift für armenische Philologie, Bd.I, H.3, 1902, S. 198-200.*

Garitte, *La source - Gérard Garitte, La source grecque des "Trente articles" géorgiens contre les arméniens, <U>, 1976, <p> 111-116;*

Georgii Cyprii Descriptio - *Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani Accedit Leonis imperatoris diatyposis genuina adhuc inedita / edidit Praefatus est Comentario instruxit Henricus Gelzer. Adiectæ sunt Quatuor Tabulae Geographicae*, Lipsiæ in Aedibus B.G. Taubneri MDCCCXC (1890).

Grotz, *Die Hauptkirche - Hans Grotz S.J., Die Hauptkirchen des Ostens von den Anfängen bis zum Konzil von Nikaia (325)*, Roma, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1964 [Orientalia Christiana Analecta, 169].

Grumel-Darrouzès - *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople. Vol. I. Les Actes des Patriarches. Fasc. II et III, Les registres de 715 à 1206 / par Venance Grumel, Deuxième édition revue et corrigée par Jean Darrouzès*.-Paris, 1989 [Le patriarcat Byzantin. Recherches de diplomatique, d'histoire et de Géographie ecclésiastiques publiées par l'Institut Français d'Études Byzantines. Série I].

Grumel, *La Chronologie - V. Grumel, La Chronologie*, Paris 1958 [Traité d'Études Byzantines, I].

Hecht, *Byzanz - Winfrid Hecht, Byzanz und die Armenier nach dem Tode Kaiser Manuel I.(1180-1196)*.- *Byzantion*, I. 37(1968), p. 60 -74.

Hecht, *Die byzantinische - W.Hecht, Die byzantinische Aussenpolitik zur Zeit der letzten Komnenenkaiser (1180-1185)*, Neustadt-Aisch, 1967.

Hild-Hellenkemper, *Kilikien - Kilikien und Isaurien / von Friedrich Hild und Hansgerd Hellenkemper, 1. und 2. Teil*, Wien, 1990 [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 215. Band. *Tabula Imperii Byzantini*, Bd.5].

Hunger, *Die hochsprachliche - Herbert Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I Bd.*, München 1978.

Hunger, *Katalog - Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Teil 3/3: Codices theologici 201-337/ von Herbert*

Hunger und Wolfgang Lakner center mitarbeit von Christian Hannick, Wien 1991.

Hunger, PROOIMION - H.Hunger, PROOIMION: Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, Wien 1964 [Wiener byzantinische Studien, Band I].

Hunger, Register - Das Register des Patriarchats von Konstantinopel, 1 Teil, Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315 - 1331 / Herausgegeben von Herbert Hunger und Otto Kresten, Wien 1981 [Corpus fontium historiae Byzantinae, vol. XIX / 1, Series Vindobonensis].

IC - Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio (sic) Comnenis Gestarum / Recensuit Augustus Meineke, Bonnae 1836.

Inalcik, Erzurum - Halil Inalcik, Erzurum, in: *EJ*, t. II, p. 730-731.

Jaffé, Regesta - *Jaffé Ph.*, Regesta Pontificum romanorum ab condita Ecclesia ad annum p. C. natum 1198, in der 2. Aufl. von W. Wattenbach-F.Kaltenbrunner-P.Evanld - S.Loewenfeld, - Berlin 1885/88, 2 Bände, photo-mech. Nachdr. Graz 1956.

Kane, The Jurisdiction - Kane Thomas A. The Jurisdiction of the Major Sees in Antiquity and in the Middle Ages, Washington 1949 [The Catholic University of America, Canon Law Studies N° 276].

Kawerau, Die Jakobitische - P.Kawerau, Die Jakobitische Kirche im Zeitalter der syrischen Renaissance, Berlin 1960.

Keshishian, The problem - Bishop Aram Keshishian, The problem of Church Unity in twelfth century. The correspondence of Nerses Shnorhali with Manuel Comnenus (1165-1173). - « Հասկ » հայագիտական տարեգիրք, նոր շրջան, II, տարի, Արմիդիաս 1980, էջ 91-106:

Krumbacher, Geschichte - Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum ende des Oströmischen Reiches (527-1453) / von Karl Krumbacher, Zweite Auflage bearbeitet unter Mitwirkung von A. Ehrhard u. H.Gelzer, München 1897.

Langlois, Le tresor - Le trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens... / Recueillis, mis en ordre et publiés pour la première fois avec une introduction historique par Victor Langlois, Venise 1863.

Laurent, Le titre - V.Laurent, Le titre de patriarche oecuménique et la signature patriarcale (recherches de diplomatique et de sigillographie Byzantines). - Revue des Études Byzantines, t. VI (1948), fasc. I, p. 21-24.

Lilla, Codices - Codices Vaticani Graeci, codices 2162-2254 (Codices colvmenenses) / Recensuit Salvator Lilla, In bibliotheca Vaticana MCMLXXV

- Lilie.** Die Schlacht - R.-J.Lilie, Die Schlacht von Myriokephalon (1176). Auswirkungen auf das byzantinische Reich im ausgehenden 12. Jahrhundert.-REB, t. 35, p. 257-275.
- Mazal.** Prooimien - Otto Mazal, Die Prooimien der byzantinischen Patriarchenurkunden, Wien 1974.
- Monachino.** Genesi - Monachino Vincenzo S.J. Genesi storica del Canone 28° di Calcedonia. Gregorianum 33(1952).
- MS.** t. III - Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche (1166 - 1199) / Éditée pour la première fois et traduite en français par J.-B.Chabot, t. III, Paris 1963².
- N.Ch.** - Nicetae Choniatae Historia / Recensuit Ioannes Aloysius van Dieten. Pars prior: Praefationem et textum continens, Pars altera: Indices continens, Berolini et Novi Eboraci, Apud Walter de Gruyter et Socios, 1975 [Corpus fontium Historiae Byzantinae. vol. XI/1-2, Series Berolinensis].
- Norden.** Das Papsttum - Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis Untergange des byzantinischen Reichs (1453) / von Dr.Walter Norden, Berlin 1903.
- Palmiere.** La lettera - P.Aurelio Palmiere. La lettera del filosofo byzantino Teoriano e un testo polemico inedito di Niceta Pictoratus - In: Bessarione (Roma 1912), pp. 8-14.
- Papadopoulos-Kerameus.** Anecdota: Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς φιλολογικὸς. Ἀνάκτορα ἑλληνικὰ συγγραμμάτια ἔγγραφα τε καὶ ἄλλα κείμενα κατ' ἑκλογὴν συλλεγόμενα ἐκ τῶν ἐν τῇ Ἱεροσολυματικῇ βιβλιοθήκῃ ἀναγραφόμενων χειρογράφων καὶ νῦν πρῶτον ἐκδιδόμενα ὑπὸ Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1894.
- Patrum Nicaenorum Nomina** - Patrum Nicaenorum Nomina Latine, Graece, Coptice, Syriaece, Arabice, Armeniace. Sociata opera ediderunt Henricus Gelzer, Henricus Hilgenfeld, Otto Cuntz, Lipziae 1898.
- PG** - Patrologiae Cursus completus, Accurante J.-P.Migne, Series Graeca, tomus 130 & 133.
- Pothast.** Regesta - Pothast, Regesta pontificum Romanorum inde ab anno p. C.natum 1198 ad annum 1304, Berlin 1874/75, 2. Bände, photomech. Nachdr.Graz 1957.
- Quellen** - Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Frederichs I. / herausgegeben von A.Chroust, Berlin 1964² [Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum, nova series, tomus V].

- Realencyclopædie** - Paulis Realencyclopædie der classischen Altertumwissenschaft, neue bearb. ...., von Georg Wissowa, Bd. III₂, Stuttgart 1970, Bd. VIIA1 (1958).
- Ratzinger**, Primat - Ratzinger J. Primat, Episkopat und Successio apostolica. In Karl Rahner - Joseph Ratzinger: Episkopat und Primat. Quaestiones disputatae 11 (Freiburg, Wien, Basel 1961).
- REB** - Revue des Études Byzantines.
- Rösch**, ONOMA - Gerhard Rösch, ONOMA ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ, Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit, Wien 1978 [Byzantina Vindobonensia, Bd. X].
- Serpos**, Compedio - Compedio storico di memorie cronologiche concernenti la religione e la morale della nazione Armena suddita dell'Imperio Ottomano, Opera divisa in sei Libri e presentata alla sacra congregazione di propaganda / dal marchese Giovanni de Serpos, tomo secondo, Venezia, 1786.
- Spiteris**, La Critica - Jannis Spiteris, La Critica Bizantina del Primato Romano nel secolo XII, Roma 1979.
- Staerk**, Die Confessio - Dom Antonio Staerk, O.S.B., Die Confessio fidei Armenorum aus der Dubrowskischen Sammlung der Kaiserlichen Bibliothek zu St.Petersburg.- Византийский Временник, т. XIV, вып. 1(1907), СПб. 1908, с. 192-196.
- Tekeyan**, Controverses - P.Pascal Tekeyan, Controverses Christologiques en Arméno-Cilicie dans la seconde moitié du XIIe siècle (1165-1198), Roma 1939 [Orientalia Christiana Analecta, 124].
- Ter-Mikelian**, Die armenische - Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen (vom IV. bis zum XIII. Jahrhundert). Von Dr. Arsak Ter-Mikelian, Leipzig 1892.
- Tisserant**, Codices - Codices Armeni Bibliothecae Vaticanae Borgiani, Vaticani, Barberiniani, Chisiani, Schedis Frederici Cornwallis Conybeare adhibitis / Recensvit Evgenius Tisserant, Bibliothecae Vaticanae scriptor, Romae MCMXXVII (1927) [Bibliothecae Apostolicae Vaticanae, Codices manuscripti recensiti].
- Treitinger**, Die oströmische Kaiser - Otto Treitinger, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im Hofischen Zeremoniell, Darmstadt 1969.
- Tournebize**, Histoire - Histoire politique et religieuse de l'Arménie / par Fr. Tournebize, depuis les origines des Arméniens jusqu'à la mort de leur dernier roi (l'an 1393), Paris [1901].

Wirth, Wann - P.Wirth, Wann wurde Kaiser Alexios II Komnenos geboren? - BZ, Bd. 49[1956], S. 65 - 67.

Vries, Orient - W.de Vries, Orient et Occident: les structures ecclésiastiques vues dans l'histoire des sept premiers conciles œcuméniques, Paris, 1974.

Zekiyán, Nersès de Lambron - L.B.Zekiyán, Nersès de Lambron. - in: Diction. de Spiritualité, t. XI, p. 123-134.

Zekiyán, The Armenian - B.L.Zekiyán, The Armenian Community of Philipopolis and the Bishop Ioannes Atmanos Imperial legat to Cilicia. - in: Between the Danube and Caucasus / ed. by György Kara, Budapest, 1987, pp. 363-373.

Zekiyán, St.Nerses - B.L.Zekiyán, St.Nerses Svorhali en dialogue avec les Grecs: un prophète de l'œcuménisme au XIIe siècle. - In: Études Arméniennes in memoriam Halg Berbérian, Lisboa 1986, p. 861-883[Bibliothèque Arménienne de la Fondation Calouste Gulbenkian].

Анна Комнина - Анна Комнина, Алексиада / Вступительная статья, перевод, комментарий Я.Н.Любарского, М. 1965.

Аннинский, История - Александр Аннинский, История Армянской церкви (до XIX века), Кишинев 1900.

Бартикян, К истории - Р.М.Бартикян, К истории взаимоотношений между Византией и киликийским армянским государством в конце XII в., Византийский Временник, том XVII, М.-Л. 1960, стр. 53-56.

Бартикян, Об особенностях - Р.М.Бартикян, Об особенностях участия армян в правлении византийским и болгарским государствами в VIII-IX вв., в кн.: Культурное наследие Востока; проблемы, поиски, суждения, Ленинград 1985, с. 258-265.

Бартикян, Неизданный - Р.М.Бартикян, Неизданный византийский документ о византино-армянских церковных взаимоотношениях в 1247-1248 гг., XVIII Международный конгресс византистов: Резюме сообщений, М. 1991, с. 109-110.

Бартикян, О византийском - Р.М.Бартикян, О византийском клироторологии в Судебнике Мхитара Гоша и его армянском переводчике. - ВРС, 1989, № 3, с. 197 - 204.

Бартикян, Роль - Рач Бартикян, Роль игумена Филиппопольского армянского монастыря Иоанна Атмана в армяно-византийских церковных переговорах при католикосе Нерсесе IV Благодатном (1166-1173). - «Լրագիր» հասարակական գիտություններ, 1984, № 6, էջ 78-88.

- Бозоян.** Документы армяно-византийских церковных отношений XII века (императорские послания), XVIII Международный конгресс византинистов: Резюме сообщений, М. 1991, с. 166-167.
- Бозоян,** Новый - А.Бозоян, Новый памятник Армяно-византийских церковно-политических и дипломатических сношений второй половины XII века, Кавказ и Византия, выпуск 4, Ереван 1984, с. 224-231.
- Каждан,** Армяне - А.П.Каждан, Армяне в составе господствующего класса византийской империи в XI-XII вв., Ереван, 1975.
- Каждан.** Социальный - Социальный состав господствующего класса Византии XI-XII вв., М. 1974.
- Марр.** Архаун - Н.Я.Марр, Арк'аун - монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, СПб., 1905 (Оттиск из XII тома № 1 и 2, „Византийского Временника“, 1905 г.).
- Меликсет-Бек.** К вопросу - Л.М.Меликсет-Бек, К вопросу о датировке псевдоисаковокских памфлетов в греко-византийской литературе.- Византийский Временник, т. VIII, М. 1956, с. 208 - 222.
- Н.Х.**- Никета Хониат, История / Перевод под редакцией проф В. И.Долицкого. Т. I (1118 - 1185), СПб. 1860.
- Папазян,** Указы - Персидские документы Матенадарана, 1, Указы / составил А.Д.Папазян, вып. I (XV - XVI вв.), Ереван 1956, вып. II (1600 - 1650 гг.), Ереван 1959.
- Сметанин.** Эпистолагафия - Сметанин В.А., Эпистолагафия, Свердловск 1970.
- Троицкий.** К вопросу - И.Троицкий, К вопросу о сближении Армянской церкви с Православной, „Христианские Чтения“, 1869, январь-май, 1870, октябрь.
- Троицкий.** Изложение - Изложение веры церкви армянская, начертанное Нерсесом, католикосом армянским, по требованию Боголюбимого государя греков Мануила, СПб., 1875.
- Худобашев.** Исторические - Исторические памятники вероучения армянской церкви, относящиеся к XII столетию / перевод с Армянского Александра Худобашева, СПб. 1847.
- Худобашев.** Обзорение - Обзорение Армении, в географическом, историческом и литературном отношениях / собрал и составил А.Худобашев.- СПб. 1859.

- Արամի 32,
Ազարանգեղոս 196-197,
Արամաս Ը 42,
Արամաս Աղեքսանդրացի 77,156,
Աղեքսանյան Ա. 76,
Ալեքս Աբուխ 14,21,31,33-34,39,42,92,94-95,
97,140,155,167,
Ալեքս Ա Կոմեննոս 208,
Ալեքս Բ Կոմեննոս 59,62,76,83-84,104,154-
135,154,
Ալեքս Գ Անգելոս 178,
Ալեքսանդր Մակեդոնացի 100,18,
Ալիշան Դ. 25,40,42-43,131,149,200,183,6,
Ալուկ 77,
Ալիմյան Ն. 133,135,172,179,189,40,
Աղեքսանդրիս 195,197-199,
Աղթանաք 203,25,
Ալվանք 68,
Ալվանիչ կարդիկոս 88,190,
Աղանյան Գ. 97,
Անքյուսիս 156,
Անանյան Գ. 130,15-
Անանյան Գ. 40,
Անարպարա 89,171,200,190,
Անդրեան 179-180,
Անդրեոֆելոս Ա Կոմեննոս 134-135,141,67,216-
217,
Ան 88-89,190,
Անիմակ Ալ. 36,
Անկյուրիս 77,84,
Աննա Կոմեննոս 208,211,
Անգելոս 219,
Անիֆոք 73,77,82,88-89,129,141,68,170,174,177,
190,193-205,
Ալմուզառ 89,190,
Ալամես 89,190,
Ապոլինար 32,151,
Առաքալորաց 33,45,
Ասկուտա 137,
Ասրիք 68,89,164,
Աստվածաշունչ 15,64,77,
Ավգոստին Մ. 157-159,
Ավետիս 32,
Ավետիք Ավետի 187,
Ասրազատական 190,
Արեթա (Քուստիս) Կեսարացի 170,179-
180,
Արիս 84,185,15,
Արիստոֆան 8,
Արտուրյան Հ. 22,23,
Արմենիակոն 209,
Արշակունի 7,
Արտուրյան-Յիսակյան Վ. 208,
Արտաշեսյան 7,
Արքան 133,
Ռազարսեմոն 8,
Ռալիանյան թեոֆիլոս 28,165,203-221,
չաղաղ 45,
Ռաճարա առաքյալ 172,34,178,
Ռաբրիկյան Հ. 27,48,52-56,61,111,147, 208,211,
Ռաք Հերոնոս 60,91,150,34,167,
Ռարմոս Կ. 154,
Ռարմոսթոս 137,
Ռարսեոս 18,
Ռարսել Ա 12,4-
Ռարսել Աննի, աղետակոստոս 88,
Ռարսել Կեսարացի 77,84,156,
Ռարսել վարդապետ 170,
Ռարսել Տիմոթեոս, աղետակոստոս 88,
Ռենեյիկոս 170,29,
Ռզնովիչ 89,191,
Ռյուզանդիս (Հրոնք) Ճ և Ռակ,
րոսմիչ 210,
Ռալիարիս 177,
Ռալմենոկյան Ա. 27,80-
գաղտնի թուղթ լատինի չրոսի
57,110,151,44,
Ռանգրա 77,84,
Ս. Գեորգ Անիլիցի 178,189,29,
Գեորգ Բ Վենեթիկոս 178,
Գեյզանարոնկ Կրակցի 180,
Գերմանիս 11,100,127,171,22-
գիմի 32,45,153,
Գրիգոր Բ Վկարանք 136,
Գրիգոր Գ Պառլամոն 12,14,23,17,36,40,41,
92-93,131,136-137,
Գրիգոր Գ Տղա 11 և Ռակ,
Գրիգոր Ջ Աստիտա 149,200,178,60,

Գրիգոր Լամբրոնացի 170,
 Գրիգոր Լուսավորիչ 64,69,77,88,119,
 124,136,196,
 Գրիգոր Մեծ պատ 170²⁹,
 Գրիգոր Նազիանզացի 77,146,17,148-149,156,
 Գրիգոր Նյուացի 77,84,156,
 Գրիգոր Սկևռացի 186-187,
 Գրիգոր Փիլիստրաբոսի 171,
 Գրիգորի Վիզանտոս 246⁵,
 Կիլիկիոս Անժիօբացի, սղեմախնայու 88,
 Կիլիկոսյան Վ. 97,
 Կրթմեղ Վ. 10⁵,30-31,49,57,63,82,146,154,45.

Դանոս 207,
 Դավթ Բաղիշեցի II¹²,
 Դարուցեղ ժ. 82,
 Դեռակոյու 66,
 Դիոնիսիոս Արեոպագացի 77,156,190,199,
 Դիսան 206,
 Դուլդրիե Եղ. 22,
 Դուլդր Ֆր. 10⁵,30-31,40,57,71,80,82,108-110,
 Դուրխանյան Ա.Գ. 4,
 Դուրբուզի Գ. 38²⁹,
 Դպի 89,190,
 Դրազարկ 170²⁷,

Սելուստոս 90,
 Սելուսիս 88-89,
 Սելչե 196¹³,
 Սնդ Վահկացի 180,
 Սոփիան Կիսրացի 156,170²⁸,176-177,
 Սոփիոս Զիզարեոս 211,
 Սվատաֆոս Թեսալոնիկի 216²⁵,
 Սվաթես 52,66,84,151,185¹⁵,
 Սիլիքեանյան 17,
 Սիլբուս 9,112,
 Սրևան 133,186,
 Սրուաստիմ 67,84,89,90,163,186,190,195-198,
 Սրբորոպոս 52,
 Սզեմոս 77,84,185¹⁵,196,
 Սիբուս 85,174,
 Սիբուսյան զավտ 9,

Ջարնան 89,190,
 Ջարսիս 152,
 Ջազարիս Կարտիկոս 124⁶⁵,
 Ջենո 77,197,

Ջեղիամ I. 27,30,39-40,42,39,63²⁵,106³²,
 114,128²,145,154,160⁹⁹,166¹¹,208,211,
 Ս.Յուզապար 187,

Էզրեզա 173,
 Էջմիածին 9, 25,
 Էպրոսկ վան Մ 190,199,
 Թեոդոսիոս Բ Բերդիտան 141,216,
 Թեոդոսոս Բար Վանքոս 150³⁴,168,172³⁵,
 Թեոփանոս 3,12²⁹,18-27,31,36,46-48,50-51,
 53-66,68,71,90,92-94,96,105-108,110,111,115,
 122,142-161,168-169,214,
 Թեփեյան Գ. 27,28³⁵,
 քրթաասց (protokol) 6-7,29-126,
 քրթաւպոս (վան քրթաւիրչ) 6-7,35-126,
 Յոնան Բ. 199¹⁹,
 Յոդոս Բ Բաղիմյան 13,29,20,137-138,140,
 քոսթաղերեմ (քոսթի) 7-10,126
 Յուզմարիզ Ֆ. 26,
 Յրյակիս 205,

Իկոմիս 12,73-74,77,80,90,139,169,174,190,
 Ինձկնձոնոս Բ 14²⁹,
 Ինձկնձոնոս Գ 37,
 Իսանակ Անդեղոս III-112,178²⁷,217,
 Իսանակ Գեղամացի 160-161,
 Իսանակ եպիսկոպոս 149,
 Իսազական պատերազմ 11,

Լամբրոն 127,
 Լամբրոս Վ. 31,
 Լատիկեոս 77,84,89,190,
 Լամբրոն 12,13¹⁷,20,21,138,
 Լեֆաստան 38,
 Լեոնիդ 38,
 Լորան Վ. 123⁶⁴,
 Լուսիոս Գ 171,215-217,219,
 Լուկ Ա պատ 77,198,
 Լուկ Բաղիմյան (բազալթի) 127-128,190¹⁵,
 171³²,188-189

Խաչ 32,45,
 Խաչակիրճեք 8,165,
 Խաչնքաք 32,45,
 Խաչիտոն Եղեզնիմոս 141
 Խոսրով 206,

Խոսքարար Ալ. 23,24.

Մեմոնդ 32,45,152.

Մոսք 89,191.

Կարդիկ եկեղեցի (Հոռոխ, սրբաբան) 9,12,
18,129,129,163.

Կաթողիկոս Հայրց Մեծաց 88,
կամոն 5.

Կապադովկիա 13,17,88-89,190.

Կարաբանդալուրս Հ. 108,108,110.

Կարապետյան 97,15.

Կարին (Թեոփոսապոլիս) 89,190.

Կարս 190.

Կեսապիա 77,84,88-89,185,190,196,200.

Կիլիկիա 170.

Կիլիկիա 7 և Քոն.

Կիպրոս 12,89,164,177-178,190.

Կիրակոս Գամմալեցի 33,36,151,159.

Կղնմա 9, 171,220.

Կղնմա Գալաթոս 19-22,26-27,146,149,160.

Կորնել Աղեղսամերացի 67,77,109,151,156.

Կոզյան Լ. 27.

Կոնիան 89,190.

Կոստանդին Ա Բարձրացեղծի 30-34.

Կոստանդին Հերակլոսեցի 49,53,73-74,82,
90,105,168-171,173-180.

Կոստանդին Ուրմազեցի 180.

Կոստանդին Պանոսեան 219,42.

Կոստանդնուպոլիս (Նոր Հոռո) 11 և այլ:

Հալեպ 11,12,12,190.

Քակեդոն-սասի 10,11,18,42,91,129,133,162-
164,167-168,191.

Հարատոս (Երասխապին) 52,129-130,137.

Հայր 13,52.

Հայրատ 129,133,190.

Հայկազուրի 13,17.

Հարթավայր 18.

Հերոս Ծղիկյան (Հեղի) 130-131,189,39.

Հերոս Ա 97,17.

Հիկաո Վ. 208,211,216,219,42.

Յնմետիկոն 77,197.

Հեցի 9, 38.

Հեք 89,190.

Հերսոլ Ա 100,18,197.

Հերակլոս (Մեմեյ) 49,53,73,80,165,174-175,
180.

Հրատիանոս Աստիք 19-15,17-18,89,129,131.

164,168,177-178,181,211.

Հովհան Գամալեցի 34,15.

Հովհաննես Արծան (Ուրծան) 47-48,50,58,
65-62,68,90,96,105,115,143, 147,168-169,211-
215.

Հովհաննես Աստիկալուս 129,24.

Հովհաննես Գրասխանակեղծի 201.

Հովհաննես Կեսապեցի. սարգիստրոս 88.

Հովհաննես Կիցնանոս 13.

Հովհաննես Ունկերկոն 156.

Հովհաննես Չոչկի 200.

Հովհաննես Քեսուրեցի 149,168.

Հովհաննես Օսիցի 77,85,145,156-159.

Հովհաննես Հարսնոսրթան 170,28,179-180.

Հովսեփ Յուրթոս 156.

Հոսիկ 22,174-180.

Հոսաբիմոս 156.

Հուստինիանոս 99,14,198.

Հոս 8-14,17,29,36-37,42,51,90,100,112-113,
123,162-164,166,171,193,195, 196,211,216.

Հոսիկ 10 և այլ:

Հոսիկյացի ժողով 19-21,25,85,87-89,121,127,
175-176,182-191.

Դավթի Փարպեցի 196,13.

Դիմե Արշակ 11,80,169.

Դրոկոս ազնուարար 152.

Դրոկոս նորնորեան 140,66.

Մարտիրոս Ա. 131,5.

Մարտիրոս 84,185,15.

Մամեսիա 34,89,94,190.

Մամազկերտ 89,190.

Մամոնի Ա Կոմենանոս 10 և այլ:

Մամոնի Բ սաստիստր 36-37.

Մաշտոց 171,32.

Մաշտոց եղվարդեցի 200-201.

Մարգարեան Հ.Գ. 28,216.

Մարգ 0. 128,65.

Մեթանե 89,139,150.

Մեթր Յար 12,14.

Մեծ Հայր 89,183,189,207.

Մեծ Գաբր 85,139,11,164-185.

Մոռոն 32,152.

Մերձավոր Արևելք 7,12,28,129,164-165-166,
172,189,209,
Միջագետք 164,
Միջերկրական ծով 12,
Միջերկրաք 12,
Միջինդեմալում 12,74,78,80,90,139,166,174,
Միջրբի Ասորի Ուշշ,25,42,66,91,133,27,149-
150,160,22,266-169,
Միջրբի Ա Ռանգաբե 109,
Միջրբի Գ Անթիալու 10-11,21,63,69,80,85-
87,91,106,109-110,116-117, 120,122-123,131,
140-142,155-156,169,174,180,182,184,185,
204,211,
Միջրբի քարզմանիչ 59,169,
Ալեք Ռոբերդյան (1169-1176) Ուշշ,
Միջրքաղ Գոշ 19,201,
Միջրքաղ Ավառաքի 201,
Միջրքաղանց Ա. 25,184,
Միջրտարբան 32,45,152,
Մյունստեր 171,22,
ՄՏԱցականյան Ա. 30,
Մոզան Գափաթրանցի 201,
Մոզան Խարնացի 5,196,
Մոդիկ 205,
ժողովրդականություն 35,41,
Մորալյան Գ.Մ. 28,209,211.

Նաբանաբեյան 137,
Նաբանաբեյան Մ. 23,
Նաճմանյան 89,190,
Նաճակ 6,105-110,
Նեղոս Դոցապատ 170,25,175-177,
Ներկետաբիա 77,84,89,190,
Նեստոր 52,78,84,151,185,15,197,
Յաստրակյան 17,164,
Ներսես Ա 195,200,
Ներսես Դ ՅՈՅՐԱՅԻ 12 և Քոն.,
Ներսես Լալերբանցի 17 և Քոն.,
Ներսես ջախանա 186,
Նիկիտաս Խոնքառես 13,141,67,216-219,
Նիկիա 77,84,156-157,185,15,196,
Նուբար 123,64,
Օստաթալուն (ճառագրական գրանձակ, ղի-
վանալուն, դարալուն) 5-10,33-126,
Նոր Երևանյան 5,97,
Նոր աղ-ԴՊԳ Ուշշ,
Նորիկու 89,190,

Օստ Ժ.Գ. 91,
Օւնյիկ և. 53,

Ուլանոյան Գ. 37,29,
սալեյ 6,
Ռաֆանի Գ. 24,65,

Չանյանց Մ. 19-23,147,99,

Պաղեյան Ա. 25,53,55,59,146,18,183,6,
Պաղեստին 139,60,
Պանսիլոն 189,39,
Պապտոն 131,7,
արևելիկանճեր 207,209,
Պատարաի ճանճարան 172,33,175, 187,
արևելիկանալուրդոյուն 45,
Պարսկան Խ. 28
Պարսկալուն (Ճակ Սասանյան) 89, 100,190,
195-196,
Պարսիկոն 234,
Պարսու առաքյալ 13,194,
Պարսու 77,
Պարսու Սափիթյանի 149,165,
Պարսու առաքյալ 97,128,129,138,
Պարսի վանք 170,29,
Պարս Հալիպոն 17,
Պարս Ճալաթյանի (Սանտալոյի) 84, 155,15,
Պարս Տարնացի 201,
Պարսի 77,
Պարսկան 131,7,

Ռոնք 175,
Ռոբերդյանճեր 12-14,18,129,
Ռոսիա, Ռուսալուն 23-25,

Սալաառ 89,190,
Ս.Սախակ 179-180,
Սախակ Եղիսթալու 55,168,
Սախակ Երուսաղիմացի, արքայիկոյուն 88,
Սալմու Գալթի 64,125
Սանտառ 89,191,
Սանտիո 129,133,
Սանկո Պետերբուրգ 38,
Սարդի 33,45,
Սարդյան Ա.293,
Սարդյան Գ.Խ. 74,

- Ասորիկն 77,54,
 Ասիիք 149,
 Աքաաթիա 89,190,
 Աքեոս 196,206,
 Ալեքիկ 17132,
 Աելեկիա 89,190,
 Անրատս ոչ Ջիզվամի 22,
 Անեթիանոս 66,
 Ան (Ասոր) լեռ 183,
 Արմանլու 17129,
 Արմոն Պղնձամանեցի 3415,
 Արս 9,
 Արցիկա 176,
 Ալեոս 187,
 Անրատ Գեղիցի 14,39-40,42-44,151,167,
 Անրատ պատեաղիք (Սպարազեա) 1317,20,
 Անրատ Պապեռոնցի 1317,
 Արամիք 8,88-89,190,
 Արդմոն 75,
 Ա.Ասիիկա 147,
 Ատեփանոս վարդապետ 55,149,168,
 Ատեփանոս Լեռնապահի 88,
 Ատեփանոս եպիսկոպոս II 12,
 Ատեփանոս, կաթողիկոս Արշակիցի 88,
 Ատեփանոս Ղուկասյան 160,
 Ատեփանոս Սյունեցի 190,
 Ատեփանոս Օրբելյան 201,
 Վազգեն Ա 187,
 Վասիլ Բարձրաբերդի 1317,
 Վաղերաղիք (վաստաբերդ, բորդ) 5-10,29-
 126
 Վանթիկան 37,172,186,
 Վարդան Ալեկիցի 19,
 Վարդան Արևելիցի 3717,211,217,
 Վարդան վարդապետ 149,168,
 Վենեպիկ II 15,
 Վիեննա 25,
 Վիտ Գ. 15443,
 Վլաստան, վրաց 33-34,88-89,
 Վրանանյանցի (Վարդապետ) 50,53-56,
 96,
 Վրաստան 190,
 Տալրոս 18939,
 Տարոն 89,190,
 Տարոն 12,18,20,88-89,109,129,129¹⁰,135,139,
 143,170-171,174,175,183⁵,189-190,
 Տարոնի ժողով 1939,183⁶,18838,
 Տեր Լանդրյան 28
 Տեր-Միքայելյան Արշ. 26,40,93-94,
 Տերից 1317,
 Տիգրան Պապեռոնցի 1317,
 Տիգրեական եկեղեցի 16,
 Տիմանյ լիւսթ 37,
 Տիմոթեոս 97,
 Տննութեա կող 66,
 տիտղոսներ(ճընտկազ, ծիրանաճիկ և այլն)
 99-103,112,123,140,155,
 տմար 4,77,198,
 Տրոիկի Ի. 23,24,26,
 Տփլիս 88-89,190,
 Փալատա Բուզանդ 3,196,
 Փարիզ 40,133,18623,
 Փիլաստոս վարամուհի 53
 Փիլիպոսաղոս (Պիլիպի) 1622,48,50,90,96,
 143,165,171,178,206-221,
 Փոս 12425,200,
 Փոքր Ասիա 90,129,164,178,203,
 Փոքր Լոթ 89,207,
 Փարսկերոնի ժողով 16,27,35-56,58,77,144,156-
 157,18515,197-198,210,
 քաղկեդոնականցի 129,207,
 Քիշիշյան Ա. 27,42
 Քեսոն 146,140,168,
 Քրոս 2462,
 Օշիկ Հերոնյան 1317,19,20,21,128,137-138,
 օրբորդոս (բրուսանդոսյան եկեղեցի) 18,48,
 12911,130,163,165,167,173,
 Օրմանյան Լ. 27,42,149,183⁶,185,18835,
 Յիմև Յ. Ն. 177,
 Էրանկ 176,
 Ջրիղիկի Բաքարյան 11,90,127,17132,218,

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն.....	(5 - 28)
<i>Մասն Ա.</i>	
<i>1165 - 1178 թթ. Հայ-բյուզանդական բանակցությունների վավերագրերը</i>	
<i>գլուխ առաջին.</i> Փոխանակված փաստաթղթերի նկարագրություն.....	(29 - 90)
<i>գլուխ երկրորդ.</i> Վավերագրերի ձևաբանական վերլուծություն	(91 - 126)
<i>Մասն Բ.</i>	
<i>Հայերեն և Հուևարեն ժողովածուները, մասնակիցներն ու թարգմանիչները</i>	
<i>գլուխ առաջին.</i> Վավերագրերի հայերեն ժողովածուն և նրա կազմողը.....	(127 - 141)
<i>գլուխ երկրորդ.</i> Վավերագրերի հունարեն ժողովածուն.....	(142 - 161)
<i>գլուխ երրորդ.</i> Բանակցությունների մասնակիցներն ու վավերագրերի թարգմանիչները.....	(162 - 181)
<i>Մասն Գ.</i>	
<i>Հոսովյայի ժողովն ու բանակցությունների գերիտերը</i>	
<i>գլուխ առաջին.</i> Հոսովյայի եկեղեցական ժողովը և ՊևՄ ժողովածու չմտած նրա վավերագրերը.....	(182 - 191)
<i>գլուխ երկրորդ.</i> Անտիոքի պատրիարքական աթոռի հարցը ժԲ դարի հալ-չլուզանդական բանակցություններում.....	(192 - 205)
<i>գլուխ երրորդ.</i> Փյոնիպոսիտի հայկական բնակչությունը և հալ-չլուզանդական եկեղեցական փոխադարձությունները ժԲ դարի կրկրորդ կեսին	(206 - 221)
Վերջաբան	(222 - 224)
Summary	(225 - 233)
Գրականության ցանկ.....	(234 - 250)
Հատուկ անունների և տերմինների ցանկ.....	(251 - 255)

300 11²

A 11
83818